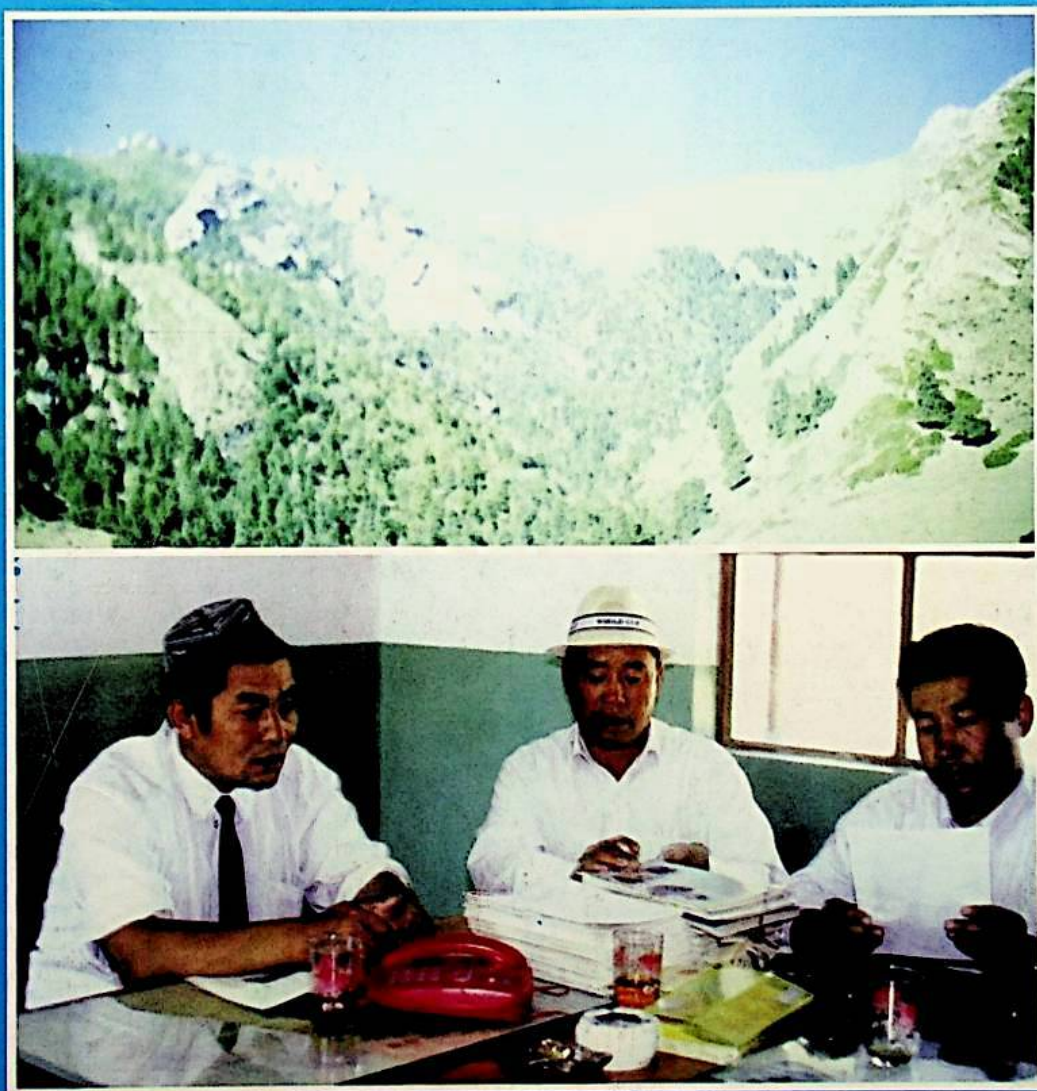

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

新疆社会科学

1996. 3

ISSN 1002-9052

SOCIAL SCIENCE IN XINJIANG
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ В СИНЬЦЗЯНЕ

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1996-يىللىق 3-سان

«ئىن گۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ نەشىر ئەيىكارى»
 پەسىللىك ئونبۇرسال زورنال (ئومۇمىي 60-سان)
 مەسلىھەتچى: گابدۇشۈكۈر تۈردى باش مۇھەررىر: ئابىلەت نۇردۇن
 ھەر پەسىلنىڭ 3-ئېيىنىڭ 5-كۈنى بۇ ساننىڭ ئىجرائىي تەھرىرى:
 نەشىردىن چىقىدۇ. مۇھەممەتجان مۇمىن

مۇندەرجە

ئىقتىساد، سىياسىي نەزەرىيە تەتقىقاتى

- 1 ئىسلاھات نۇرىدا روناق تېپىۋاتقان تۇرپان شەھەرلىك چارۋىچىلىق مەيدانى ... ئىسمايىل تۆمۈرى
- سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇش ئىنتايىن زۆرۈر ..... ئاۋۇت توختى 5
- ئەسىر ھالقىش دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تەرەققىياتى توغرىسىدا ..... مۇزەپپەر مۇھەممەت 11
- سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپلىرى توغرىسىدا ..... رەھىمە مۇھەممەت 15
- ئاپتونوم رايونىمىزدا ساياھەتچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا ..... گۈلزەپەر مۇھەممەت 16
- مەمۇرىي دەۋاننىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىدىكى رولى ..... فېردۇن پەتتار 18

مەدەنىيەت، دىن تەتقىقاتى

- غەربىي يۇرتتىكى زور ئاستىدا بايان ..... گاۋيۇنچىۋ 21
- يارغۇل شەھىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان 1-نومۇرلۇق دۆڭدىكى قەبرىلەردە ئەكىس ئەتكەن قاغقىل

- 28 مەدەنىيىتى ..... ياك يىيۇلك
- شامان دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بىر نەچچە مۇقەددىمە خاراكتېرلىك چۈشەندۈرۈش ...
- 36 مېخائىل خوپپېر .....
- 39 خوتەننىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى توغرىسىدا ..... توختىنىياز تۇرسۇن

تارىخ، ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى

- 43 ئالتايدىن تېپىلغان قىياتاش رەسىملىرى توغرىسىدا ..... ۋالڭ مىڭجېي
- 49 «ئىپارخان» توغرىسىدا تەتقىقات ..... جاۋ شىنخۇ
- 55 چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيانقى خوتەن رايونىنىڭ نوپۇس ئەھۋالى ..... نۇرۇللا مۆمىن
- 58 قەدىمىي شەھەر - ئۇچتۇرپاننىڭ يىپەك يولىدا تۇتقان ئورنى توغرىسىدا ..... ئەركىن توختى
- 60 كۆك تۈركلەرنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرى توغرىسىدا ..... ئاسىپجان ياسىن
- 65 قاراقتانلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىساد ..... ۋېي لياڭتاۋ
- 79 جۇرچان خانلىقىنىڭ روناق تېپىشى ۋە ھالاك بولۇشى ..... شۆزۇڭجېڭ
- 89 ئاماننىساخاننىڭ سەھرادىكى يۇرتى توغرىسىدا ..... ئابدۇقادىر داۋۇت
- خەن-تالڭ دەۋرلىرىدىكى كۈسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزىي شەھىرى توغرىسىدا مۇلاھىزە.....
- 92 ئەھمەد سۇلايمان .....

ئەدەبىيات، تىل تەتقىقاتى

- ..... نورۇزنىڭ تارىختىكى ئىزلىرى ۋە مەشھۇر كىشىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى شېئىرلىرى .....
- 96 مەھمۇد زەيدى .....
- 100 «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ھايۋانات ئىسلىقلىرى ھەققىدە ..... غەيرەت ئابدۇراخمان
- ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچى توغرىسىدا .....
- 105 ئىمىنجان ئەھمىدى .....
- قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەرنىڭ پەرقى .....
- 109 دىلدار مۇھەممەتتىمىن .....
- 116 ئۇيغۇرلاردا ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى ..... ئەنەيتۈللا قۇربان
- قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى رولى توغرىسىدا .....
- 120 بۇھەيرە ئابلەت .....

كوررېكتور: رۇقىيە سىدىق

ئىسلاھات نۇرىدا روناق تېپىۋاتقان تۇرپان شەھەرلىك چارۋىچىلىق مەيدانى

تۇرپان شەھىرىدىن 90 نەچچە كىلومېتىر شەرقىي شىمالغا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنىڭ ئىچكى جىلغىسىغا جايلاشقان شورۇن (موڭغۇلچە. ئېگىز تاغ، تاغلار چوققىسى دېگەن مەنىدە) — تۇرپان شەھەرلىك چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ ئاساسلىق بازىسى.

بۇ چارۋىچىلىق مەيدانى 1958-يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئەينى چاغلاردا بۇ مەيداننىڭ چارۋىسى ۋە ئىشچى-خىزمەتچىلىرى ئاز ئىدى. يايلاق، كۆزلەك، قىشلاقتىن ئىبارەت ئۈچ پەسىللىك ئوتلاق كۆلىمى 280 مىڭ مو كۆلەمدە بولسىمۇ، تەبىئىي شەرت-شارائىتى بىر قەدەر ناچار ئىدى، چارۋىلارنى بېقىش، كۆپەيتىش، سورت يېڭىلاش جەھەتلەردە نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار مەۋجۇت ئىدى.

تۇرپان شەھەرلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسىگە قاراشلىق بولغان مەزكۇر چارۋىچىلىق مەيدانى خاراكىتىر جەھەتتىن كارخانا ئورۇن بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشتا تىرىك چارۋا ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلىپ، شەھەرنى گۆش بىلەن تەمىنلەشتىكى نۇقتىلىق ئورۇن ھېسابلىنىدۇ.

بۇ مەيداندا ھازىر چولغا-كېچىك 73 ئائىلە بار، 420 نەچچە نوپۇس، ئىش ھەققى-مۇئاش ئالدىغانلار 137 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 67 نەپەرى مۇقىم ئىشچى-خىزمەتچى، 2 نەپەرى ئۈزۈن مۇددەتلىك ۋاقىتلىق ئىشچى، 28 نەپەرى قىسقا مۇددەتلىك ۋاقىتلىق ئىشچى، 40 نەپەرى پېنسىيىگە چىققان ئىشچى-خىزمەتچىدىن ئىبارەت.

تۇرپان شەھەرلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسىگە قاراشلىق بۇ چارۋىچىلىق مەيدانى تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى ئانچە روناق تاپمىغان بىر ئورۇن ئىدى. يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان، بۇ مەيدان رەھبەرلىكى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دېھقان-چارۋىچىلارغا قاراتقان ھەر تۈرلۈك ئەۋزەل سىياسەت-فاھىجىلىرىنى ئىزچىلاشتۇرۇش بىلەن بىرگە، ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، مەيداننىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنى ياخشىلاپ، چارۋىلارنى بېقىش-باشقۇرۇشنى ئىلمىي ئۇسۇلغا سېلىپ، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى كۆز قارىشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىلگىرىكى تەجرىبە-ساۋاقلارنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدا دۇچ كەلگەن قىيىنچىلىق ۋە تۈرلۈك توسالغۇلارنى يېڭىپ، كەڭ چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، مەيداننىڭ ۋە چارۋىچىلارنىڭ ئىقتىسادىي كىرىمىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتەرگەن.

ئىسلاھات نۇرى جەمئىيەتتىمىزدىكى ھەر قايسى ساھەگە، ھەر قايسى ئورۇنلارغا جۈملىدىن ھەر بىر شەخسكە تەكشى چېچىلىدى. ھالبۇكى، بەزى ئورۇنلار، قىسمەن ئادەملەر بۇ نۇردىن تولۇق بەھرىمەن بولالمايۋاتىدۇ. بەزى ئورۇنلار روناق تاپسا، بەزى ئورۇنلار بىر ئىزدىلا توختاپ قېلىۋاتىدۇ؛ بەزى كىشىلەر ئالدىن بېيىپ، روناق تاپسا، بەزى كىشىلەر تېخىچىلا نامراتلىقتىن قۇتۇلالمايۋاتىدۇ. گەرچە ئىسلاھات نۇرى ھەممىگە تەكشى چېچىلىۋاتقان بولسىمۇ، روناق تېپىش، روناق تاپالماسلىق ھەر بىر ئورۇننىڭ، ھەر بىر ئادەمنىڭ تىرىشچانلىقىغا باغلىق. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، تۇرپان شەھەرلىك

چارۋىچىلىق ئىدارىسىگە قاراشلىق چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ روناق تېپىشىنى شۇ ئورۇندىكى كەڭ ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىدىن، بىۋاسىتە باشقۇرغۇچى ئورۇندىكى رەھبەرلەرنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى، يېتەكلىشى، غەمخورلىقىدىن، ئەڭ مۇھىمى چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ رەھبەرلىكىگە يېتىدىن تەيىنلەنگەن خوجامنىياز ئىلمىنىيازنىڭ دادىلىق ھەم تىرىشچانلىق بىلەن خىزمەت ئىشلىگەنلىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

خوجامنىياز چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ رەھبەرلىكىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، قانداق قىلغاندا بۇ مەيداننىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى ياخشىلىغىلى، چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە كۆپ باش قاتۇرغان. خوجامنىياز ئەسلى مۇشۇ مەيداندا تۇغۇلۇپ، چوڭ بولغان. شارائىت تۈپەيلى تۈزۈكرەك ئوقۇش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن، كىچىكىدىن چارۋا بېقىپ ئۆسكەن ئاددى بىر مالچى ئىدى. ئۇ ھازىر 50 ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان، تەمبەل كەلگەن، ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى بولۇپ قالدى. تاغدا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان بىر ئاددى مالچىنىڭ شەھەر مۇھىتىغا كۆنەلىشى، شۇنداقلا تۈزۈكرەك ئوقۇيالىغان بىر ئادەمنىڭ رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرۇشى ئاسانغا چۈشەيدۇ. بىراق، ئىسلاھات روھى ھەممە كىشىگە ئىمكانىيەت ئاتا قىلغىنىدەك، بۇ ئاقكۆڭۈل، چىقىشقا، تەدبىرلىك، جاپاكەش ھەم تىرىشچان كەلگەن خوجامنىيازغىمۇ ئىسلاھات نۇرى جاسارەت ئاتا قىلدى. ئۇ رەھبەرلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ تەدبىرلىكلىكى ۋە تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە، چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ ئىشلىرىنى يىلدىن-يىلغا يۈكسەلدۈرۈپ باردى، ئۇ رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن ئۈچ يىل جەريانىدىكى ئىشلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. قوتاز سورتىنى ياخشىلىغان، تۇرپان تاغلىق رايوندا بېقىلىپ كېلىۋاتقان يەنى چارۋىچىلىق مەيدانىدا بېقىلىۋاتقان قوتازلارنىڭ نەسلىنى، قېنىنى يېڭىلاش ئىشى ئازادلىقتىن بېرى ئېلىپ بېرىلمىغان بولۇپ، قوتازلاردىن ئېلىنىدىغان ئىقتىسادىي ئۈنۈم بارغانچە تۆۋەنلەپ، كېسەللىك كۆپ كۆرۈلۈپ كەلگەن. چارۋىچىلىق مەيدانى بۇ مەسىلىنى خىزمەتنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە تۇتۇپ، 1995-يىلى باغراش ناھىيىسىدىن 32 تۇياق قوتاز بۇقىسىنى ھەر بىرىنى 3 مىڭ 600 نەچچە يۈەندىن سېتىۋېلىپ ئەكەلگەن. بۇنداق بولغاندا، قان يېڭىلىنىپ، قوتازلاردا كۆرۈلىدىغان ئېرىسىيەت كېسەللىكى ئازايتىلىدۇ-دە، ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىشقا ئاساس سالغىلى بولىدۇ.
2. 96-يىلى 5-ئايلاردا ئالتايدىن 130 دانە ئالتاي قويناى قوشقىرى تاللاپ ئېلىپ كېلىنىپ، قوي سورتىنى يېڭىلاشقا پۇختا ئاساس تۇرغۇزۇلغان. بۇنىڭ ئومۇمىي چىقىمى 808960 يۈەن بولغان.
3. چارۋىچىلىق مەيدانى بۇرۇن مۇستەقىل ئىشخانا بىناسىغا ئىگە بولالمىغان بىر ئورۇن ئىدى. 95-يىلى 2 قەۋەتلىك 400 كۋادرات مېتر كۆلەمدىكى ئىشخانا بىناسىنى بەرپا قىلىپ، خىزمەت شارائىتىنى ياخشىلىغان. بۇنىڭغا 140 مىڭ يۈەن خىراجەت سەرپ قىلىنغان.
4. چارۋىچىلىق مەيدانىدا خىزمەت قىلىدىغان كادىرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 300 مىڭ يۈەن سەرپ قىلىنىپ، 6 يۈرۈش ئولتۇراق ئۆيى سالدۇرۇلغان.
5. ئۈرۈمچى تىيانشان چارۋىچىلىق مەيدانىدىن تىۋىت سورتى ياخشى بولغان تېكىدىن 30 تۇياق ئېلىپ كېلىنىپ (94-يىلى)، ئۆچكىلەرنىڭ سورتى ياخشىلانغان. سورتى ياخشىلاشتىن ئىلگىرى ھەر بىر ئۆچكىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 150 گرام تىۋىت ئېلىنغان بولسا، سورت يېڭىلانغاندىن كېيىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر ئۆچكىدىن 250 گرامدىن تىۋىت ئېلىنىپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم كۆرۈنەرلىك ئۆسكەن.

6. ئىلگىرى چارۋىچىلىق مەيدانىدا پىلانلىق ئىگىلىك قۇرۇلمىسى يۈرگۈزۈلگەندە ئۇششاق چارۋا 18 قورۇ (6600 تۇياق)، 600 تۇياق قوتاز بار ئىدى. مۇشاش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلەتتى. پايدا-زىيانغا

مەيدان ئىگە بولاتتى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش جەريانىدا چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ چارۋىسى 27 قورۇغا يەتتى. بۇ چارۋىلار 27 ئائىلىگە 61 نەپەر چارۋىچىغا ھۆددىگە بېرىلدى. ھۆددىگە بېرىلىشتىن ئىلگىرى چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ ھەر بىر ئىشچى-خىزمەتچىسىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان يىللىق كىرىمى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2050 سوم ئىدى. ئىسلاھات روھى بىلەن چارۋىچىلارغا ھۆددىگە بېرىلگەندىن كېيىن، 95-يىلى كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 4337 سومغا يەتكەن. دەپمەك، ئىقتىسادىي كىرىم بىر قاتلانغان.

7. ئەسلىدىكى ئۇششاق چارۋا 18 قورۇدىن كۆپىيىپ، 27 قورۇغا يەتكەندىن كېيىن، مەيداندىكى بىر قىسىم ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئىشى مەلۇم نىسبەتتە ھەل قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، قوتان-قورۇلارنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىپ، يەنە بىر قىسىم ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلار ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. نەتىجىدە، قىسقىغىنە ئىككى يىل ئىچىدىلا مەيدان بويىچە 36 نەپەر ياش ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئىش كۈتۈپ تۇرغانلار مەسىلىسى مۇئەييەن دەرىجىدە ھەل قىلىنغان.

8. قوتان-قورۇ قۇرۇلۇشى، چارۋىلارنىڭ يايلاق، قىشلاق، كۈزلەكتىن ئىبارەت ئۈچ پەسىللىك ئولتۇراق ئۆي مەسىلىسىمۇ مۇناسىپ ھالدا ياخشىلانغاندىن كېيىن، چارۋىچىلارنىڭ قىيىنچىلىقلىرى يەڭگىلەپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم زور دەرىجىدە يۈكسەلگەن.

9. يۇلاق كۆزلىرىنى تورلاش، قار سۇلىرى يىغىلىدىغان كۆلچەكلەرنى يېڭىلاش ۋە كۆپەيتىش ئارقىلىق، چارۋىلارنىڭ قىشلاقتىكى سۇ قىيىنچىلىق مەسىلىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىنغان. 10. ۋاكسىنلاش، ۋاقتىدا دورىلاش قاتارلىق تۈرلۈك چارۋا مال كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمەتلىرى ئۆز ۋاقتىدا، ئىلمىي ئۇسۇلدا ئېلىپ بېرىلىش ئارقىلىق چارۋىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن.

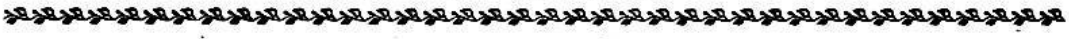
11. ئەسلىدە ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش يېتەرسىز بولۇپ كەلگەن تاغ ئىچىدىكى 30 مودەك يەرگە ياۋا پۇرچاق تېرىلىپ، مەلۇم كۆلەمدە بورداقچىلىق يولغا قويۇلۇپ، ئۆزىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان چارۋا بوردۇلۇش ئارقىلىق تاۋارلىق ئىقتىسادىي قىممىتىگە ئەھمىيەت بېرىلگەن. نەتىجىدە بۇ چارە مەيداننىڭ ئىقتىسادىي كىرىمىنى يۈكسەلدۈرۈشتىكى بىر مەنبەنى ھاسىل قىلغان.

ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى جەھەتتە چارۋىچىلىق مەيدانىدا سىياسەت روھىغا ئۇيغۇن بولغان، ئۆز ئەمەلىيىتىگە ماس كەلگەن بىر يۈرۈش ھەر تۈرلۈك تۈزۈملەر بېكىتىلىش ئارقىلىق ئىشچى-خىزمەتچىلەر ئېڭىدا سىياسىي كۆزقاراش، قانۇن-تۈزۈم كۆز قاراشلىرى تۈرگۈزۈلۈپ، چارۋىچى، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى بىر قەدەر يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. نەتىجىدە، چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ ئىشلىرى كۈنسېرى يۈكسەلىشكە يۈزلەنگەن.

روناق تاپقاندا خەلقپەرۋەر روھ، مەرىپەتپەرۋەر روھ بولسا ئۆز ئەتراپىدىكىلەرگە ياردەم قولىنى سوزماي قويمايدۇ. خوجامنىياز رەبەرىلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەندىن بۇيان، چارۋىچىلىق مەيدانى ما ئارىپ ئورۇنلىرىغا، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا ئۆز ياردىمىنى ئايمىدى. بۇ ئورۇن ئۆزلىرىنىڭ پەرزەنتلىرى ئوقۇيدىغان ئوقۇتۇش رايونى-چىچان بازارلىق مەركىزىي مەكتەپكە نەق پۇل ۋە پارتا. ئورۇندۇق قاتارلىق ئەسلىھەلەرنى ئېلىپ بېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن 3 يىل جەريانىدا 27200 يۈەن قىممىتىدە ئىقتىسادىي ياردەم بەرگەن. تۇرپان شەھەرلىك 2-ئوتتۇرا مەكتەپ (خەنزۇ مەكتەپ) كە 5 مىڭ يۈەن ياردەم قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا شەھەر بويىچە زور تەسىر قوزغىغان. شەھەردىن يىراق، تاغ باغرىغا جايلاشقان چىچان بازارلىق ھۆكۈمەتنىڭ دوختۇرخانىسىغا 2 مىڭ يۈەن نەق پۇل ئىمانە قىلىپ، چەت-ياقا رايونلاردىكى دېھقانلارنىڭ داۋالاش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا

مۇئەييەن دەرىجىدە ياردەم قىلىپ، ئاممىنىڭ ئالاقىسىغا ئېرىشكەن.
 چارۋىچىلىق مەيدانى يەنە ئۆز تەۋەلىكىدىكى نامرات چارۋىچىلارنىڭ مۇقىم ئولتۇراقلىشىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، ھەمدە ئۇلارنىڭ توك چىراق ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشىغا 12 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ، تارىختىن بېرى قارا چىراق يېقىپ كەلگەن مالچىلارغا كۆڭۈلدىكىدەك ياخشى ئىش قىلىپ بېرىپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئىللىقلىقىنى چەت-ياقا رايونلارغا يەتكۈزگەن.
 چىچان بازارلىق ھۆكۈمەت بىلەن چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ يېقىن مۇناسىۋىتىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ مەيدان رەھبەرلىكى بازارلىق ھۆكۈمەت بىناسى قۇرۇلۇشىغا 8 مىڭ يۈەن نەق پۇل، چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ ئامانلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ كەلگەن چىچان بازارلىق پەيچۈسوسىنىڭ ئىشخانا قۇرۇلۇشىغا 5 مىڭ يۈەن نەق پۇل ئىئانە قىلىپ، يەرلىك ئورۇنلار بىلەن بولغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇرۇشتا ياخشى ئاساس ياراتقان.
 قىسقىسى، خوجامنىياز ئىلىنىياز چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ رەھبەرلىكىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، مەيدان ئىگىلىكىدە ۋە باشقا جەھەتلەردە يۇقىرىقىدەك يۈكسىلىش ۋە ياخشى ئىشلار ئۈزلۈكسىز مەيدانغا كەلگەن. روناق تېپىشقا يۈزلەنگەن بۇ كىچىك ئورۇن بارا-بارا جەمئىيەتنىڭ نەزىرىگە ئېلىنىشقا باشلىدى. بۇلتۇر بۇ مەيداننىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 150 (ئۈستۈن) يۈەن ئىتراپىدا بولۇپ، پايدا 90 مىڭ يۈەندىن ئاشقان. خۇلاسە شۇكى، شان-شەرەپ ھامان روناق تاپقۇچىغا مەنسۇپ!
 ئىسمايىل تۆمۈرى تەييارلىغان
 مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلەت نۇردۇن

(بېشى 15-بەتتە)

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن بازار ئىگىلىكى يۇقىرىقىدەك روشەن پەرقلەرگە ھەمدە ئىنتايىن زىچ باغلىنىشقا ئىگە. پىلانلىق ئىگىلىكمۇ جەمئىيەتنى گۈللەندۈرۈش، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋىي ئېھتىياجىنى يۈكسەك دەرىجىدە قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ، بازار ئىگىلىكىمۇ شۇنى مەقسەت قىلىدۇ. دۇنيادا بازار يوق ئىگىلىك ۋە پىلانسىز ئىگىلىكمۇ مەۋجۇت ئەمەس، پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن بازار ئىگىلىكى بىر-بىرىنى شەرت قىلىدۇ ھەم بىر-بىرىنى تولۇقلايدۇ. بازار ئىگىلىكىدىمۇ خەلق ئىگىلىكىدىكى بەزى مۇھىم كۆرسەتكۈچلەرنى، يەنى باج نىسبىتى، ئۆسۈم نىسبىتى ۋە بەزى مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسى قاتارلىقلارنى دۆلەت پىلان بويىچە بىر تۇتاش بەلگىلىشى زۆرۈر. بازار ئىگىلىكىدە باھا ئارقىلىق ئىگىلىكنى تەڭشەشتىمۇ يەنىلا پىلانغا تايىنىش لازىم، چۈنكى ھۆكۈمەت پەقەت پىلان ئارقىلىقلا پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى ماكرۇ جەھەتتىن تەڭشەيدۇ. دېمەك، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلدۇرۇپ، جۇڭگوچە قۇدرەتلىك زامانىۋىلاشقان دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىجابىي تەرەپلىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، سەلبىي تەرەپلىرىگە قارىتا ئۆز ۋاقتىدا مۇۋاپىق تەدبىر قوللىنىپ، بۇندىن كېيىنكى ئۇلۇغۋار نىشانغا يېتىش ئۈچۈن، بازار ئىگىلىكى بىلەن پىلانلىق ئىگىلىكنى بىرلىكتە يولغا قويۇپ، بازار ئىگىلىكىنى ئاساس، پىلانلىق ئىگىلىكنى قوشۇمچە قىلىشىمىز لازىم.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ مالىيە مەكتەپ)

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلەت مامۇت

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇش ئىنتايىن زۆرۈر

ئاۋۇت توختى

پارتىيە 14-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 5-ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «تەكلىپى» دە: سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش جەريانىدا، دۇنيا مىقياسىدىكى ھەر خىل ئىدىيە، مەدەنىيەت كۈچلىرى بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدىغان بولغانلىقتىن، سوتسىيالىستىك مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش بارالماسلىق ئېلىمىز سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ غەلبە قىلىش ياكى مەغلۇب بولۇشىغا، جۇڭگونى 21-ئەسىرگە قانداق قىياپەتتە باشلاپ كىرىشىمىزگە مۇناسىۋەتلىك دەپ كۆرسىتىلگەن. «تەكلىپ» دە، 9-بەش يىللىق پىلان ۋە 2010-يىلىغىچە بولغان كەلگۈسى نىشاننى تۈزۈشتە سوتسىيالىستىك مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇش كېرەك، دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ئۇنىڭدا ھەم جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار ئەمەلىيەت پائالىيىتىنىڭ تەجرىبىلىرى يەكۈنلەنگەن ھەم كەلگۈسىدىكى ئالغا بېسىش يولى كۆرسىتىپ بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى چوڭقۇر راۋاجلىنىۋاتقان يېڭى ۋەزىيەتتە پۈتۈن پارتىيىنىڭ مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا بولغان تونۇشىدا يەنە يېڭى سەكرەش بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

يولداش دېڭىشاۋپىڭ مۇنۇلارنى تەكىتلىگەنىدى: ماددىي مەدەنىيەتتىنمۇ، مەنئىي مەدەنىيەتتىنمۇ ياخشى تۇتساق، ئاندىن جۇڭگوچە سوتسىيالىزمغا خاس ئىش قىلغان بولىمىز. بىر قولدا ماددىي مەدەنىيەتنى، بىر قولدا مەنئىي مەدەنىيەتنى تۇتۇش، «ئىككى قولدا تۇتۇش، ئىككىلا قول چىڭ بولۇش» فاڭجېنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىمىزنىڭ تۈپ فاڭجېنلىرىدىن بىرى. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى بەرپا قىلىنىۋاتقان يېڭى ۋەزىيەتتە، «ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنئىي مەدەنىيەتنى بىرلىكتە يۈكسەلدۈرۈشتە چىڭ تۇرۇش، ئىقتىساد بىلەن جەمئىيەتنى ماسلاشتۇرۇپ راۋاجلاندۇرۇش» — پارتىيە 14-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 5-ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «تەكلىپى» دە ئوتتۇرىغا قويۇلغان 9-بەش يىللىق پىلان ۋە 2010-يىلىغىچە بولغان ئۇلۇغۋار پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ئىزچىللاشتۇرۇلدىغان توققۇزىنچى مۇھىم فاڭجېن قىلىپ بېكىتىلدى.

نۆۋەتتىكى جىددىي ۋەزىيەت بىزدىن كەلگۈسىدىكى 15 يىللىق تەرەققىيات داۋامىدا ئىككى قولىدا تۇتۇش، ھەر ئىككى قول قاتتىق بولۇش فاكتورىدا داۋاملىق چىڭ تۇرۇشىمىزنى ۋە سوتسىيالىستىك مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ، بىز قۇرۇۋاتقان جۇڭگوچە سوتسىيالىزم-ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنئىي مەدەنىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئىككى تەرەپ بىر-بىرىدىن ئايرىلمايدۇ، بەلكى بىر-بىرىگە تايىنىدۇ، بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇڭا، «تەكلىپ» تە، «ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنئىي مەدەنىيەتنىڭ ھەر ئىككىسىنى ياخشى يولغا قويغاندىلا، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم بارلىققا كېلىدۇ. ئىقتىساد تەرەققىي قىلىنسا، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ماددىي ئاساسى بولمايدۇ. جەمئىيەت ۋە مەنئىي مەدەنىيەت تەرەققىي قىلىنسا، ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مەنئىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، ئەقلىي كۈچ مەدەتكارلىقى ۋە ئىدىيىۋى كاپالەتتى بولمايدۇ» دەپ ئىككىسىنىڭ دېئالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلدى. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ماددىي مەدەنىيەت مەنئىي مەدەنىيەتنىڭ ماددىي ئاساسى، مەنئىي مەدەنىيەت ماددىي مەدەنىيەتنىڭ مەنئىي كۈچى، ئىدىيىۋى كۈچى، ئىدىيىۋى كاپالەتتى، ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى بىرلىكتە تۇتۇش، ئۇلارنى جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش جەريانىدا بىرلىكتە كەلتۈرۈپ، ئۆزئارا بىر-بىرىنى تولۇقلاپ، ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇش-پارتىيىمىزنىڭ ئىزچىل سىياسىتى، شۇڭا، سوتسىيالىستىك مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى-جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى، شۇنىڭدەك سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم نىشانى ھەم ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئوڭۇشلۇق ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ مۇھىم كاپالەتتى.

ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى خەلقئارا ۋە ئىچكى ۋەزىيەتتە چوڭقۇر ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان شارائىتتا ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىلدا بىز ئىقتىساد تېز ئاشىدىغان ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى چوڭقۇر ئېلىپ بېرىلىدىغان يېڭى ۋەزىيەتكە دۇچ كېلىمىز. بىز ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئۆزگىرىۋاتقان دەۋردە تۇرغانلىقىمىز ئۈچۈن، بۇ سوتسىيالىستىك مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا تېخىمۇ يۇقىرى، يېڭى تەلەپلەرنى قويدى. بۇ تەلەپلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى شۇنىڭدىن ئىبارەتتىكى، ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنئىي مەدەنىيەتنى بىرلىكتە يۈكسەلدۈرۈشتە چىڭ تۇرۇش، ئىككى مەدەنىيەتنى بىرلىكتە كەلگەن كۈرەش نىشانى قىلىپ، ئىككى قولىدا تۇتۇش، ئىككى قولىدا قاتتىق بولۇشتا باشتىن-ئاخىر بوشاشماي چىڭ تۇرۇش، ئىجتىمائىي ئومۇمىي تەرەققىياتنى مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئورۇنغا قويۇپ، ئىقتىساد بىلەن جەمئىيەتنى ماس قەدەمدە ئىزچىل تەرەققىي قىلدۇرۇش» دېگەندىن ئىبارەت. «تەكلىپ» تە، بۇ تەلەپلەرگە يېتىش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى پىلانىنى تۈزۈش ھەم ئۇنى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئومۇمىي پىلانىغا كىرگۈزۈش ھەمدە زۆرۈر ماددىي كاپالەت بەرپا قىلىپ، سېلىنىمىنى يىلمۇ-يىل كۆپەيتىش، مەركەزدىن تارتىپ يەرلىككەچە بولغان ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشقا ئەھمىيەت بېرىش فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىشنى ئالاھىدە تەكىتلىدى.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى بەرپا قىلىش جەريانىدا، دۇنيا مىقياسىدىكى ھەر خىل ئىدىيە، مەدەنىيەت كۈچلىرى بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. چۈنكى، ھازىرقى دۇنيا ئوچۇق دۇنيا، بۇنىڭدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. لېكىن، دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي تۈزۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن. بۇ ئارقىلىق ھەم بازار ئىگىلىكىنىڭ ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرغىلى ھەم سوتسىيالىزم-تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرغىلى

بولدۇ. ئېلىمىز ئىقتىسادنى تېخىمۇ مول ھاياتى كۈچ ۋە ئۈنۈمگە ئىگە قىلىشتا بازار مېخانىزمىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشىمىز لازىم. ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، دۆلەت ئىچى-خەلقئارادىن ئىبارەت ئىككى خىل بايلىق، ئىككى بازاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشك ئېچىۋېتىلگەن ئون نەچچە يىللىق تىرىشش ئارقىلىق ئېلىمىز بازىرى خەلقئارا بازار بىلەن كۈندىن-كۈنگە قوشۇلۇپ، خەلقئارا بازارنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمىغا ئايلانماقتا.

ئالاقىدار ئورۇنلارنىڭ مۆلچىرىگە قارىغاندا، ھازىر ئېلىمىزنىڭ ئىمپورت-ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسىنىڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدىكى نىسبىتى %50 كە يېقىنلاشقان.

ئىسلاھات باشلانغان، ئىشك ئېچىۋېتىلگەندىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر ئېلىمىزنىڭ دېڭىز، دەريا، چېگرا، يول بويلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئېچىۋەتكەن ۋەزىيىتى تېخىمۇ روشەنلەشتى. شۇنىڭ بىلەن سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن ناھىيە (شەھەر) 1194 كە يەتتى، سىرتقا ئېچىۋەتكەن ئېغىز 222 گە يەتتى.

ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى دۇنيانى رېئال چوڭ بازار بىلەن تەمىنلەپ، دۇنيا ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ۋە ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىجابىي كۈچكە ئايلاندى. مەلۇماتقا قارىغاندا، 8-بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، ئېلىمىزنىڭ ئىمپورت ئومۇمىي سوممىسى 500 مىليارد

دوللارغا يېقىنلاشقان. شۇنىڭدەك، دۆلىتىمىز چەت ئەللەردىن نۇرغۇن ئىلغار تېخنىكا، ئۈسكۈنە كىرگۈزۈپ، ئېلىمىز كارخانىلىرىنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىش ۋە تېخنىكىسىنى ياخشىلاش قەدىمىنى تېزلەتتى. دېمەك، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش دولقۇنىدا ئېلىمىز بىر تەرەپتىن، چەت ئەللەرنىڭ

مەبلىغى، تېخنىكىسى ۋە باشقۇرۇش تەجرىبىسىنى كىرگۈزگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، چەت ئەللەردە بىۋاسىتە مەبلەغ سېلىپ، شېرىك ۋە ئۆز ئالدىغا كارخانا قۇردى. بۇلتۇر 6-ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، ئېلىمىز چەت ئەللەردە مەبلەغ سېلىپ قۇرغان كارخانا 4739 غا، جۇڭگو تەرەپ سالغان ئومۇمىي مەبلەغ 5

مىليارد 320 مىليون دوللارغا يەتتى. 1995-يىلى 9-ئاينىغىچە، ئېلىمىز 183 دۆلەت ۋە رايون بىلەن ئەمگەك ھۆددىگەرلىكى توختامى ئىمزالىدى. توختاملاردىكى ئومۇمىي سومما 46 مىليارد دوللاردىن ئاشتى. بىز ئىسلاھات-تەرەققىياتىنىڭ تەلپىگە ئاساسەن ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش دائىرىسىنى

كېڭەيتىپ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بازارلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىز لازىم. يولۇيۇ بازار ئارقىلىق تەڭشەشكە تېگىشلىك ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنى يەنىمۇ قويۇۋېتىپ ۋە جانلاندىرۇپ، ئىقتىسادنىڭ ھاياتى كۈچىنى

ئورغۇتۇش، رىقابەت خاراكتېرىدىكى كەسىپلەردە بايلىقنى بازار ئارقىلىق تەقسىملەشتە چىڭ تۇرۇش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شۇنىمۇ كۆرۈش كېرەككى، بازارنىڭمۇ ئىستىخىملىك، قارىغۇلۇق ۋە پاسسىپ تەرىپى مەۋجۇت، دۆلەت بازار پائالىيىتىنى توغرا يېتەكلىشى ۋە تەڭشەپ-تىزگىنلەپ تۇرۇشى

كېرەك. دۆلىتىمىزدە ئىشكىنى سىرتقا كەڭ ئېچىۋەتكەن، بازار ئىگىلىكى بەرپا قىلىنمۇقتان شارائىتتا، چەتتىن كەلگەن، چىرىك ئىدىيىلەرنىڭ چىرىتىشىنى قەتئىي توسۇش كېرەك. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، كاپىتالىزمنىڭ چىرىك ئىدىيىسى، قىممەت قارشى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، دۇنيا قارشى ئىجتىمائىي

ھاياتىمىزغا سىڭىپ كىردى. بىر قىسىم كادىرلىرىمىز، جۈملىدىن بەزى يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلىرىمىز مەركەزنىڭ ۋە يولداش دېڭ شىياۋپىڭنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىغا سەل قاراپ، ئۆگىنىشكە ۋە ئۆزىنى ئۆزگەرتىشكە دىققەت قىلماي، چىرىكلىشىپ، چۈشكۈنلىشىش يولىغا ماڭدى. بۇنىڭ بىلەن

بەزى پارتىيىلىك كادىرلار، ئۆز رايونى، ئۆز تارمىقى، ئۆز ئورنىنىڭ قىسمىن مەنپەئىتىنى، ھەتتا ئۆزىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، دۆلەت، خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە ئېغىر زىيان سالدى، ئاز سانلىق

كىشىلەر پارتىيە ۋە خەلق بەرگەن ھوقۇقىنى ئۆز نەپسىگە چوڭ تارتىش ۋاسىتىسى قىلىۋېلىپ، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق، پارىخورلۇق قىلىپ، دۆلەت ئىقتىسادىغا ئىنتايىن چوڭ بۇزغۇنچىلىق سېلىپ چىرىكلىشىپ كەتتى. بۇنداق چۈشكۈنلەشكەنلەر قوشۇندىن، ھەتتا ھاياتىدىن ئايرىلدى. شۇڭا، پاك-دىيانەتلىك قۇرۇلۇشنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىپ، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ھەرگىز بۇشاشتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت مەركەزنى چۆرىدىگەن ھالدا، ئىككى قولدا تۇتۇشتا چىڭ تۇرۇپ، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ئىسلاھات، تەرەققىيات، مۇقىملىقنى ياخشى ئىشلەش غىزىمىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈش كېرەك. ئېسىل پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئىستىلى ئارقىلىق ئىجتىمائىي كەيپىياتنىڭ ياخشىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز لازىم.

يولداش جياڭ زېمىن پارتىيە 14-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 5-ئومۇمىي يىغىنىنىڭ رىياسەتچىلىرى يىغىنىدا قىلغان سۆزىدە: «غەربتىكى دۈشمەن كۈچلەر بىزنى (غەربلەشتۈرمەكچى)، (پارىچىلماقچى) بولۇۋاتىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ (دېموكراتىيە)، (ئەركىنلىك) دېگەن نېمىلىرىنى بىزگە تاغماقچى بولۇۋاتىدۇ». «مۇشۇنداق ئەھۋالدا سىياسىغا ئەھمىيەت بەرمىسەك بولامدۇ؟ ھۇشيار بولساق، كۈرەش قىلماساق بولامدۇ؟ دەرەخ جىم تۇرمەن دېسىمۇ، شامال جىم تۇرغۇزمايدۇ، بۇ كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باقمايدۇ.» دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەندى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، غەربتىكى دۈشمەن كۈچلەر مىللەت، دىن ۋە كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىدىن پايدىلىنىپ بىزگە قارىتا «غەربلەشتۈرۈش»، «پارىچىلاش» ستراتېگىيىسىنى داۋاملىق يۈرگۈزىدىغانلىقى ئۈچۈن سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىز تېخىمۇ جىددىي سىناققا دۇچ كېلىدۇ. سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش-بارالماسلىق سوتسىيالىزمىدىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشنىڭ تەقدىرى بىلەن، جۇڭگونىڭ قانداق قىياپەتتە XXI ئەسىرگە كىرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇش ئىنتايىن زۆرۈر. چۈنكى، بەزى كادىرلاردا يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئېيتقاندەك «كۈنسىرى مۇرەككەپلىشىۋاتقان كۈرەشتە يۈنلىشتىن ئادىشىش» مەسىلىسى ھەقىقەتەن مەۋجۇت. بىزنىڭ بەزى كادىرلىرىمىز بازار ئىگىلىكىنىڭ تەسىرىدە پۈلپەرەسلىك، راھەتپەرەسلىككە بېرىلىپ، پارتىيە مەنپەئىتىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئۆز مەنپەئىتىنىلا كۆزلەپ، چىرىكلىشىپ، چۈشكۈنلىشىپ كەتتى. بىز سىياسىي ئىنتىزامنى چىڭىتىشىمىز، نازارەتنى كۈچەيتىشىمىز، ئۆگىنىشنى ئەستايىدىل ئېلىپ بېرىپ، دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۇرمۇش قارشى مەسىلىسىنى ياخشى ھەل قىلىشىمىز كېرەك. مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئادەم غىزىمىتىنى ئىشلەيدىغان ئىنچىكە، جاپالىق غىزىمەت بولغاچقا، ئۇنىڭدا ئادەملەرنىڭ ئىدىيە، سىياسىي، ئەخلاقىي، مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈش كۆزدە تۇتىلىدۇ. كومپارتىيە ئەزالىرىغا، بولۇپمۇ پارتىيىلىك رەھبىرىي كادىرلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەيلى ۋەزىپىسى يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولسۇن، پارتىيە ستاژى ئۇزۇن ياكى قىسقا بولسۇن دۇنيا قاراش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئەڭ تۈپ مەسىلە. دۇنيا قاراش مەسىلىسى-ئادەملەرنىڭ دۇنيادا قانداق ياشاش، قانداق ئادەم بولۇش مەسىلىسىدىن ئىبارەت.

زىھال ئەھۋالدىن قارىغاندا، مۇشۇ ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى زور ئىلگىرىلەشكە ئېرىشتى، بۇنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش زۆرۈر. لېكىن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى جايلاردا بىر قول قاتتىق، بىر قول يۇمشاق بولۇشتەك ئەھۋاللار ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ناھايىتى زور نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرمۇ خېلى ئېغىر، بەزى جايلاردا ئىدىيە-سىياسىي غىزىمەت ئاجىزلاپ قالدى، پۈلپەرەسلىك، راھەتپەرەسلىك، فېئودال خۇراپاتلىق، چىرىك ئىدىيىلەر يامراپ

كەتتى، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چېكىش، قىمار ئويناش، ئىپپەت نومۇسىنى سېتىش، پاهىشۋالىق قىلىش قاتارلىق رەزىل نەرسىلەرمۇ قايتا باش كۆتەردى. سېرىق كىتاب-ژۇرناللارنى يوشۇرۇن نەشر قىلىپ تارقىتىش، شەھۋانى ئۇن-سەن بۇيۇملىرىنى قويۇپ زەھەر تارقىتىش ئەۋج ئېلىپ كەتتى. بۇ چىرىك نەرسىلەر ھەم كىشىلەرنىڭ، بولۇپمۇ ياش-ئۆسۈرلەرنىڭ ئىدىيىسىنى زەھەرلىدى، ھەم جەمئىيەتكە كەيپىياتنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزدى. بۇ مەسىلىلەر ۋاقتىدا، ئەستايىدىل ھەل قىلىنمىسا، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى مۇقەررەر ھالدا ئېغىر تەسىرگە ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش مەركەز قىلىنغان بۈگۈنكى كۈندە، كۆپچىلىك كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى تۇتۇشقا ئەھمىيەت بېرىۋاتىدۇ، بۇنىسى توغرا، لېكىن سەل-پەل دىققەت قىلىنمىسا، مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا ئاسانلا سەل قارىلىپ قالىدۇ ۋە بوشاشتۇرۇپ قويۇلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بەزى يولداشلار ئىقتىسادىي ۋەزىپە چىڭ كۆرسەتكەنچە، ئۇنى جەزمەن ئورۇنداش كېرەك، دەپ قارماقتا؛ مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى بولسا يۇمشاق ۋەزىپە، كۆپ بولسىمۇ، ئاز بولسىمۇ، بولسىمۇ بولىدۇ، دەپ قارماقتا، ئېغىزىدا مۇھىم ئورۇندا قويىمىسۇن، ئىشلەشتە 2-ئورۇندا قويىدۇ ياكى ئاسانلا ئۇنتۇپ قالىدۇ. مۇنداق تونۇش ئىنتايىن خاتا ۋە زىيانلىق. يولداش دېڭ شياۋپىڭ كۆپ قېتىم مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلمىسە، ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ، ئەگرى يولغا كىرىپ قالىدۇ. «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش خېلى نەتىجىلىك تۇتۇلدى، ۋەزىيەت كىشىنى خۇشال قىلىدۇ، بۇ دۆلىتىمىزنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى، لېكىن كەيپىيات يامانلىشىپ كېتىۋەرسە، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغاننىڭ نېمە ئەھمىيىتى قالىدۇ؟ بۇنداققا باشقا بىر تەرەپتىن ئاينىش يۈز بېرىدۇ-دە، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئىقتىسادقا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنىڭدىنمۇ ئاينىش پەيدا قىلىدۇ، بۇ ھال ئەۋج ئېلىپ كېتىۋەرسە، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق، پارخورلۇق ئەدەپ كەتكەن بىر زېمىن شەكىللىنىدۇ.» (يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىش پروگراممىسى » ، ئۇيغۇرچە نەشرى، 111-بەت) بۇ بىر ئابزاس سۆزدىن مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى كۆرەلەيمىز. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، ئېلىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكى تېز راۋاجلاندى، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئاممىنىڭ قورسىقى توق، كىيىمى پۈتۈن بولۇش مەسىلىسى ھەل بولدى، ھازىر ئۇلار ھاللىق سەۋىيىگە يېتىشكە قاراپ قەدەم تاشلىماقتا، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئېلىمىزنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى مۇقىم، مىللەتلەر ئىتتىپاق، جەمئىيەت ئالغا بېسىۋاتىدۇ، ئاممىنىڭ روھى ئۈستۈن، جايلاردا نۇرغۇن ئىلغار شەخسلەر ۋە قەھرىمان كوللېكتىپلار مەيدانغا كەلدى. ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى زور ئىلگىرىلەشكە ئېرىشتى. لېكىن، نۆۋەتتە، سوتسىيالىستىك مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرمۇ خېلى ئېغىر، ئۇنىڭغا سەل قارىغىلى بولمايدۇ. يېقىندا ئىچىلغان ج ك پ مەركىزىي ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ 6-ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىدىن قارىغاندا، ئۆتكەن يىل 1-ئايدىن 11-ئايغىچە ناھىيە (باشقارما) دەرىجىلىك ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلار مەسىلىسى ئىنكاس قىلىنغان ئەرزىيەت ۋە پاش قىلىشتىن جەمئىي 204 مىڭ 737 نى قوبۇل قىلىپ، 122 مىڭ 476 پارچە دىلو تۇرغۇزغان، بۇ 1994-يىلنىڭ شۇ مەزگىلىدىكىدىن %5.1 كۆپ، جەمئىي 102 مىڭ 317 كىشىگە چارە كۆرۈلگەن، بۇ 1994-يىلنىڭ شۇ مەزگىلىدىكىدىن %7.5 كۆپ، ئۇلار ئىچىدە ھاكىم (باشقارما باشلىقى) دەرىجىلىك كادىر 3084، ۋالىي (نازىر) دەرىجىلىك كادىر 279، ئۆلكە (جۇن) باشلىقى دەرىجىلىك كادىر 24، بۇلار 1994-يىلنىڭ شۇ مەزگىلىدىكىدىن كۆپ. بۇ ئەھۋال شۇنى كۆرسىتىدۇكى، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ۋەزىيىتى يەنىلا جىددى، ۋەزىيىتى ئىنتايىن مۇشكۈل. شۇڭا، ھەر دەرىجىلىك

پارادوكىملار، ھۆكۈمەتلەر مەسىلىنى سىياسىي نۇقتىدىن كۆزىتىپ ۋە بىر تەرەپ قىلىپ، ئومۇملۇقنى ئاساس قىلىپ، «ئىككى قولدا تۇتۇش، ھەر ئىككى قول قاتتىق بولۇش» فاڭجېننى قەتئىي ئىزچىلاشتۇرۇپ، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش خىزمىتىنى ۋە پارتىيە ئىستىلى، پاكلىق قۇرۇلۇشى خىزمىتىنى تېخىمۇ پۇختا، چوڭقۇر، ئۈنۈملۈك ئىشلىشى لازىم.

بىز قۇرۇۋاتقان جۇڭگوچە سوتسىيالىزم-ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى گۈللىنىدىغان، تەڭكەش تەرەققىي قىلىدىغان سوتسىيالىزمدۇر. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت توغرا نەرسىلەر ھامان خاتا نەرسىلەرنى يېڭىش ۋە تۈگىتىش جەريانىدا بارلىققا كېلىدۇ، مۇستەھكەملىنىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، «تەكلىپ» تە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش جەريانىدا، چىرىكلىككە قارشى كۈرەشنى ۋە تۈرلۈك چىرىك، زاۋالغا يۈز تۇتقان ئىدىيىلەرنى تۈگىتىشنى چوڭقۇر ھەم ئۇزاققىچە قانات يايدۇرۇش كېرەك دەپ تەكىتلەنگەن. پاكلىق قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇپ بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىتتىزامچان بولغان سوتسىيالىزم پۇقرالىرىنى تەربىيەلەش ۋە پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئىدىيىۋى، ئەخلاقىي ساپاسىنى ۋە پەن-مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈشنى چىڭ تۇتۇش كېرەك. پۈتۈن مەملىكەتتىكى بارلىق ساھەلەر، بارلىق ئورۇنلار ماركسىزم-لېنىنىزم، ماۋزېدۇلك ئىدىيىسىنىڭ ۋە دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۆز ئەمەلىيىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، نەزەرىيە قۇرۇلۇشى، ئېسىل ئەنئەنە ۋە كەسپنى قەدىرلەش-ئىگىلىك تىكلەش روھى قۇرۇلۇشى، ئەخلاق قۇرۇلۇشى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزىملىق، سوتسىيالىستىك ئىدىيە قۇرۇلۇشى، پارتىيە ئىستىلى ۋە پاكلىق قۇرۇلۇشى، ئاممىۋى خاراكتېرلىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى، مائارىپ، پەن، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە قەتئىي بوشاشماستىن تىرىشىپ، پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ پەن-مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشىمىز لازىم.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى)

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابىلەت نۇردۇن

(Faint bleed-through text from the reverse side of the page)

ئەسىر ھالقىش دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تەرەققىياتى توغرىسىدا

مۇزەپپەر مۇھەممەت

ئەسىر ھالقىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تەرەققىيات مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغاندا، ئالدى بىلەن ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەۋزەللىكلەرنى ۋە يېتىشمىزلىكلەرنى تولۇق كۆرۈش ۋە يېتىشمىزلىكلەرنى ھەل قىلىش تەدبىرلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى كۈچەيتىش كېرەك.

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى ئەۋزەللىكى شۇكى، ئېلىمىزدا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان زېمىن كەڭ بولۇپ، بۇ جايلارنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرى مول، نوپۇسنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي جەھەتتىكى بېسىمى دېڭىز بويى رايونلىرىدىن كىچىك. ئاپتونوم رايونىمىزنى ئېلىپ ئېيتساق، شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنىڭ تۈرى خېلى كۆپ، تەڭرىتېغى، ئالتاي تاغلىرى ۋە كوئىنلۇن تاغلىرى ھەم جۇڭغار، تارىم ۋە قۇمۇل-تۈرپان ئويمانلىقلىرىدا ئىنتايىن مول نېفىت ۋە كان مەھسۇلاتلىرى كۆمۈلۈپ ياتماقتا. نۆۋەتتە پۈتۈن مەملىكەت بويىچە تېپىلغان 162 خىل كان مەھسۇلاتلىرىدىن شىنجاڭدا خېلى بار. بۇلار شىنجاڭنىڭ خام ئەشيا سانائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ۋە مېتاللورگىيە، خىمىيە سانائىتى، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ۋە يېنىك سانائەت قاتارلىق ئاساسىي سانائەتلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئاز ئۇچرايدىغان مۇھىم خام ئەشيا مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم كان مەھسۇلاتلىرىنىڭ سورتى ياخشى. تۆمۈر، مىس، نىكېل، خروم، نېفىت، يۇمشاق قاشتېشى ۋە گۈھەر، لىتىرلىق تۇز، ئاليومىن، زۇلۇك تېشى قاتارلىقلارنىڭ سۈپىتى ۋە سورتى باشقا ئۆلكىلەرنىڭكىدىن ياخشى، كۆمۈر زاپىسى يۇقىرى بولغان دۇنياۋىي 10 چوڭ ئويمانلىقتىن شىنجاڭدا ئىككىسى بار (جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە قۇمۇل-تۈرپان ئويمانلىقى).

دۆلەت زېمىنىنىڭ 64.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان كەڭ زېمىنغا مەملىكەت نوپۇسىنىڭ ئاران 8 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەر ماكانلاشقان بولۇپ، نوپۇس زىچلىقى باشقا رايونلارنىڭكىدىن تۆۋەن. گەرچە، ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ كۆپ قىسمى قۇملۇق، قاقاسلىق، چۆللۈك ۋە ئېگىزلىكلەر بولسىمۇ، ئولتۇراق رايونلاردىكى نوپۇسنىڭ زىچلىق دەرىجىسى مەملىكەتنىڭ باشقا رايونلىرىغا قارىغاندا خېلى تۆۋەن. بۇ خىل ئالاھىدىلىك رايونىمىزنىڭ، رايونلارنىڭ ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا پايىدلىق.

مىللىي رايونلارنىڭ ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى پاسسىپ تەرەپ ئۇلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىنىڭ ناچار بولۇشى، قاتناشنىڭ قۇلايسىز بولۇشى ۋە مەبلەغ، تېخنىكا، ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ

يېتىشمەسلىكى قاتارلىقلاردا خېلى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىۋاتىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرىگە مەبلەغ سېلىشتا بەزىبىر ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى تۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆز مەبلىغى ئاز، سىرتىنىڭ مەبلىغىنى كىرگۈزۈش بىر قەدەر قىيىن بولدى. ئاكسىيە بازارلىرىغا كىرگەن كارخانىلار ئاز بولغاچقا، مەبلەغ سېلىش بازارلىرىنىڭ بىخلىنىشى كېچىكتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، زور مىقداردىكى مەبلەغ ئاكسىيە بازارلىرى ئارقىلىق دېڭىز بويى رايونلىرىغا كۆپلەپ ئېقىپ كەتتى. نۆۋەتتە، مەبلەغ يېتىشمەسلىك تۈپەيلىدىن ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بىلەن باشقا رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق چوڭىيىپ كەتتى.

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى چولغا-ئوتتۇرا كارخانىلار ۋە زامانىۋى كارخانىلارنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسى ھەم تېخنىكا كۈچى ئاجىز بولۇش، ئىلغار تېخنىكىلارنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ كەمچىل بولۇشى سەۋەبىدىن، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى تۆۋەن بولۇپ كەلدى.

ئاپتونوم رايونىمىزنى ئېلىپ ئېيتساق، يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بېرى، رايونىمىزدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى يەنىلا تۆۋەن بولماقتا، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان پايدىنىڭ ئومۇمىي سانى يەنىلا مەنپىي ساندا، نەچچە يىلدىن بېرى ئۇلارنىڭ قەرزى كۆپىيىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ جۇغلانمىسى ئاز، كارخانىلارنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش، ئىشلەپچىقىرىش ھۆنەر-سەنئىتىنى يېڭىلاش ۋە يېڭى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان مەبلىغى يېتىشمەيۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۈسكۈنىلىرى كۆنرىغان، ھۆنەر-سەنئىتى قالاق، مەھسۇلاتلىرى بىر خىل، شۇڭا ئۇلار قەرزگە تايىنىپلا تېخنىكا ئۆزگەرتىشى قىيىن. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا تەخمىنەن %70 كارخانا تېخى ئومۇمىي جەھەتتىن تېخنىكا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارمىدى. كارخانىلارنىڭ ئۆزىدىكى كۆچمە مەبلەغنىڭ نىسبىتى يىلدىن-يىلغا تۆۋەنلىمەكتە.

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ كەمچىل بولۇشىغا، مىللىي مائارىپ تەرەققىياتىنىڭ ئاستىلىقى ئاساسلىق سەۋەب بولدى.

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا ھەل قىلىش زۆرۈر بولغان ئاساسىي مەسىلىلەر.

بىرىنچى، دۆلەت ھازىردىن باشلاپ، ھەر قايسى رايونلارنىڭ تەرەققىيات سىياسىتىنى تەڭشەپ، تەرەققىي تاپقان رايونلار ئارقىدا قالغان رايونلارنى يېتەكلەپ ئىلگىرىلەش تەدبىرىنى بەلگىلىدى. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، دېڭىز بويى رايونلىرى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىي تاپقان رايونلارغا بېرىلگەن رىغبەتلەندۈرۈش، ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى رايونلار سىياسىتىنىڭ مەركىزىي ھالقىسى. لېكىن بۇ خىل ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى رىقابەتتىكى تەكشىسىزلىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى مېخانىزمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىشلىرىغا توسقۇنلۇق قىلدى ھەم رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى تەرەققىيات پەرقىنىڭ يەنىمۇ كېڭىيىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئاپتونوم رايونىمىز مەركەزنىڭ ستراتېگىيەلىك ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، دۆلەتنىڭ شىنجاڭنى نۇقتىلىق ھالدا ئېچىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش پىلانىنى ئومۇميۈزلۈك ئىجرا قىلىۋاتىدۇ. بولۇپمۇ بىر تۈركۈم تايانچ، نۇقتىلىق تۈرلەرنىڭ پۈتتۈرۈلگەنلىكى ۋە بىر تۈركۈم يېڭى تۈرلەرنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئالدىدا تۇرغانلىقى شىنجاڭدا زور دەرىجىدە تەرەققىيات ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەنلىكىنى نامايان قىلدى.

لەنجۇ-شىنجاڭ تۆمۈر يولى لىنىيىسى پۈتتۈرۈلۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى. جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى قۇرۇلۇشىمۇ باشلىنىش ئالدىدا تۇرىدۇ. شىئەن-لەنجۇ-ئۈرۈمچى-غۇلجا نۇركاپىل قۇرۇلۇشى پۈتتۈرۈلۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى. جەنۇبىي شىنجاڭ شىمالىي شىنجاڭ نۇركاپىل قۇرۇلۇشىمۇ پۈتتۈرۈلدى. تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتكەن قۇملۇق تاشيولى پۈتتۈرۈلۈپ قاتناش باشلاندى. تۈرپان-ئۈرۈمچى-داخۇاڭسەن ئالىي تاشيولى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. ئۈرۈمچى ئايروودرومىنى ئۆزگەرتىش، كېڭەيتىش قۇرۇلۇشى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. قىسمەن تۈرلەر پۈتتۈرۈلدى. ئېرتىش دەرياسىنىڭ سۈيىنى شىمالدىن جەنۇبقا يۆتكەش قۇرۇلۇشى، ئۇلۇغشاۋات سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. دۆلەت بۇ تۈرلەرگە نۇرغۇن ياردەم بەردى. ئىككىنچى، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ماس كېلىدىغان تەرەققىيات ئەندىزىسىنى تەتقىق قىلىش لازىم.

ئاپتونوم رايونىمىز «چوڭ قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكىگە تايىنىش، جەنۇبىي تەرەققىياتقا يار-يۈلەك بولۇش، شىمالنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مۇھىم نۇقتىلارنى كۈچەيتىش، تەرتىپلىك راۋاجلاندۇرۇش» تىن ئىبارەت جايلاشتۇرۇش ستراتېگىيىسىنى يولغا قويدى. ئۈچىنچى، دۆلەت بىلەن ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بىرلىكتە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولغان چارە-تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، مىللىي رايونلارنىڭ ئىختىساس ئىلگىرى قوشۇنىنى تولۇقلاش لازىم. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن تەھلىل ۋە مىللىي رايونلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسلانغاندا، مېنىڭچە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا، دېڭىز بويى رايونلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسىنى ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ كېلىشكە بولمايدۇ. بەلكى يېڭى ئەسىردىكى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەرەققىيات مۇھىتىغا يۈزلىنىپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە باب كېلىدىغان تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ①. نوپۇس بىلەن تەبىئىي مۇھىتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوبدان ماسلاشتۇرۇپ، كان بايلىقلىرىنى قوغداپ، ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلىقنى ساقلاش لازىم.

نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەپ، مۇھىتنى ئاسراش ۋە بايلىقنى قوغداشنى كۈچەيتىش دۆلىتىمىزنىڭ تۈپ سىياسىتى. شۇنداقلا ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات قەدىسىگە ۋە كېيىنكى ئەۋلادلارغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. مىللىي رايونلاردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دۆلەت ئېغىنى، مۇھىت ئېغىنى، بايلىق ئېغىنى ۋە ئاپەتتىن مۇداپىئە كۆرۈش، ئاپەتنى ئازايتىش ئېغىنى كۈچەيتىش كېرەك. يەر، كان بايلىقلىرى، سۇ، ئورمان، يايلاق قاتارلىق تەبىئىي بايلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ ۋە ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، مۇھىتنىڭ بۇلغۇنىشىنى تىزگىنلەپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىرگە دۆلەتنىڭ يېرىنى قوغداش، مۇھىتنى ئاسراشنى تەڭ پىلانلاش ۋە تەڭ يولغا قويۇشقا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك②. ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، مىللەتلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك. مائارىپ، پەن-تېخنىكا، مەدەنىيەت، سەھىيە ۋە تەنتەربىيە قاتارلىق تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىشلارنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت، ئىدىيە، ئەخلاق سەۋىيىسىنى ۋە جىسمانىي ساپاسىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈش-سوتسىيالىستىك مەنەۋىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ياخشى تۇتۇش، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى، شۇنداقلا مىللەتلەرنى ئورتاق گۈللەندۈرۈشنىڭ ئىچكى تەلپى. مىللىي مائارىپنىمۇ پائال راۋاجلاندۇرۇش لازىم. مىللىي مائارىپ پۈتكۈل مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى. مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەرىپى. شۇڭا مائارىپ قۇرۇلمىسى، كەسپلەرنى تەسىس قىلىش، ئوقۇتۇش

مەزمۇنى، ئوقۇتۇش تۈزۈمىنى بەلگىلەش ۋە مەكتەپ باشقۇرۇش شەكلىنى بېكىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان يولنى تېپىپ چىقىش لازىم. پەن-تېخنىكا ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، ئىختىساس ئىگىلىرىنى ۋە ئىلغار تېخنىكا، ئۈسكۈنىلەرنى پاڭال كىرگۈزۈپ، ئەنئەنىۋى كەسپ ۋە ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتلارنى ياخشىلاپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش كېرەك^③. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، ئۇنى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تەرەققىياتى بىلەن تەدرىجىي ماسلاشتۇرۇش كېرەك. مىللىي رايونلارنى بىر قەدەر تېز راۋاجلاندۇرۇش دەيدىكەنمىز ھەم دۆلەتنىڭ يار-يۆلەك بولۇشىغا ۋە بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان رايونلارنىڭ ياردەم بېرىشىگە ھەم ئۇلارنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپا-مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش روھىنى يەنىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، ئۆز جايىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئاكتىپلىقى، ئىجادچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ ۋە ئۇنىڭغا تايىنىپ، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى يۈكسەلدۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئېنېرگىيە، قاتناش، خەۋەرلىشىش قاتارلىق ئاساس مۇئەسسە قۇرۇلۇشنى تىرىشىپ ياخشىلاش كېرەك. بۇنىڭدىن كېيىن، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ سانائەت، قاتناش كارخانىلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسپ مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش بازىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پىلانلىق تۈردە ياردەم بېرىش، ئۇ جايلاردا كارخانا قۇرغاندا، ھەقىقىي ئەمەلىي تەدبىر قوللىنىپ، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى ۋە ئىشچى-خىزمەتچىلىرىنى شۇ كارخانىدا مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ھەمدە ئۇلارنى تەربىيەلەش خىزمىتىنى كۈچەيتىش لازىم. شۇ جايىنىڭ بايلىق مەنبەسىنى ئاچقاندا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى چوقۇم ئىقتىسادىي نەپكە ئىگە قىلىش لازىم.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتە ئاساسلىقى، بىرىنچىدىن، «دۆلەتنىڭ داۋاملىق يار-يۆلەك بولۇشىغا تايىنىشقا، ئىككىنچىدىن، ئىقتىسادىي بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان رايونلارنىڭ سىستېمىلار بويىچە ياردەم بېرىشىگە تايىنىشقا، ئۈچىنچىدىن، ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ كۈرەش قىلىشىغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، يەنىلا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپا-مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش روھىنى يەنىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزى-ئۆزى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشكە تايىنىش كېرەك.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

- ① «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» Ⅱ توم، ئۇيغۇرچە نەشرى.
- ② «شىنجاڭ گېزىتى» 1995-يىلى 16-نويابىر سانى ۋە 1996-يىلى 11-ئاپرېل سانى.
- ③ «جۇڭگونىڭ دۆلەت ئەھۋالى» خەنزۇچە، 1990-يىلى نەشرى.
- ④ «تارىخ ئېقىمى» كىتاب، ئۇيغۇرچە نەشرى.
- ⑤ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادى» ژۇرنىلى، 1996-يىلى 1-سان.

(ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: شۇ ئۇ ئاز سانلىق مىللەت ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى)

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابىلەت نۇردۇن

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپلىرى توغرىسىدا

رەھىمە مۇھەممەت

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى دېگەنمىز - باھا مېخانىزمىدىن پايدىلىنىپ، ئىقتىسادىي بايلىقلارنى تەقسىملەشنى ماكرولۇق تىزگىنلەيدىغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ، مۇنداق بىر نەچچە كونكرېت ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) بازار ئىگىلىكىدە، كارخانىلار چوقۇم مۇستەقىل ئىقتىسادىي گەۋدە بولىدۇ. يەنى كارخانىلار ھۆكۈمەتكە تەۋە بولماستىن، بەلكى مۇدىرىيەت تۈزۈمى ئارقىلىق پايدا-زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدۇ.
(2) بازار ئىگىلىكىدە، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ئەركىن بولىدۇ. ئادەم كۈچى، كاپىتال ۋە يەردىن ئىبارەت بايلىقلار ئەركىن ھەرىكەتلىنىدۇ ۋە يۆتكىلىپ تۇرىدۇ.

(3) بازار ئىگىلىكىدە، باھا ئىگىلىكى تەڭشەيدۇ، بازار ئىگىلىكىدە تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئەركىن بولۇپ، بايلىق مەنبەسىنىڭ تەقسىماتى قىممەت ئارقىلىق بولىدۇ. بىراق، باھانىڭ ئىگىلىكىنى تەڭشەش ئۈچۈن چوقۇم تۆۋەندىكىدەك ئۈچ شەرت ھازىرلىنىشى لازىم. ① كارخانا بىلەن ئىستېمالچىلار چوقۇم مۇستەقىل گەۋدە بولغان بولۇشى لازىم. ② ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلار ئوتتۇرىسىدا ئېھتىياج بىلەن تەلەپ تەڭ شەكىللەنگەن بازار مەۋجۇت بولۇشى لازىم. ③ بازار رىقابىتى ئادىل ھەم چەكلىمىگە ئۇچرىمىغان بولۇشى لازىم. مۇشۇنداق شەرتلەر ھازىرلانغاندىلا، باھا بايلىق مەنبەسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدا پىشاقلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئىگىلىكىنى جانلاندىرۇپ، پۈتكۈل ئىگىلىكىنى ئىستېخىيىلىك ھالدا تەڭشەيدۇ ھەم يېتەكلەيدۇ.

بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغاندىن بۇيانقى ئۆزگىرىش، بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان ئىجابىي تەرەپلىرى بار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى.

بىراق، بازار ئىگىلىكى نۇقسانسىز، ئۇ ھەممىنى ھەل قىلىدۇ، دېيىشكە بولمايدۇ. مەلىكىتىمىزنىڭ يېقىنقى ئەھۋاللىرىدىن قارىغاندا، مۇنداق بىر نەچچە مەسىلىلەر مەۋجۇت. بىرىنچى، بازار ئىگىلىكىدە رىقابەتنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، بەزىلەر پايدا ھەم ئۈنۈم قوغلىشىپ ساختا مەھسۇلاتلارنى كۆپەيتىمەكتە. بۇنىڭ بىلەن ئىستېمالچىلارنىڭ مەنپەئىتىگە ئېغىر دەخلى يېتىۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ مەسىلىلەرنى ھۆكۈمەت تەدبىر قوللىنىپ قانۇن تۈزۈمى، تەلىم تەربىيە ئىشلىرىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ھەل قىلسا بولىدۇ. ئىككىنچى، كارخانىلار كەسكىن رىقابىتى، تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى، ئىشسىزلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىدۇ، يەنە كېلىپ بازار ئىگىلىكى، تۆمۈر يول قۇرۇلۇشى، سۈيۈملۈك ئىشلىرى، دۆلەت مۇداپىئەسى... قاتارلىق ئاممىۋىي مۇلازىمەت خاراكتېرلىك مەسىلىلەرنى تولۇق ھەل قىلالمايدۇ. دېمەك، بۇ مەسىلىلەرنى ھۆكۈمەت پىلانلىق ھەل قىلىشى لازىم.

(ئاخىرى 4-بەتتە)

ئاپتونوم رايونىمىزدا ساياھەتچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى

گۈلزەپەر مۇھەممەت

ئاپتونوم رايونىمىز تەبىئەت مەنزىرىسى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە بولغان قېزىلما بايلىقلىرى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن رايونلارنىڭ بىرسىدۇر. شۇڭا شىنجاڭنىڭ بۇ خىل قوش ئەۋزەل شارائىتى مەملىكەت ئىچى-سىرتىدىكى ساياھەت ھەۋەسكارلىرىنىڭ ئىنتىلىشىنى ۋە تارىخ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ زوقىنى قوزغىماقتا. شۇڭا بىز شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە يەر تۈزۈلۈشىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە بولغان قېزىلمىلارنى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى، قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەپ، ياخشى باشقۇرۇپ، تېخىمۇ كۆپ سەيلى-ساياھەتچىلەرنى كۈتۈۋېلىپ، قەدىمكى بىباھا بايلىق مەنبەلىرىمىز ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىز كېرەك.

ھازىرقى زامان ساياھەت پائالىيىتى—ساياھەتچى، ساياھەت ئىشلىرى ۋە ساياھەت بايلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ مۇھىم ئامىللاردىن تەركىب تاپقان. ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنەۋىي مەدەنىيەت تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئىنسان ھاياتىدىكى غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى مەنەۋىي ئېھتىياجىغا ئايلانغان.

ساياھەتچىلىك خەلق ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ 3-كەسىپكە تەۋە بولسىمۇ، لېكىن تاۋار مۇلازىمەت كەسىپىگە ئانچە ئوخشىمايدۇ. شۇڭا ئۇ «تۇتۇنسىز سانائەت»، «شەكىلسىز سودا» دەپ تەرىپلەنمەكتە.

ساياھەت دۆلەت ئىچى ساياھەتتى ۋە خەلقئارالىق ساياھەتتىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە ئايرىلغان، ھەر ئىككىلىنى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. دۆلەت ئىچى ساياھەتتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش—پۇلنى خەزىنىلەشتۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ. خەلقئارالىق ساياھەت بولسا، تاشقى پېرېۋوت يارىتىپ، دۆلەتنىڭ خەلقئارا كىرىم-چىقىمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، ئېلىمىزنىڭ خەلقئارادا چىقىم قىلىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرىدۇ.

ساياھەتنىڭ چەتكە چېتىشلىق خاراكتېرى، ئۈنۈپرساللىق خاراكتېرى، مەدەنىيەت خاراكتېرى ۋە ئىقتىسادىي خاراكتېرى قاتارلىق كۆپ خىل خاراكتېرى ئۇنىڭ خەلق ئىگىلىكىدىكى ئالاھىدە ئورنى ۋە رولىنى بەلگىلىگەن. ساياھەت دۆلەت ئىقتىسادىغا ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ھەر قايسى دۆلەتلەردىكى رولى ۋە ئورنىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

ساياھەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ دۆلەتكە ۋە مىللەتكە پايدىسى كۆپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەل خەلقلىرى بىلەن بولغان دوستلۇقىنى كۈچەيتىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا

چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. دۇنيادىكى يېڭى ئۇچۇرلارنى تارقىتىدۇ. چەت ئەل كارخانىلىرىنىڭ ئېلىمىزگە مەبلەغ سېلىش قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇپ، ئېلىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىزدا ساياھەتچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تارماقلىرىغا ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: ساياھەت جەھەتتە، مۇناسىۋەتلىك سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ تەرەققىياتىنى، يەنى يېمەكلىكلەر، كۈندىلىك بۇيۇملار، ساياھەت تاۋارلىرى، خاتىرە بۇيۇملىرى، قول سانائەت سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ساياھەتچىلىك يەنە قاتناش-ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى، مېھمانخانا مۇلازىمىتى، ساياھەتچىلەرنى يېتەكلەش مۇلازىمىتى قاتارلىقلارنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

ساياھەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ خەلق ئىگىلىكىدىكى كونكرېت رولى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

1. ساياھەتچىلىك تاشقى پېرېۋوت يارىتىپ دۆلەتكە قۇرۇلۇش مەبلىغى توپلاشنىڭ مۇھىم بىر يولى.
2. ساياھەتچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش پۇلىنى خەزىنىلەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم ۋاسىتىسى.
3. ساياھەتچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرغاندا، ئىشسىزلىقنى ئازايتقىلى، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش دائىرىسىنى كېڭەيتكىلى بولىدۇ.
4. ساياھەتچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇش مۇناسىۋەتلىك تارماق ۋە كەسىپلەرنىڭ تەرەققىياتىنى (قاتناش-ترانسپورت، بىناكارلىق قۇرۇلۇش، سانائەت، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسپى ۋە سودا قاتارلىقلار) ئىلگىرى سۈرىدۇ.
5. ھۆكۈمەتنىڭ باج كىرىمىنى ئاشۇرۇپ ئىقتىسادىي ئاساسىنى كۈچەيتىدۇ.

ساياھەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ساياھەت بايلىقى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ، يەنى ساياھەت بايلىقى بولمىسا، سەيلە قىلىدىغان ساياھەتچىلەر بولمايدۇ. ئۇنداقتا ساياھەت بايلىقى دېگەننىمىز—ساياھەتچىلەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلىش، سەيلە قىلىش، كۆڭۈل ئېچىش، تاماشا قىلىش، ئارام ئېلىش، تەمىنى تېتىش، بىلىم ئۈستىدە ئىزدىنىش، داۋالاش، بەدەن چېنىقتۇرۇش قاتارلىق ساياھەت پائالىيىتى ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان ماددىي شارائىتنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىدۇر. ئومۇمەن ساياھەت قىلىش ھەۋسىسى قوزغىيالىغۇدەك ھەر خىل شەيىلەر مەسىلەن، —رايون ئالاھىدىلىكى، تەبىئەت مەنزىرىسى، مىللىي ئۆرپ-ئادەت، تىل-يېزىق، دىنىي ئېتىقاد، تارىخىي مەدەنىيەت، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ساياھەت بايلىقى دائىرىسىگە كىرىدۇ. ساياھەت بايلىقى، تەبىئىي بايلىق ۋە گومان تارلىق بايلىق دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. ساياھەت بايلىقى قانچىكى ئۆزگىچە بولسا، شۇنچە جەلپ قىلىش سېھرىي كۈچىگە ئىگە بولىدۇ.

شىنجاڭدا ئەنە شۇنداق جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغان تەبىئەت مەنزىرىسى، تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە بولغان ئىزلار، ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلار، تاشقا ئايلانغان جەسەتلەر، تاش ئابىدىلەر، بالباللار، قەدىمكى يېزىقلاردا پۈتۈلگەن ۋەسىقىلەر ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ئۇلارنى تېپىش، رەتلەش، قوغداش، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش، ساياھەتچىلىك ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

دۇنيا ساياھەتچىلىك ئىشلىرىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، 10 نەچچە يىلدىن بۇيان شىنجاڭنىڭ ساياھەت ئىشلىرىمۇ خېلى تېز راۋاجلىنىپ، ساياھەت جەمئىيىتى، ساياھەت مېھمانخانىسى، (داۋامى 20-بەتتە)

مەمۇرىي دەۋاننىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىدىكى رولى توغرىسىدا

فېردۇن پەتتار

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ھەر دەرىجىلىك سوت ئورگانلىرى مەمۇرىي دەۋاننى كۈچەيتىپ، كىشىلەرنىڭ، بولۇپمۇ ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورگانلار ۋە مەمۇرىي خادىملارنىڭ قانۇن ئېگىنى ئۆستۈرۈش، بەزى مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلىرىنى قانۇن بويىچە توساش، پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغداش، دۆلەت مەمۇرىي ئورگانلىرىنىڭ قانۇن بويىچە ھوقۇق يۈرگۈزۈشىنى نازارەت قىلىش قاتارلىق تەرەپلەردە بارغانسېرى مۇھىم رول ئوينىماقتا.

بۇ جەھەتتە ئاپتونوم رايونىمىزدىمۇ نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. لېكىن تېخى يېتەرلىك ئەمەس. بۇنىڭ سەۋەبى ئاساسلىقى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى ئاجىز، يەنە بىر تەرەپتىن بىز يەنىلا بۇرۇنقى پىلان ئىگىلىكى شارائىتىدىكى كۆز قاراش ۋە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلالمايۋاتىمىز. يۈرەكلىك ھالدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، يېڭىلىق يارىتىش روھى كەمچىل بولمىۋاتىدۇ. بۇنىڭدا مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكەتلىرى بەزىدە مەلۇم توسقۇنلۇق ۋە قىيىنچىلىقلارنى پەيدا قىلىۋاتىدۇ. پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ بۇ كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكەتلەرگە قارىتا ئۆز ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغداش ئىقتىدارىمۇ يېتەرلىك ئەمەس. بۇ زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن سوت مەھكىمىلىرى بازارنى قانۇن ئارقىلىق تەكشۈش، زامانىۋىي كارخانا تۈزۈمى ئورنىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە مەمۇرىي دەۋاننىڭ رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، بازار ئىگىلىكى قانۇن تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىقتىسادنىڭ داۋاملىق، تېز سۈرئەتتە يۈكسەلىشىگە كاپالەتلىك قىلىشقا بولىدۇ.

مەمۇرىي دەۋاننىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى ۋە زامانىۋىي كارخانا تۈزۈمى ئورنىتىشتىكى رولى قانۇن بويىچە بازار سۈبېيكتلىرىنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇقى ۋە مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋىتىنىڭ مۇستەقىللىقىغا كاپالەتلىك قىلىشتۇر.

بازار ئىگىلىكىدە بازار سۈبېيكتى بولغان كارخانىلارنىڭ مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋىتىنىڭ مۇستەقىل بولۇشى تەلپ قىلىنىدۇ. نۆۋەتتە دۆلىتىمىز ئىقتىسادىي سۈبېيكتلىرى پەيدىنپەي كۆپىيىشلاشتى، دۆلەت ئىگىلىكى، كولىكتىپ ئىگىلىك، يەككە ئىگىلىك، جۇڭگو ۋە چەت ئەل شىركىتىچىلىكىدىكى ۋە چەت ئەل مەبلەغ سالغان ئىگىلىك قاتارلىق كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبلىرى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. دۆلەت ھەر تۈرلۈك ئىگىلىك شەكىللىرىنىڭ بازار رىقابىتىگە باراۋەر قاتنىشىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بېرىشى كېرەك، يەنى ھەممە كارخانىلارغا ئوخشاش مۇئامىلە بولۇشى كېرەك.

لېكىن، دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىدە باشلامچىلىق ئورۇندا تۇرىدىغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانىلار يەنىلا پىلان ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى قېلىپىدىن چىقالمايۋاتىدۇ. جۈملىدىن، ئاپتونوم رايونىمىزدا چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانىلار ئىسلاھاتى دېڭىز بويى رايونلىرى ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ ئاستا بولۇۋاتىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىز ئىقتىسادتا بىر قەدەر ئارقىدا قالغان رايون. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان پەرقنى ئازايتىپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش قەدىمىنى تېزلىتىش ھازىرقى مەزگىلدىكى بىر مۇھىم مەسىلىگە ئايلاندى.

نۆۋەتتە، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ۋە مەمۇرىي ئورگانلار ئىسلاھات ئېلىپ بارماقتا. لېكىن بۇ ئىسلاھات بىر قەدەر ئاستا بولۇۋاتىدۇ. كۆپلىگەن ئىقتىسادىي ئورۇنلار يەنىلا پىلان ئىگىلىكى مەزگىلىدىكى ئۈسۈل بويىچە ئىگىلىك باشقۇرۇۋاتىدۇ. بەزى يەرلىك ھۆكۈمەت ياكى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرى ھوقۇقنى قالايمىقان ئىشلىتىپ، كارخانا ياكى كارخانا تۈزۈمىدە باشقۇرۇلۇۋاتقان كەسپىي ئورۇنلارغا قارىتا نامىنى ئۆزگەرتىش، قانۇنىي ۋەكىلىنى ئۆزگەرتىش ياكى ئالماشتۇرۇش (ئەلۋەتتە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار بۇنىڭ سىرتىدا) قاتارلىق كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارماقتا. بەزى يەرلىك ھۆكۈمەت ياكى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرى قانۇنىي تەرتىپ بويىچە ئىش بېجىرمەي، ئىسلاھات نامى بىلەن كارخانىنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىش، زورلۇق كۈچ بىلەن بىرلەشتۈرۈش، ئايرىۋېتىش ياكى قوشۇۋېتىش، تەستىقلىنغان مەبلەغنىڭ ئىشلىتىش ھوقۇقى ياكى ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئۆزگەرتىش قاتارلىق كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ، كارخانىلارنىڭ تىجارەت پائالىيىتىگە كۆپ قىيىنچىلىق ۋە زىيانلارنى كەلتۈرمەكتە.

يۇقىرىقى مەسىلىلەر شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ھازىر زامانىۋىي كارخانا تۈزۈمى ۋە بازار ئىگىلىكى قانۇنىيىتىگە ماس كېلىدىغان قانۇن-مىزانلار تېخى مۇكەممەل ئەمەس، كۆپلىگەن يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلشقا توغرا كېلىدۇ.

خەلق سوت مەھكىمىسى بۇ ئۆتكۈنچى باسقۇچتا كېلىپ چىققان ھەر تۈرلۈك مەمۇرىي دېلوالارنى ئاكتىپلىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا ھۆكۈمەتنىڭ فۇنكسىيە ئىسلاھاتى ۋە كارخانىلارنىڭ مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋىتى مۇستەقىللىقىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى، ھەر قايسى تەرەپ مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ، كارخانىلارنى ھەقىقىي بازار رىقابىتى سۈبېيىكىتى سۈپىتىدە بازارغا كىرگۈزگىلى بولىدۇ.

مەمۇرىي دەۋاننىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇشتىكى رولى بازار ئىگىلىكىنىڭ يولغا قويۇلۇش تەرتىپىنى ئۈنۈملۈك قوغداش ۋە ئۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىشتۇر.

بازار ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي ھەرىكەت شەكلى—رىقابەتتۇر. رىقابەتنىڭ ئادىللىقى چوقۇم قانۇن ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرۈلۈشى كېرەك. مەمۇرىي ئورگانلار قانۇننى ئىجرا قىلغۇچى سۈپىتى بىلەن بازار ئىگىلىكىگە بولغان باشقۇرۇشنىمۇ چوقۇم قانۇن بويىچە ئېلىپ بېرىشى كېرەك.

مەمۇرىي دەۋاننىڭ دۆلەتنىڭ بازار ئىگىلىكىگە بولغان ماكرولۇق تەڭشەشتىكى رولى-ماكرولۇق تەڭشەش تەدبىرىنىڭ ئەمەلىيلىشىشى ۋە ماكرولۇق تەڭشەش نىشانىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتۇر.

خەلق سوت مەھكىمىسى كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكەتلەر توغرىسىدىكى دېلوالارنى سوت قىلىش ئارقىلىق بازار ئىگىلىكى پائالىيىتىدىكى مەمۇرىي ھوقۇقنىڭ قالايمىقان ئىشلىتىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. كارخانىلارنىڭ بازار ئىگىلىكى پائالىيىتىدىكى قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلىرىنى جازالايىدۇ.

خەلق سوت مەھكىمىسى مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ ھوقۇقى ئارقىلىق كارخانىلارغا كۆرسەتكۈچلۈك

پىلان چۈشۈرۈشى توغرىسىدىكى مەمۇرىي دېلولارنى سوت قىلىش ئارقىلىق، بىر تەرەپتىن قانۇنىي مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلمىغان ھەرىكەتلەرنى توسايدۇ. بۇ پىلان تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنى تېزلىتىشكە، تەدرىجى ھالدا بازارنى ئاساس قىلىپ، باشلامچى پىلانى ئاساس قىلىش ئارقىلىق، دۆلەت ئېھتىياجلىق كۆرسەتكۈچلۈك پىلانىنىڭ تاماملىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىشقا پايدىلىق.

يەنە بىر تەرەپتىن قانۇنغا خىلاپ ھالدا كۆرسەتكۈچلۈك پىلان چۈشۈرگەن مەمۇرىي ھەرىكەتلەرنى تۈزىتىپ، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تىجارەت ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

خەلق سوت مەھكىمىسى مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ ھوقۇقى ئارقىلىق پۇل-مۇئامىلە بازىرىنى رەتكە سېلىش توغرىسىدىكى دېلولارنى سوت قىلىش ئارقىلىق، پۇل مۇئامىلە تۈزۈلمىسىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، قانۇنلۇق كرىدىتنى قوغداپ، پۇل-مۇئامىلە تەرتىپىنى ساقلايدۇ. جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ پۇل-مۇئامىلە بازىرىغا بولغان قانۇنلۇق نازارەت ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش ھەرىكىتىنى قوغداپ، قانۇنسىز پۇل-مۇئامىلە پائالىيەتلىرىنى توسايدۇ ۋە جازالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قانۇنغا خىلاپ مەمۇرىي ھەرىكەتلەرنى تۈزىتىپ، پۇل-مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىنىڭ قانۇنىي ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغدايدۇ. كرىدىت ۋە ئامانەت قويغۇچىلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغدايدۇ.

خەلق سوت مەھكىمىسى باج ئىشلىرىنى رەتكە سېلىش توغرىسىدىكى مەمۇرىي دېلولارنى سوت قىلىش ئارقىلىق، باج تۈزۈمى ئىسلاھاتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. باج يىغىش تەرتىپىنى قوغدايدۇ. باج تاپشۇرغۇچىلارنىڭ قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلىرىنى جازالايدۇ. قانۇنغا خىلاپ مەمۇرىي ھەرىكەتلەرنى تۈزىتىپ، باج تاپشۇرغۇچىلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغدايدۇ.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قانۇن تەتقىقات ئورنى)

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىز مامۇت

(بېشى 17-بەتتە)

ساياھەتچىلىكنىڭ مۇھىم ئۈچ ھالقىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللىنىپ مۇكەممەللىشىشكە يۈزلەندى. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇھىم بىر باشلامچى كەسپى بولغان ساياھەتچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتى ناھايىتى كۆپ. بىز ساياھەتچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى مۇھىم بىر ئەۋزەللىك دەپ قاراپ، ساياھەت بايلىقىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە ئۈستۈنلىكىمىزنى ئىقتىسادىي ئۈنۈم ئۈستۈنلۈكىگە ئايلاندۇرۇشىمىز لازىم.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ داشۆسى)

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىز مامۇت

غەربىي يۇرتتىكى زور وئاستىپ دەنى توغرىسىدا بايان

(بېشى ئالدىنقى ساندا)

گاۋ يۇڭجىۋ

مىلادى 226-يىلى پېرسىيەلىك ئارداشر I (مىلادى 226-240-يىللار) پارفىيە پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ساسانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان، ئارداشر I نىڭ ئىسمى پاپىكان ساسان بولۇپ، پارس (پېرسىيەنىڭ ئۆز زېمىنى) 26 رايونىدىكى ئىستاخ بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى. ئۇنى «زور وئاستىپ (زەردۇشت) كاھىنلىرى (مۇتۋەللىملىرى) دېيىشكە بولىدۇ» 27. ب. گ. غاپپاروۋ ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئۈچ چوڭ ئالاھىدىلىكىنى يەكۈنلەپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «زور وئاستىپ كاھىنلىرىنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇلار زور وئاستىپ دەنىنى دۆلەت دىنىغا ئايلاندۇرغان. شاھ تەختى نەزىر-چىراغ مېھرابىنىڭ تۇۋرۇكى، شۇنداقلا نەزىر-چىراغ مېھرابى، شاھ تەختىنىڭ تۇۋرۇكى، دېگەن بۇ ئىككى جۈملە سۆز، ئارداشر I نىڭ مەشھۇر سۆزىدۇر» 28. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىرى دەنىنى كۈچلەردىن پايدىلىنىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قوغدىغان، شۇڭا، زور وئاستىپ دەنى تەبىئىي ھالدا پادىشاھ جەمەتى زور كۈچ بىلەن تەرغىب قىلىدىغان ۋە قەدىرلەيدىغان دىن بولۇپ قالغان. ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەر قايسى دەۋرلىرىدە تارقىتىلغان كۆمۈش پۇللارنىڭ ھەممىسىگە زور وئاستىپ دەنى مېھرابىنىڭ نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەنلىكى بۇنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. ھەر قايسى ھۆكۈمرانلار تارقاتقان كۆمۈش پۇللاردىكى زور وئاستىپ دەنىنىڭ مېھرابى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن بەزى نۇسخىلار پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، شاپۇر I دەۋرى (310-379-يىللار) دە قويۇلغان كۆمۈش پۇللارنىڭ ئارقا يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا زور وئاستىپ دەنىنىڭ مېھراب نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن، مېھرابنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككى كاھىن بار. ئارداشر I دەۋرى (379-385-يىللار) دە قويۇلغان كۆمۈش پۇللارنىڭ ئۈستىگە: «ئاھۇرامازدانىڭ چوقۇنغۇچىسى، مۇقەددەس ئارداشر، شاھلارنىڭ شاھى» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن، ئارقا يۈزىدە يەنىلا مېھرابنىڭ نۇسخىسى بار. خۇسراۋ I دەۋرى (531-579-يىللار) گە كەلگەندە، كۆمۈش پۇللاردىكى نۇسخىلاردا ئۆزگىرىش بولۇپ، پۇلنىڭ ئارقا يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا مېھراب نۇسخىسى، ئۇنىڭ ئەتراپىغا يەنە مۇقەددەس ئوت، يۇلتۇز، ئاي ۋە كاھىنلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن 29.

ساسانىيلار سۇلالىسى ئەسلىدىكى ئىران رايونىنى ئىگىلىگەندىن تاشقىرى، قەيسەرلىك بىلەن ھۇجۇم قىلىش سىياسىتىنى قوللانغانلىقتىن، «پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىنى ۋە مەرۋى ئويمانلىقىنى» تەدرىجىي ھالدا ئۆزىگە قارىتىۋالغان 30. شۇڭا، زور وئاستىپ دەنى مۇشۇ رايونلاردىمۇ گۈللىنىپ ھەمدە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا تارقىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەسلى بار بولغان زور وئاستىپ مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ روناق تاپقۇزغان. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا، زور وئاستىپ دەنىنىڭ مۇشۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ناھايىتى كۆپ،

بۇنىڭ ئىچىدە، سەمەرقەندكە ئائىت مەلۇماتلار ئىنتايىن مول. سەمەرقەند قەدىمكى سوغدىيانا دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئىدى. «ۋېينامە» نىڭ 102-جىلىدىدا: «سەمەرقەند سوغدىيانانىڭ كېيىنكى نامى...» غۇزلارنىڭ ئۆز قانۇنى بار ئىدى، زور روئاستىر ئىبادەتخانىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئالدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «يېڭى تاغنامە» نىڭ 221-جىلىدىمۇ: «سەمەرقەندلىكلەر زور روئاستىر دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «تەڭداشسىز مېھرى-شەپقەت ساڭرامىدىكى ئۈچ ئۇلۇغ نوم ئۇستازلىرىنىڭ تەرجىمىھالى» دا: سەمەرقەندنىڭ «پادىشاھى ھەم پۇقرالىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىكەن، ھەممىسى ئوتقا چوقۇنىدىكەن. ئىككى ئىبادەتخانىسى بولسىمۇ، لېكىن تۇراقلىق راھىبلىرى يوق ئىكەن، يولۇچى راھىبلار كېلىپ قالسىمۇ، غۇزلار ئۇلارنى ئوت بىلەن قوغلاپ، ئىبادەتخانىدا تۇرغۇزمايدىكەن»^① دەپ خاتىرىلەنگەن. بارتولد، شۈەنزىڭنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسەن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى زور روئاستىر دىنى بىلەن بۇددا دىنىنى سېلىشتۇرۇپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «جۇڭگولۇق ئالىي راھىب شۈەنزىڭنىڭ مىلادى 630-يىلى ئوتتۇرا ئاسىيانى ساياھەت قىلىپ يازغان خاتىرىسىدىن بىز شۇنى قىياس قىلالايمىزكى، ئوتتۇرا ئاسىيادا زور روئاستىر دىنىنىڭ بۇددا دىنىدىن ئېشىپ چۈشكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت، ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە مەنسۇپ»^②. ۷ I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يېزىلغان «دۇخۇەننىڭ سەپەر خاتىرىسى» دىمۇ: «سەمەرقەند مايمارغ دۆلىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 300 چاقىرىم يىراقلىققا جايلاشقان، يەنە بىر نامى سېمىمۇكەنت دەپ ئاتىلىدۇ، تۇپرىقى مۇنبەت، خەلقى باياشات، ئەمما زېمىنى كىچىك، ئۇلار زور روئاستىر دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، مەشھۇر ئىبادەتخانىلىرى بار، بۇ دۆلەتتە تالانتلىق كىشىلەر ناھايىتى كۆپ»^③ دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن زور روئاستىر دىنىنىڭ سوغدىيانادا ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن دىن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. سوغدىيانا رايونىدا، ھەتتا سىر دەرياسىنىڭ شىمالىغىچە بولغان جايلاردا بۇ دىن كەڭ تارقالغان، خۇي چاۋ مۇنداق دەپ يازغان: «ئەرب (پارس) دۆلىتىنىڭ شەرقىدە غۇزلار دۆلىتى، يەنى بۇخارا، كېبۇد، كېش، شىزار، مايمارغ، سەمەرقەند دۆلەتلىرى بار. بۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا خانلىرى بولسىمۇ، لېكىن ھەممىسى ئەرب (پارس) لەر تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىكەن، يەنە بۇ ئالتە خانلىق زور روئاستىر دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن، بۇددا دىنىنى ئوقىمايدىكەن»^④. قېزىۋېلىنغان ۷ I ئەسىرگە ئائىت سوغدى پۇللىرىغا: «پارس دىنىنىڭ ئۇلۇغ-ئالىي راھىب پادىشاھى» دېگەن ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە خەتلەر چۈشۈرۈلگەن.^⑤ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تاجىك-سوغدى ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتچىلىرى ياقوبوۋسكىنىڭ رەھبەرلىكىدە، 1947-1948-يىللىرى ھازىرقى پەنجىكەنت شەھىرىدىن 15 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قەدىمكى پەنجىكەنت شەھىرىدە قېزىش ئېلىپ بارغانىدى. قېزىقارلىقى شۇكى، ئۇ يەردىن «يۇقىرى سەنئەت ماھارىتى بىلەن سىزىلغان رەڭلىك تام رەسىملىرى، ياغاچتىن ياسالغان تۇۋرۇكلەر ۋە نەقىشلەپ بېزەلگەن ئاتەشپەرەسلىك دىنى ئىبادەتخانىسى خارابىسى تېپىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە شەھەر سىرتىدىن ئاتەشپەرەسلىك دىنى مۇرىتلىرىنىڭ قەبرىسىمۇ بايقالغان»^⑥. ب.گ. غاپپاروۋ: «ھازىر بايقالغان بىر قىسىم دىنىي مۇراسىملاردا ئىشلىتىلىدىغان سايمانلار ۋە تام رەسىملىرىگە ئاساسەن، سوغدىلارنىڭ ئاتەشپەرەسلىك دىنى بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ تىپىك ئاتەشپەرەسلىك دىنى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭ پەرق بارلىقىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ. سوغدىلارنىڭ ئاتەشپەرەسلىك دىنىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا يەرلىك قەدىمكى نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈش ئەنئەنىسىنىڭ بىر قىسمى (مەسىلەن، ئاتا-بوۋىلىرىغا ۋە ئاسمان جىسىملىرىغا ئاتاپ نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈش قاتارلىقلار) ساقلاپ قېلىنغان»^⑦ دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە، بۇ مەسىلىگە دوڭما خۇلاسىە چىقىرىشقا بولمايدۇ، يۇقىرىدا بىز ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ خۇسراۋ I دەۋرىدە قۇيۇلغان كۆمۈش پۇللىرىغا مېھرابتىن باشقا يەنە مۇقەددەس ئوت، ئاي، يۇلتۇزنىڭ نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەنلىكىنى

ئېيتتۇق، بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئاسمان جىسىملىرىغا ئاتاپ نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈش پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار رايونىغا خاس ئىش ئەمەس. فرومكىن بۇنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «بەزى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى ئاتەشپەرەسلىك دىنى بىلەن زورروئاستېر دىنىنىڭ پەرقى بار دەپ قارايدۇ، ئۇلار: زورروئاستېر دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دىن ۋە ئەخلاق قاراشلىرىنىڭ ئارىلاشمىسى بولۇپ، مۇقەددەس كىتابى يوق، بەزى ئەقىدىلىرىنىڭ مەنبەسى قەدىمىي؛ ئاتەشپەرەسلىك دىنى بولسا ئىسلاھ قىلىنغان زورروئاستېر دىنى بولۇپ، مۇقەددەس كىتابى بار، بۇ كىتابنىڭ ئاخىرقى شەكلى «ئاۋستا، دىن ئىبارەت؛ زورروئاستېر دىنى بىلەن ئىسلاھ قىلىنغان زورروئاستېر دىنى يەنى ئاتەشپەرەسلىك دىنىنىڭ دىنىي قائىدىلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىدىكى سەۋەبىمۇ دەل مۇشۇ يەردە بولسا كېرەك، دەيدۇ»³⁹. يەنە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئاتەشپەرەسلىك دىنى بىلەن ھىندىستاندىكى براخمان دىنىنىڭ ئاتەشپەرەسلىكى ئوخشاشمايدۇ. براخمان دىنىدا، ئاتالمىش «ئۈچ ئوت» قا چوقۇندۇ، ئۇلار ئائىلە ئىككىسى ئوتى، چوقۇنۇش ئوتى، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ نەزىر-چىراغ ئوتى⁴⁰. ھىندىستاندىكى ئاتەشپەرەسلىك V II ئەسىردە پېرسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىن كۆچۈپ بارغان، ئۇلار ئاساسەن بومباي رايونىغا مەركەزلەشكەن⁴¹.

يۇقىرىدا ئاساسەن سوغدىيانادىكى زورروئاستېر دىنى توغرىسىدا سۆزلىدۇق، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زورروئاستېر دىنىنىڭ يەنە ئىككى مەركىزى بولغان خارەزىم ۋە باكتېرىيىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرلىقتىن تېپىلغان نەرسىلەرمۇ ناھايىتى مول.

1964-يىلى ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ قارا قالپاقىستان شۆبىسىدىكى گودكوۋا خارەزىم رايونىدا، ھازىرقى ئامۇ دەرياسى دېلتىسىنىڭ ئەڭ شىمالىي قىسمىدىكى توقتاۋ تۆپىلىكىدىن تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، نۇكۇسنىڭ غەربىي شىمالىدىن 14 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جايدا V II - ئەسىرگە ئائىت قەبرىستانلىقنى بايقىغان. تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، «يەر ئاستىدىكى لەھەتلەردە نۇرغۇن جەسەت قويىدىغان ئويۇقلار بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە گىج، سېغىز توپا، ياكى تاشتىن ياسالغان جەسەت ساندۇقلىرى قويۇلغان. كىشىلەر ئۆلگەندىن كېيىن، جەستى دالغا تاشلىنىپ، قۇش-ھايۋانلار ئۇنى تالىشىپ يەپ ئۈستىخانلىرى قالغاندىلا، ئاندىن جەسەت ساندۇقىغا سېلىنىپ، لەھەت ئويۇقلىرىغا قويۇلغان. بۇنداق دەپنە قىلىش ئادىتى ھىندىستاندىكى ئاتەشپەرەسلىرنىڭ ئادىتى بىلەن بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدىكەن»⁴². گودكوۋا بۇنى شەك-شۈبھىسىز زورروئاستېر دىنىنىڭ دەپنە قىلىش ئۇسۇلى دەپ قارايدۇ⁴³.

V I - V II ئەسىرلەردىكى زورروئاستېر مۇرىتلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن يەنە ئىسلام دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ زورروئاستېر دىنىنى چەتكە قاققانلىقىنى ۋە زورروئاستېر مۇرىتلىرىنى باستۇرغانلىقىنىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

باكتېرىيە رايونى زورروئاستېر دىنى ئەڭ بالدۇر تارقالغان رايون بولغانلىقى ئۈچۈن، زورروئاستېر دىنى ناھايىتى گۈللەنگەن، تاكى ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرگەنگە قەدەر، بۇ يەردە نۇرغۇن زورروئاستېر مۇرىتلىرى بولغان. دۈەن چېڭشىنىڭ «غەربتە يېزىلغان ئەدەبىي پارچىلار» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەن ئەھۋاللار بۇ پاكىتلارنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئەرەبلەرنىڭ بېسىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، زورروئاستېر دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاستا-ئاستا زاۋاللىققا يۈزلەنگەن. شۇ چاغلاردا ئەرەبلەر زورروئاستېر دىنىنىڭ تەسىرىنى تېزىدىن تۈگىتىش ئۈچۈن، «خەلىپە بەلگىلىگەن ۋالىي ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ دىنىي كىتابلىرىنى، بولۇپمۇ زورروئاستېر دىنىغا ئائىت كىتابلارنى كۆيدۈرۈۋەتكەن»⁴⁴. زورروئاستېر دىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرىمۇ ئەرەبلەرنىڭ ۋەيران قىلىش ئوبيېكتىغا ئايلانغان.

زورروئاستېر دىنىنىڭ شىنجاڭغا قاچان تارقىلىپ كىرگەنلىكى توغرىسىدىكى تارىخىي خاتىرىلەر كەمچىل. چېن يۈەن ئەپەندى، زورروئاستېر دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقالغان ۋاقتىنى مىلادى 519-519 يىللار ئارىلىقىدا دەپ يەكۈن چىقىرىدۇ. يېقىنقى ۋاقتلاردىن بۇيان، بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ يىل دەۋرى ئانچە توغرا ئەمەس، ئۇنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك، دەپ قاراشماقتا. ئۇنداقتا، زورروئاستېر دىنىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەن ۋاقتى، يەنى ئۇنىڭ جۇڭگوغا تارقالغان ۋاقتى قايسى سۇلالە خانلىق دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ؟ «شىنجاڭدىكى دىنلار» ناملىق كىتابتا: «زورروئاستېردىن تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىردىلا شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن» ④ دەپ بېكىتىلگەن. بۇنىڭغا زورروئاستېر دىنىنىڭ مېھرابى تېپىلغانلىقى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىلگەن، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بۇ مېھرابنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىرگە ئائىت مەدەنىي مىراس ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. مەن بۇنىڭغا گۇمانى قاراشتىمەن. بۇ ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش توغرىسىدا مۇشۇنىڭ، ۋالڭ مىڭجېي، ۋالڭ بىڭخۇا ئەپەندىلەر ئۆز ماقالىلىرىدە قاراشلىرىنى بايان قىلغان: 1978-1976 يىللىرى، شىنجاڭدىكى تىيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئالغۇي جىلغىسىدا تىك قېزىلىپ ياغاچ بىلەن قاپلانغان يەتتە قەبرە تېپىلغان. لەھەتنىڭ ئۈستىگە يېپىلغان توپا دۆۋىسىنىڭ بىر قىسمى بۇزۇلغان بولسىمۇ، ئەمما تاش دۆۋىسىنىڭ قالدۇق ئىزىنى كۆرگىلى بولىدۇ. توپا دۆۋىسىنىڭ تۆت تەرىپى تاش تام بىلەن ئورالغان. بىللە دەپنە قىلىنغان نەرسىلەر ئىچىدە بىر جۈپ ھايۋان ھەيكىلى، ئولتۇرغۇزۇلغان بىر دانە چاسا مىس قاچا بار. يۇقىرىقى ئۈچ ئەپەندى مۇنداق يەكۈن چىقارغان: «ئالغۇي جىلغىسىدىن تېپىلغان بۇ بىر تۈركۈم مەدەنىي يادىكارلىقلار روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. مىستىن ياسالغان چاسا قاچىغا ئوخشاش مەدەنىي يادىكارلىقلار سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا كۆپلەپ تېپىلغان. ئىنچىكە قارىغاندا، گەرچە مەلۇم پەرىقلەر بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي ئۇسۇلى بىردەك بولۇپ، بۇلار ئاتەشپەرەسلىك دىنىنىڭ دىنىي پائالىيەت مېھرابى، ساك مەدەنىيىتىنىڭ تىپىك يادىكارلىقلىرى دەپ قارالماقتا» ⑤. بىللە دەپنە قىلىنغان يىپەك رەخت ۋە سىرلانغان قاچىلاردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئۇسۇلى يېغىلىق دەۋرى ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت بۇيۇملاردۇر؛ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قوغداش ئىلمىي تەتقىقات ئورنىنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە قارىغاندا، ئاساسلىق قەبرىلەرنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 2345 ± 75 يىل بۇرۇنقى ۋاقتتا، يەنى يېغىلىق دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ ⑥. مېنىڭچە، ئوخشاپراق كېتىدىغان بىرەر نەرسىگە قاراپلا، زورروئاستېر دىنى شۇ چاغلاردا شىنجاڭغا كىرىپ بولغان. دەپ يېنىكىلىك بىلەن ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ، بۇنى تېخىمۇ كۆپ ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق دەلىللەشكە توغرا كېلىدۇ.

تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان ساسانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت نۇرغۇن كۆمۈش پۇللاردىن قارىغاندا، زورروئاستېر دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن ۋاقتىنى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ. شىيانەي ئەپەندى، بۇ كۆمۈش پۇللار ئۈستىدە خېلى چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بارغان. بۇ كۆمۈش پۇللار ئايرىم-ئايرىم ھالدا شاپۇر I دەۋرى، ئارداشەر II دەۋرى، خۇسراۋ I دەۋرى ۋە خورمادىس IV دەۋرىگە ئائىت بولۇپ، تەخمىنەن مىلادى 310-590 يىللارغا توغرا كېلىدۇ. بۇ پۇللارنىڭ سانىنىڭ كۆپلىكى، تۈرلىرنىڭ تولۇقلىقى ھەقىقەتەن ئاز ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇلۇغچات تېغى ئارىسىدىن بايقالغان 947 دانە كۆمۈش پۇل زىچخە ئالتۇنلار بىلەن بىرگە تاش ئارىلىرىدىن تېپىلغان ⑦. جۇڭگودا بايقالغان شاپۇر I دەۋرىگە ئائىت 14 دانە كۆمۈش پۇل ⑧ شۇ تۈركۈم كۆمۈش پۇللار ئارىسىدىكى ئەڭ بالدۇرقى پۇل ھېسابلىنىدۇ. شاپۇر I دەۋرىدە (مىلادى 310-379 يىللار) ساسانىيلار

سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملەنگەن، ھەربىي كۈچى مۇستەھكەم قۇدرەت تاپقان بولۇپ، تېررىتورىيىسى غەربتە شەرقىي رىمغا، شەرقتە خۇراسانغا تۇتاشقان. شۇ چاغلاردا يىپەك يولى سودىسى راسا گۈللەنگەن، گەرچە شۇ مەزگىلدە جۇڭگودىكى ھەر قايسى بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر ئۆزئارا ھۆكۈمرانلىق تالىشىپ ئۇرۇشۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ھەر قايسى ئەللەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشقان. ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ دۆلەت دىنى بولغان زوروثىستىيە دىنىمۇ تەبىئىي ھالدا شەرقتە تارقىلىپ كىرگەن. ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ھۆكۈمرانلىرى قۇيدۇرغان كۈمۈش پۇللارنىڭ ئۈستىگە زوروثىستىيە دىنىنىڭ مېھراب نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن، بۇنىڭدىن زوروثىستىيە دىنىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئورۇنغا قويۇلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھەر قايسى دەۋرلەردىكى كۈمۈش پۇللارنىڭ ئارقا يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئومۇمەن دېگۈدەك پېرسىيە دۆلىتىنىڭ زوروثىستىيە مېھرابىنىڭ نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن. مېھرابنىڭ ئۈستىدە يالقۇنچاپ تۇرغان ئوت كۆرۈنۈشى بار. شاپۇر I دەۋرىدىن باشلاپ، كۈمۈش پۇلدىكى ئوت نۇسخىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا زوروثىستىيە ئىلاھىنىڭ يېرىم سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. مېھرابنىڭ ئىككى يېنىغا پەھلىۋى يېزىقىدا «پالانى شاھ ئوتى» ④9 دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن. ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ بۇ دەۋردىكى كۈمۈش پۇلىنىڭ شىنجاڭ رايونىغا كۆپلەپ كىرگەنلىكىدىن قارىغاندا، زوروثىستىيە دىنى كەم دېگەندىمۇ مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇرۇن شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن، يەنى زوروثىستىيە دىنىنىڭ جۇڭگوغا كىرگەن ۋاقتى مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرى دېيىشكە بولىدۇ. لىن ۋۇشۇ ئەپەندى «ۋېينامە» 5-جىلد «گاۋزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرىلەر»، 6-جىلد «شەينزۇخان ھەققىدە خاتىرىلەر»، 7-جىلد «گاۋزۇخان ھەققىدە خاتىرىلەر» ۋە 8-جىلد «شىزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرىلەر» گە ئاساسەن: «V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پېرسىيەنىڭ زوروثىستىيە مۇرىتلىرى ھەققىدە تەن جۇڭگوغا كىرىپ بولغان، بۇ چېن يۈەن ئەپەندىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ۋاقتىدىن يېرىم ئەسىر بۇرۇن» ⑤0 دەپ جەزملەشتۈرگەن. لېكىن لىن ئەپەندى ئۆز قارىشىغا ئاساس قىلىپ ئالغان تارىخىي ماتېرىياللار پەقەت ئۇدۇن (خوتەن) دۆلەتلىرىنىڭ سوۋغات تەقدىم قىلغانلىقى ھەمدە «پادىشاھ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ئەلچىلەر» نىڭ زوروثىستىيە مۇرىتلىرى ئىكەنلىكىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، زوروثىستىيە دىنىنىڭ جۇڭگوغا كىرگەنلىكىنىڭ پاكىتى قىلىپ كۆرسىتىشكە تولمۇ ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەلچىلەر ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن مۇقەررەر ھالدا ئۆز دۆلىتىگە قايتىدۇ، ئۇلارنىڭ زوروثىستىيە دىنىنى تارقىتىشى ناتايىن.

مەملىكىتىمىزدە بايقالغان ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ 1157 دانە كۈمۈش پۇلى ئىچىدە، شىنجاڭ رايونىدىن تېپىلغىنىلا 1011 دانە بولۇپ، بۇ پاكىت كۆپلىگەن زوروثىستىيە مۇرىتلىرىنىڭ پېرسىيە كۈمۈش پۇللىرىنى ئېلىپ كېلىپ، شىنجاڭ رايونىدا سودا-سېتىق پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن زوروثىستىيە دىنىمۇ تەبىئىي ھالدا ئۇلار بىلەن بىرگە شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن.

ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، ۋېي، جىن، جەنۇبىي-شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، قۇجۇ رايونى زوروثىستىيە دىنىنى تارقىتىدىغان مەركەزگە ئايلانغان. «ۋېينامە» نىڭ 101-جىلىدىدا، «قۇجۇ خانلىقىدىكىلەر ئاسمان ئىلاھىغا چوقۇندۇ» دېيىلگەن. «سۈينامە» قۇجۇ تەزكىرىسى» دىمۇ «قۇجۇ خانلىقىدىكىلەر ئاسمان ئىلاھىغا ئېتىقاد قىلىدۇ» دېيىلگەن. 1950-ۋە 1955-يىللىرى، ئارخېئولوگلار ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرىدىن ساسانىيلار سۇلالىسىغا ئائىت ئىككى تۈركۈم كۈمۈش پۇللارنى تاپقان. (1950-يىلى ئۇچۇرسىدە 20 دانە، 1955-يىلى 10 دانە). شىيائەي ئەپەندى بۇ ئىككى تۈركۈم كۈمۈش پۇلنىڭ كۆمۈلگەن ۋاقتىنى مىلادى

IV ئەسىرنىڭ ئاخىرى V ئەسىرنىڭ باشلىرى دەپ بېكىتكەن ⑤1.

قۇجۇ خانلىقىنىڭ جاڭخې 5-يىلى (مىلادى 535-يىلى) غا ئائىت «ئەزىر-چىراغ ئۈچۈن ئېلىنغان قوي ھېسابى» دا: «دىڭ گۈتيەن (丁谷天) دە ئەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈلدى» دېيىلگەن. 1965-يىلى تۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ ئەتراپىدىكى ئەنجارق قەدىمىي شەھىرىدىن تېپىلغان شۇ دەۋردە يېزىلغان بۇدا ھەققىدىكى بېغىشلىمىدا: «شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى خان ئانا ئىبادەتخانىسىدا ئىبادەت قىلىندى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «دىڭ گۈتيەن» دىڭ گۇ دېگەن جايدىكى زور ئاستىر ئىبادەتخانىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ كۆز قاراش تۇرپان قەدىمىي ئەسەرلەرنى رەتلەپ-تۈزۈش گۇرۇپپىسى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي بىرلىشىپ يازغان «تۇرپاندىكى جىن-تالڭ سۇلالىسىگە ئائىت قەبرىلەردىن چىققان يازما ماتېرىياللار ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ناملىق ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ⑤2. كېيىن ۋالڭ سۇ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «قۇجۇدىكى ئاتەشپەرەسلىك دىنى ھەققىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە» ناملىق ئەسىرىدە بۇ نۇقتىنى يەنە بىر قېتىم مۇئەييەنلەشتۈرگەن ⑤3. بىراق لىن ۋۇشۇ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «قۇجۇلۇقلارنىڭ ئاسمان ئىلاھىغا چوقۇنۇشى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدە بۇنى ئىنكار قىلىدۇ. لىن ئەپەندى مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «دىڭ گۈتيەن» دېگەن سۆزنى دىڭگۇدىكى ئاسمان ئىلاھى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭغا يەر نامى قوشۇلغانىكەن، ئۇنى ھەرگىز ئوت ئىلاھى، يەنى ئاھۇران مازدا دەپ چۈشىنىشكە بولمايدۇ. دىڭ گۈتيەن ئىلاھنىڭ نامى، ئۇ قانداقتۇر ئىبادەتخانا تۈرىدىكى دىنىي قۇرۇلۇش ئەمەس» ⑤4. لىن ئەپەندى يەنە «ۋېينامە» نىڭ 101-جىلىدىدا تىلغا ئېلىنغان «قۇجۇلۇقلار ئاسمان ئىلاھىغا چوقۇندۇ» دېگەن سۆز ئۈستىدىمۇ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «ئاسمان ئىلاھى» ئۇلار ئېيتقان «ئوت ئىلاھى» ئەمەس، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ «دىڭ گۈتيەن» ھەققىدىكى دەلىلنى ئۆز قارىشىنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «دىڭ گۈتيەننىڭ ئىبادەتخانا بولۇش ئېھتىماللىقىنى ئىستەسنا قىلغاندىن كېيىن، بىز ئۇنىڭ ئاسمان جىسىملىرىغا چوقۇنۇش تۈرىدىكى بىر خىل دىنىي ئېتىقاد ئىكەنلىكىگە تېخىمۇ ئىشىنىمىز» ⑤5. شۇنىڭ بىلەن بىللە، لىن ئەپەندى يەنە «ۋېينامە» نىڭ 102-جىلىدىدا كىنگىت ئېلىدىكىلەر «ئاسمان ئىلاھىغا چوقۇندۇ» دېگەن خاتىرىدىكى «ئاسمان ئىلاھى» مۇ ئاتەشپەرەسلىك بولماستىن، «بەلكى شۇ جايدىكىلەرنىڭ ئەنئەنىۋىي تەبىئەتكە چوقۇنۇشى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن» ⑤6 دەپ كۆرسىتىدۇ. مەن زور ئاستىر دىنىنىڭ بۇ ئىككى رايونغا تارقىلىپ كىرگەنلىكىنى شەك-شۈبھىسىز دەپ قارايمەن، نۇقتىلىق مەسىلە تارقىلىش دەرىجىسىنىڭ چوڭقۇر تېپىزلىكىدە، يەنى تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭ ياكى تارلىقىدا. چۈنكى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ كۆمۈش پۇللىرىنىڭ تېپىلغانلىقى ۋە دۇنخۇاڭدا يازما يادىكارلىقلارنىڭ چىققانلىقى قۇجۇ رايونىدا زور ئاستىر دىنىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. زور ئاستىر دىنى قۇجۇدىن باشقا، ئۇدۇندىمۇ كەڭ تارقالغان. «كونا تاخنامە» نىڭ 198-جىلىدىدا: «ئۇدۇن دۆلىتىدە ئاتەشپەرەسلىككە ئېتىقاد قىلىدۇ» دېيىلگەن، «كونا بەش دەۋر تارىخى. يات ئەللەر تەزكىرىسى» دە: «ئۇدۇنلۇقلار ئوت ئىلاھىغا چوقۇندۇ» دېيىلگەن.

يىغىپ ئېيتقاندا، شىنجاڭ رايونىدا زور ئاستىر دىنىنىڭ تارقىلىشى مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن تاكى ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەنگە قەدەر داۋام قىلغان. گەرچە زور ئاستىر دىنى شىنجاڭدا يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قالدۇق تەسىرى قىرغىز، قازاق، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىدە تاكى ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە ⑤7.

ئىزاھلار:

②0 ھىت (Hitt) يازغان، ماجىيەن تەرجىمە قىلغان «ئەرب ئومۇمىي تارىخى» 1-قىسمى (خەنزۇچە) ، سودا نەشرىياتى، 1979-يىلى نەشرى، 183-بەت.

②7 ②8 ②9 ③0 ③1 ③2 ③3 ③4 ③5 ③6 ب.گ. غاپپاروۋ يازغان، شياۋجىشىن تەرجىمە قىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاجىكلارنىڭ تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1985-يىلى نەشرى، 97، 98، 98، 121، 120، 121، 121، 137-بەتلەر.

②9 شىيانەي: «جۇڭگودا يېقىندا بايقالغان پېرسىيە ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ كۈمۈش پۇللىرى»، «ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى» نىڭ، 1957-يىلى 2-سانغا بېسىلغان.

③1 خۇي لى: «تەڭداشسىز مېھرى-شەپقەت ساۋرامىدىكى ئۈچ ئۇلۇغ نوم ئۇستازلىرىنىڭ تەرجىمىھالى» 2-جىلد.

③2 بارتولد يازغان، لوجىپىڭ تەرجىمە قىلغان، «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى، 42-بەت.

③3 ③4 يالڭ جىيەنشىن: «قەدىمكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسىگە بېرىلگەن تاللانما ئىزاھات»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1987-يىلى نەشرى، 133، 114-بەتلەر.

③8 ③9 ④0 ④1 ④2 فرومىكىن يازغان، خۇاڭ جىنخۇا تەرجىمە قىلغان «سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، 1981-يىلى، 48-بەت.

④3 ④4 لىن ۋۇشۇ: «زورروئاستىر دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرىشى ھەققىدىكى قايتا تونۇش»، «دۇنيادىكى دىنلار توغرىسىدا تەتقىقات» 1987-يىلى 4-سانغا بېسىلغان.

④0 «ئوكيانوس. تارىخ قىسمى» (دۇنيا تارىخى. ئارخېئولوگىيە)، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1982-يىلى نەشرى، 17-بەت.

④4 ④5 لى تەييۇ تۈزگەن: «شىنجاڭدىكى دىنلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىلى نەشرى، 14، 20-بەتلەر.

④6 ④7 ④8 ④9 شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تۈزگەن: «شىنجاڭنىڭ 30 يىللىق ئارخېئولوگىيىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983-يىلى نەشرى، 5، 23-بەتلەر.

④7 ④8 ④9 شىيانەي: «جۇڭگودىن تېپىلغان پېرسىيە ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ كۈمۈش پۇللىرى ئۈستىدە ئومۇمىي بايان»، «ئارخېئولوگىيە ژۇرنىلى» نىڭ 1974-يىلى، 1-سانغا بېسىلغان.

⑤2 تۇرپان قەدىمىي ئەسەرلەرنى رەتلەپ تۈزۈش گۇرۇپپىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي تۈزگەن «تۇرپاندىكى جىن-تايڭ دەۋرلىرىگە ئائىت قەبرىلەردىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلار توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «مەدەنىي يادىكارلىق» ژۇرنىلىنىڭ 1977-يىلى 3-سانغا بېسىلغان.

⑤3 ۋاڭ سۇ: «قۇجۇدىكى ئاتەشپەرەستلىك دىنى توغرىسىدا»، «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1986-يىلى 3-سانغا بېسىلغان.

⑤4 ⑤5 ⑤6 لىن ۋۇشۇ «قۇجۇلۇقلارنىڭ ئاسمان ئىلامغا چوقۇنۇشى، توغرىسىدا»، «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987-يىلى 4-سانغا بېسىلغان.

(«غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1995-يىلى 4-سانىدىن قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىندى)

تەرجىمە قىلغۇچى: دىلارا خەمىت

تەرجىمە تەھرىرى: ئەزىز يۈسۈپ

يارغۇل قەدىمىي شەھىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان 1-نومۇرلۇق دۆڭدىكى قەبرىلەردە ئەكس ئەتكەن قاڭقىل مەدەنىيىتى

ياڭ يىيۇڭ

1994-يىلى 8-ئايدىن 11-ئايغىچە، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن-مەدەنىيەت تەشكىلىدىن يارغۇل قەدىمكى شەھىرىنى تۈزەشتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئالدىنقى باسقۇچلۇق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش خىزمىتىنى ئورۇنداش جەريانىدا، يارغۇل قەدىمكى شەھىرىدىن 100 مېترچە يىراقلىقتىكى 1-نومۇرلۇق دۆڭدىن قاڭقىل خانلىقىغا يېقىن ئالاقىدار مۇھىم بىر قەبرىستانلىقنى تاپتۇق ۋە قازدۇق. قەبرە كىشىلەر تەرىپىدىن بۇزۇلغان، ياخشى ساقلانمىغان، ھەمدە پەنە نەرسىلەرنىڭ كۆپى يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن قەبرىدىن مەلۇم بولغان مول ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتتىن قارىغاندا، ئۇنى شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە جەھەتتىكى بوشلۇقىنى تولدۇرغان مۇھىم بىر ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلما دېيىشكە بولىدۇ. يېقىر قەبرىدىن چىققان نەرسىلەرگە ئاساسەن ئۆز قارشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كەسىپداشلاردىن مەسلىھەت سورايدۇ.

1. قەبرىلەر يەرلىك قاڭقىللارنىڭ مەدەنىيەت يالدامىسى

(1) قەبرىلەرنىڭ تۈپ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرى. قەبرىلەر ئاساسەن رەتسىز ئۈزۈنچاق دۆڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن جەنۇب قىسمىدا. قەبرىلەرنىڭ مەدەنىيەت قىياپىتىنى ئومۇميۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، دۆڭلۈكنىڭ جەنۇبىدىن بىر ئېرىق كولىدۇق، دۆڭلۈكنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئىككى گۈرۈپپا قەبرىنى ئېنىقلىدۇق، 55 قەبرىنى قازدۇق، قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە ئاساسەن يۇمىلاق تاش دۆۋىسى بەلگە قالدۇرۇلغان. يەرلىكلەرنى ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن، بىر خىلى ئۈزۈنچاق تىك ئورا، بىر خىلى تىك ئورا شەكلىدە كولاپ، يېنىغا ئىچكۆر چىقىرىلغان، گۈرلەرنىڭ ئاغزى ياغاچ بىلەن يېپىلغان. مېيىت تاختىراۋان، تاۋۇت، ياغاچ، پاخل، بورا ئۈستىگە ياتقۇزۇلغان. مېيىتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پۇتنى سۇندۇرۇپ، ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان، ئايرىم پۇتنى يىغىدۇرۇپ ياتقۇزۇلغانلىرىمۇ بار. بىر گۆرگە بىر كىشى قويۇلغان ئەھۋالمۇ، بىر گۆرگە ئىككى كىشى، ئۈچ كىشى، ئالتە كىشى قويۇلغان ئەھۋالمۇ بار. ئىككى كىشى، ئۈچ كىشى قويۇلغان گۈرلەر ئومۇمىي

گۆرنىڭ %60 نى تەشكىل قىلىدۇ. كۆپىنچە ئەر-خوتۇن ۋە قورامغا يەتمىگەن بىر بالا بىرگە قويۇلغان. ئات (تۆگە) نى بىللە كۆمۈش ئادىتى ئەۋج ئالغان.

ھەمدە يەنە نەرسىلەر ساپال، سۆڭەك، ياغاچ، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تۆمۈر، تاش، يۇڭ، سىر ۋە پاختا بولۇپ ئون نەچچە خىلغا يېتىدۇ. ساپال بۇيۇملار قول بىلەن ياسالغان، كۆپ قىسمى سىدام قىزىل ساپال، ئايرىم، كۈلرەڭ ۋە گۈللۈك ساپاللارمۇ بار. گۈللىرى ئۈچ بۇرجەك، ئۈچ بۇرجەك ئىچىگە يانتۇسىزىق، ياي شەكىللىك سىزىق چىقىرىلغان. ساپال بۇيۇملار ئىچىدە كوزا، قازان، پىلىچەك، تەشتەك، سوزما قاتارلىقلار بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ساپال قازان، پىلىچەك، ئمۇرىق، ئىككى قۇلاقلىق، ئۈچ قۇلاقلىق خۇمىرلار ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. سۆڭەك بۇيۇملار ئەڭ كۆپ، قەبزىۋېلىنغان نەرسىلەرنىڭ 30 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بېزەك، مۇنچاق، ھالقا ۋە ئويىملاردۇر. سۆڭەك تۈگمە، سۆڭەك پىچاقلارمۇ بار. كۆپىنچىسى ئات جابدۇقلىرىدۇر. بۇ بۇيۇملار ئاساسەن چوڭ چارۋىلارنىڭ سۆڭىكىدىن ئىشلەنگەن. ياغاچ سايمانلاردىن ياتۇقى، باشاق، چوماق، ئوت چىقارغۇچ، تۈگمە، قۇتا، پىچاق قاتارلىقلار بار. ھەممىسى قول بىلەن ياسالغان. ياغاچ سايمانلار 40 دانىچە بولۇپ، ئۇلاردىن 18ى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئىشلىتىلىدىغان سايمانلار بۇ، ئومۇمىي ياغاچ سايمانلارنىڭ %45 نى تەشكىل قىلىدۇ. تۆمۈر بۇيۇملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قۇيما بولۇپ، ئايپالتا، يۈگەن، ئېغىزدۇرۇق، توقا، باشاق، ھالقا، بېزەكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سانى 31 دانە، ئۇلاردىن ئات جابدۇقلىرىغا ۋە چارۋىچىلىققا ئىشلىتىلىدىغانلىرى 16 بولۇپ، ئومۇمىي تۆمۈر قوراللارنىڭ %52 نى تەشكىل قىلىدۇ. مىس بۇيۇملار ئاساسەن قۇيما بولۇپ، كۆرگە، توقا، بېزەكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالتۇن بۇيۇملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بولقىدا سوقۇپ ياسالغان بولۇپ، قادا، ھالقا، بېزەكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلاردىن بىرنەچچە خىلى شىنجاڭدا ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۆزى ئەجدەرھاغا، تۇمشۇقى قۇشنىڭكىگە ئوخشايدىغان، پۈتۈن بەدىنىدە قاسىرىقى بار بىر مەخلۇقتىڭ، ئۈزۈنلۈقى ئۈچ يۈگەم كېلىدىغان، پۈتى قۇشنىڭكىگە ئوخشايدىغان غەلىتە ھايۋاننىڭ يولۋاسنىڭ دۈمبىسىنى چوقۇپ تۇرغان ئوبرازى بار. يەنە ئىككى مۇڭگۈزىگە نەپىس ئالتۇن بېزەكلەر قوندۇرۇلغان بۇغىنىڭ ئوبرازى بار. تۆگىگە ئېسىلغان ئالتۇن بېزەكلەرمۇ بەك ئېسىل. قىزىۋېلىنغان كۈمۈش بۇيۇم ئازراق، لېكىن بىر كالا بېشىغا ئىشلەنگەن بېزەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، مۇڭگۈزى ئەگمەچ، قۇلقى يوغان، ئاغزى ياپىلاق سۇكالىسى ئويما كۇرسا ئۈستىگە قوندۇرۇلغان.

2. قەبرىلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەدەنىيەتنىڭ كۆپ تەرەپلىملىكى ۋە ئۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبلىرى

يارغۇل 1. نومۇرلۇق دۆڭدىكى قەبرىلەردىن ئالتۇن يولۋاس، ئۆزى ئەجدەرھاغا، تۇمشۇقى قۇشنىڭكىگە ئوخشايدىغان غەلىتە مەخلۇقتىڭ ھەيكىلى، مىستىن ياسالغان ھايۋان بېشى، تۆمۈر ئايپالتا، سۆڭەككە ئويۇلغان يولۋاس قاتارلىقلار چىقتى. ئۇلار 1989-يىلى ئايدىڭكۆل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن چىققان قوينى چىشلەپ تۇرغان مىس يولۋاس ①، 1980-يىلى 5-ئايدا ئايدىڭكۆل ئىتتىپاق 3-دادۇيىنىڭ مەھەللە غەربىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن چىققان مىس ئات ②، 1985-يىلى سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن چىققان ئالتۇن يالىتىلغان مىس يولۋاس ③، ياڭخەيدىن چىققان مىس ئىلمەكلەر بىلەن بىر قاتاردا ئوردۇس مېتال سايمانلىرى دەپ قارالماقتا. بۇنداق مىس سايمانلار بىلەن ئالتۇن سايمانلار

ئېلىمىزنىڭ شىمال قىسمىدا بارلىققا كەلگەن، ئۇ ھۇن مەدەنىيەت ياداملىرىدا بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىدۇر.

قاڭقىللارنىڭ مەدەنىيەت ياداملىرى ئىچىدە يۇقىرىقىدەك ھۇن مەدەنىيەتنىڭ قالدۇقلىرى ئۇچرىغاندىن باشقا، يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىمۇ بار. 1987-يىلى ياڭخېي قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە مىس قۇلۇە، 15 دانە دېڭىز قۇلۇلىسى ④ تېپىلدى. 1980-يىلى سۇ بېشى قەبرىستانلىقىدىن سىرلانغان سايمان ⑤ تېپىلدى. بۇ قېتىم يارغۇل 1-نومۇرلۇق دۆڭدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن سىرلانغان سايمان، مەشۇت توقۇلما، سۆڭەك قۇلۇە، قۇلۇە ۋە يارماق تېپىلدى. تىيانشاننىڭ ئوتتۇرا قىسمى جەنۇبىي ئېتىكىدىكى چاۋۇخۇ مەدەنىيەتكە ياتىدىغان ساپال بۇيۇملار، مەزكۇر مەدەنىيەتنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە ئائىت ساپال بۇيۇملار يارغۇل 1-نومۇرلۇق دۆڭدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتىنمۇ تېپىلدى. سۇبېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىنمۇ يۇقىرىقىدەك ساپال تېپىلدى. چوڭ قەبرىدىن تېپىلغان ئۇزۇن بويۇنلۇق ساپال قۇتا ۋە S شەكىللىك مىس كۆرگۈ چاۋۇخۇ مەدەنىيەتنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىن قېپقالغان يادامىلارغا مەنسۇپ بولغان داشىگۇ قەبرىستانلىقىدىنمۇ چىقتى ⑥. باش سۆڭىكىگە تۆشۈك تېشىدىغان ئادەت تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قاڭقىل مەدەنىيەتىدە يوق دېيەرلىك ئىدى، لېكىن چاۋۇخۇ مەدەنىيەتىدە بىر قەدەر كۆپ يولۇقتى.

قاڭقىل مەدەنىيەت ياداملىرى ئىچىدە نېمە ئۈچۈن ھۇن مەدەنىيەتى ياداملىرى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەت ياداملىرى ۋە چاۋۇخۇ مەدەنىيەت ياداملىرى كۆپ ئۇچرايدۇ؟ مەن تەتقىق قىلىپ كۆردۈم، بۇنىڭ سەۋەبى ئىككى دەپ قارايمەن: بىرى، قاڭقىلنىڭ ئورنىنىڭ مۇھىم قاتناش يولى ئۈستىدە بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يەنە بىرى، خەن دەۋرىنىڭ ئالدى-كەينىدە، خەن سۇلالىسىنىڭ قاڭقىلنى تالىشىپ ھۇنلار ۋە قاڭقىل خانلىقى بىلەن نەچچە ئون يىل قاتتىق ئۇرۇشقانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

چاۋۇخۇ مەدەنىيەتى پەيدا بولغان جاي—خېجىڭ ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 30 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى شىمالىي قارمۇدۇن يېزىسى تۇرپان ئويمانلىقىدىكى يارغۇل 1-نومۇرلۇق دۆڭ قەبرىستانلىقى بىلەن جۇغراپىيە جەھەتتە چېگرىداش ئەمەس، مەھەللىۋىي خاراكتېرى ناھايىتى ئېنىق بولغان چاۋۇخۇ مەدەنىيەتى نېمە ئۈچۈن قاڭقىل مەدەنىيەتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ؟ مېنىڭچە، بۇ ئىككى جاي ئوتتۇرىسىدا كىتابقا يېزىلمىغان ئىككى جىلغا يول بار. قۇلايلىق قاتناش ئىككى جايى تۇتاشتۇرىدۇ.

تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى ئالغۇي دەرياسى تىيانشاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى جىلغىدىن باشلىنىدۇ. ئۇ چاۋۇخۇ مەدەنىيەتنى ھاسىل قىلغان قاراشەھەر دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى بولغان ئۇلاستاي دەرياسىنىڭ بېشى بىلەن تۇتىشىدۇ. قەدىمدىن بۇيان ئالغۇي دەرياسى تىيانشاننىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن قاڭقىل مەدەنىيەتنى تۇتاشتۇرىدىغان كۆۋرۈك ۋە ۋاستە بولۇپ كەلگەن، بۇنى كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئىسپاتلىدى. ئالغۇي ۋادىسى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىن، جۈملىدىن توقسۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى يۈرگۈ قاتارلىق ۋادىلاردىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتنىڭ چاۋۇخۇ مەدەنىيەتى بىلەن ئورتاقلىقى ئاساسەن گۆرنىڭ شەكلى، دەپنە قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ئوخشىمايدىغان يېرى، ساپال بۇيۇملاردا بىر قەدەر گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئالغۇي دەرياسىدىن تېپىلغان ساپال بۇيۇملار ئاساسەن تەشتەك، سوزما، خۇمرا، ئىۋرىق ۋە پىلىچەك قاتارلىقلاردۇر. خۇمرا بۇيۇمىنىڭ ئاغزى كىچىك، قورسىقى يوغان، تۇۋى يۇمىلاق ياكى تۇز، رەڭدار گۈل نۇسخىلىرى ئاساسەن ئۈچ بۇرجەك، ئۈچ بۇرجەك تۈرىدىكى سىزىق، چۆگۈلمەچ سىزىق ۋە ئۈچ بۇرجەك بىلەن چۆگۈلمەچ سىزىقنى ئاساس قىلغان ئۆزگىرىشچان خىلمۇ خىل گۈل نۇسخىلىرىنى ئۆز

ئىچىگە ئالدى. چاۋزۇ ساپال بۇيۇملىرىدا جوغىلىق سايمانلار ئەڭ تىپىك، گۈل سىزىلغان ئورۇن بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، بۇيۇملارنىڭ بىر تەرىپىگە ياكى بويىغا گۈل چىقىرىلغان. گۈل نۇسخىلىرى ئاساسەن ئۈچ بۇرجەك، ئورسىزىق، كاتەكچە سىزىق، چۆگۈلمەچ سىزىق ئۈچرىسىدىكى ⑦. چاۋزۇ مەدەنىيىتىمۇ، ئالغۇي قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن چىققان يالداملارمۇ تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى زامان يالداملىرى ئىچىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، تۇرپان ئويمانلىقىدىكى شياۋساۋزۇ، يارغۇل 1-نومۇرلۇق دۆڭدىكى قەبرىستانلىق، ئايدىڭكۆل قەدىمكى قەبرىستانلىقى، سۈپىشى قەبرىستانلىقى، پىچاندىكى ياڭخەي-ھەممىسىدىن چۆگۈلمەچ گۈللۈك ساپال قاچىلار تىپىلىدى، بۇلارغا ئالغۇي ۋادىسىدىن چىققان گۈللۈك ساپالارنىڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىدە گەپ يوق. يارغۇل 1-نومۇرلۇق دۆڭ قەبرىستانلىقى بىلەن سۈپىشى قەبرىستانلىقىدىن چاۋزۇ مەدەنىيىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان چوڭ ئېغىزلىق ۋىرىنكا ۋە كىچىك ۋىرىنكا قاتارلىق ساپال بۇيۇملار تىپىلىدى. قىزىق يېرى شۇكى، 90. يىلىنىڭ بېشىدا خېجىڭ ناھىيىسى بالقۇنتاي بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى داشىگۇ قەبرىستانلىقى قەبرىلىپ، چاۋزۇ مەدەنىيىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە مەنسۇپ دەپ بېكىتىلدى. قەبرىلىنىپ قالغان نەرسىلەر ئىچىدە ۋىرىنكا بار. لېكىن سانى چاۋزۇ قەبرىستانلىقىدىكىدىن چىق ئاز، بەزى قەبرىلەردە ئۇچرىمايدۇ. بىر قەبرىدىن چاۋزۇ مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ قەبرىلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان، ئالغۇي قەبرىستانلىقىدا بىر قەدەر ئومۇملاشقان چۆگۈلمەچ گۈل سىزىلغان ساپال بۇيۇملار چىققان. داشىگۇ قەبرىستانلىقىدىن نېمە ئۈچۈن ئالغۇي ۋادىسىغا مەنسۇپ رەڭلىك ساپال چىقىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى، داشىگۇ قەبرىستانلىقى قاچىغاي ۋادىسىدا، بۇ دەريا جەنۇبقا ئېقىپ بېرىپ ئۇلاستاي دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقاندا، ئۇلاستاي دەرياسى بىلەن ئالغۇي دەرياسىنىڭ بېشى بىر دېيەرلىك. بۇ ئىككى دەريا ئىككى جايىنىڭ مەدەنىيىتىنى تۇتاشتۇرغان. داشىگۇ قەبرىستانلىقىنىڭ قەبرىلىشى بىلەن، چاۋزۇ مەدەنىيىتى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىدىكى يەرلىك قوش مەدەنىيىتىنى باغلايدىغان بىر ھالقا كۆپەيدى.

تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن تىيانشاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى چاۋزۇ مەدەنىيىتى ئالغۇي ۋادىسى ئارقىلىق باغلانغاندىن سىرت، تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى دەريا ۋادىلىرى ئارقىلىقمۇ ئۆزئارا باغلىنىشى ۋە تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن. بۇ يەردىكى كۆنكەرت يول تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىن شياۋساۋزۇدىن ئۆتۈپ، بەياڭخې دەرياسىنى بويلاپ تىيانشاندىن ئۆتۈپ، سەيۋۇپۇغا، ئاندىن تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى جايلاغا بارىدۇ. نېمە ئۈچۈن خەن دەۋرىدە مۇشۇ يول بار ئىدى دەپ جەزمەنلەشتۈرمىز؟ بىر تەرەپتىن، شياۋساۋزۇ سەيۋۇپۇ خارابىلىقلىرى ۋە قەبرىستانلىقلىرىدىن چىققان يالداملار، بولۇپمۇ ساپال بۇيۇملار بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قاڭقىل مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق بار. يەنە بىر تەرەپتىن، سەيۋۇپۇ بىلەن تىيانشاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن باشلانغان ئېلۋمچى دەرياسى ۋادىسىدىكى بەنفاڭگۇ قاتارلىق جايلاردىن جوغىلىق ساپال قاچىلار ۋە چاۋزۇ مەدەنىيىتىدە كۆپرەك ئۇچرايدىغان مىس قورالغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ چىققانلىقى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، خەن دەۋرىنىڭ ئالدى-كەينىدە، قاڭقىل خانلىقى تىيانشاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى قۇلاي قاتناش يولىدا بولۇپ، قۇلاي قاتناش شارائىتى ئىككى جايىنىڭ بازى-كەلىسىنى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. شۇڭا يارغۇل 1-نومۇرلۇق دۆڭدىكى قەبرىستانلىقتا ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا چاۋزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ۋە يالداملىرىنىڭ ئۇچرىشىنى نورمال ئەھۋال دېيىش كېرەك. غەربىي يۇرتتىكى خەن سۇلالىسى كونترول قىلىشتىن بۇرۇنلا ھۇنلار ئىشغال قىلغانىدى. «غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر... ھەممىسى ھۇنلارغا قارايتتى، ھۇنلارنىڭ غەرب تەرىپىگە باتىشقان غەربىي

يۇرتى ئىدارە قىلىدىغان تۇڭپۇكاھبىگى قويغان. . . ⑧» خەن دەۋرىدە قاڭقىل پادىشاھلىقى ھۇنلارنىڭ كونتروللۇقىدا ئىدى. ھۇن پادىشاھىنىڭ چارۋىلىرى تۇرپان ئويمانلىقى ئەتراپىدا بېقىلغان بولسا كېرەك. مەسىلەن، «بەن يۈك (كۈسەندىن) ئون مىڭدىن ئارتۇق سالات. سەرۋازنى باشلاپ ئالدى قاڭقىل ئوردىسىغا باردى. ھۇنلارنىڭ پادىشاھى يىلىنى بىخېگۇدىن قوغلاپ چىقاردى. ⑨» بەن يۈك كۈسەندىن قاڭقىلغا بارغانلىقتىن، يىخىگۇدا مال باققان خان ئېلى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىدە بولۇشى كېرەك. تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شىمالى «ئالدى قاڭقىل، كەينى قاڭقىل ۋە شەرقىدىكى چۈمۈل، بىراكى، باركۆل، ئىچۋا قاڭقىل ئالتە بەگلىكىنى تەشكىل قىلغان. شىمالى ھۇنلار بىلەن تۇتاشىدۇ» ⑩. دېمەك، ھازىرقى بوغدا تېغىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايون ھۇنلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە ئىدى. بۇ ھۇنلار پادىشاھ قوباننىڭ كۈچى بولۇشى كېرەك. «شىمالدىكى ھۇنلارنىڭ پادىشاھى قوبان باركۆل بىلەن چىڭخېي ئارىلىقىدا يۈرەتتى» ⑪.

تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدىمۇ ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقى، «شىمالدىكى ھۇنلار چېبرىكى بەگ گۇمن چۇڭنى لۇكچۇندە قورشىۋالدى» ⑫. پىچاننىڭ ياڭخېي، سۈبېشى قاتارلىق جايلىرىدىن ھۇنلارنىڭ يالداملىرىنىڭ ئۇچراپ تۇرۇشىمۇ بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

«جاۋدى دەۋرىدە ھۇنلار قاڭقىلغا يەنە 4000 سالات ئەۋەتكەن» ⑬. «يەنە دېگەن سۆزدىن قارىغاندا، ھۇنلارنىڭ قاڭقىلغا قەدەم بېسىشى بىرىنچى قېتىم ئەمەس. ھۇنلار تۇرپان ئويمانلىقىغا بارغاندىن كېيىن، «قاڭقىلنىڭ باي-گۈزەل جاي» ⑭، تېپىلماس گۆھەر زېمىن ئىكەنلىكىنى بايقاپ، ئۇ يەرگە پۈت تىقىپ، ئۆزىنىڭ پۇختا بازىسىنى قۇرۇش كويىغا چۈشكەن.

خەن سۇلالىسىنىڭ قاڭقىلغا كىرىشى خەنئۇدى «ۋۇدى تىيەنخەن 2-يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 99-يىلى) دىن باشلانغان، ھۇنلارنىڭ تەسلىم بولغان ۋاڭغا باشلامچى بەگ دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن، كىروراننىڭ قوشۇنلىرىغا قاڭقىلدا زەربە بېرىلگەن» ⑮. مىڭخېننىڭ 4-يىلى (مىلادى 89-يىلى)، «نۇرغۇن بەگلىكلەرنىڭ ئەسكەرلىرى بىرلىشىپ قاڭقىلنى قورشىۋالدى، قاڭقىل خانى تەسلىم بولۇپ، خەن سۇلالىسىگە پۇقرا بولدى» ⑯. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ قاڭقىلنى بويسۇندۇردى. دىجېينىڭ 2-يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 68-يىلى) چېبرىكى بەگ ئەۋەتىپ، قاڭقىلدا تۇرغۇزدى» ⑰، خەن سۇلالىسى شۇنىڭدىن باشلاپ قاڭقىلدا پۈت تىرەپ تۇرالىدى. مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسسلەرنىڭ قارشىچە، شۇەندىنىڭ دىجېي 2-يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 68-يىلى) دىن يۈەندىنىڭ جىيەنجاۋ 3-يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 35-يىلى) غىچە بولغان 33 يىلدا قورۇقچى بەگ يارغۇلدا تۇرغان، كېيىن چىڭدىنىڭ ياڭشۇ 4-يىلىدىن شىنئاڭنىڭ تىيەننىڭ 3-يىلى (مىلادى 16-يىلى) غىچە بولغان 40 يىلدا چېبرىكى بەگ قۇجۇدا تۇرغان ⑱. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، يارغۇل 1-نومۇرلۇق دۆڭدىكى قەبرىستانلىقتا قاڭقىل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قەبرىسى بار، ئاقسۆڭەكلەر يارغۇل شەھىرى ئىچىدە ياشىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق ئىكەن، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ قاڭقىل مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى باشقا مىللەتنىڭكىدىن بىۋاسىتە، كۈچلۈك ۋە چوڭقۇر بولىدۇ.

خەن سۇلالىسى ئالدىنقى قاڭقىل ئوردىسى قاتارلىق جايلاردا چېبرىكى بەگ تۇرغۇزسا، ھۇنلار تۇرالماي كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە «قاڭقىل يېرى مۇنبەت، گۈزەل يەر، بىزگە يېقىن يەر، خەن سۇلالىسى پۈت تىقىۋالسا، يەر ئېچىپ ئاشلىق توپلاپ، بىزگە زىيان سالىدۇ، تالاشماي بولمايدۇ» ⑳ دەپ قاراپ، دىجېينىڭ 2-يىلىدىن كېيىنمۇ داۋاملىق ئەسكەر ئەۋەتىپ قاڭقىلنى تالاشتى. خەن سۇلالىسىمۇ قاڭقىلدا يەر ئېچىشتىن ئالدىراپ ۋاز كەچمىدى، دەلمۇدەل تاقابىل تۇردى، كۈچىنىڭ بېرىچە تىرىكشتى. شۇنىڭدەك قاڭقىلدا يەر ئېچىشقا سېلىنىمىنى كۆپەيتىپ، «ئۈچ چېبرىكى بەگنى

قاغقىلدا تۇرغۇزدى» ②. خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ قاغقىلىنى تالىشىپ ئېلىپ بارغان ھەمە تارتىش ئۇرۇشى خەنزۇدى غەربىي يۇرتتا قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قۇرغۇچى 30 نەچچە يىل داۋام قىلدى، بۇ تارىختا «قاغقىلىنى بەش قېتىم تالىشىش» دەپ ئاتىلىدۇ. قاغقىلىنى ئىگىلەش ئۈچۈن، ھۇنلارمۇ، خەن سۇلالىسىمۇ خېلى كۆپ ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچ سەرپ قىلدى. ئىككى تەرەپنىڭ قاغقىلىنى تالىشىپ سەرپ قىلغان ئەسكەرىي كۈچىنى تۆۋەندىكى خاتىرىدىن كۆرۈۋالالايمىز: «(دېجىيەنىڭ 3-يىلى) جاۋدى دەۋرىدە 4000 سالات قاغقىلدا يەر تېرىدى» ③. «ھۇنلار قاغقىلىنى غەربىي يۇرتتىكى باشقا ئەللەردىن قورۇپ، ئوغلاق ۋە سولقول سەركەردىلەر باشچىلىقىدا ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى قاغقىلىنىڭ ئوغلاق يېنىدا يەر ئېچىشقا ئەۋەتتى. ④. شۇندىنلا يۈەنكاڭ 2-يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 64-يىلى) ھۇنلار قاغقىلىنى خەن سۇلالىسىدىن يەنە بىر قېتىم تالاشتى. شۇ چاغدا ھۇنلار ئوغلاق، سولقول ئەركانلىرىغا 6000 دىن سالاتنى ۋە يەنە ئوغلاق، سولقول سەركەردىلەرنى قوشۇپ يەنە بىر قېتىم قاغقىلغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. «جىڭ جى لوپنۇردىكى يەر تېرىيدىغان ئەسكەرلەردىن 7000 دەك كىشىنى باشلاپ قاغقىلدارنى قۇتازغىلى باردى، ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىپ، قۇتقۇزالمىدى». ئاخىرى خەن سۇلالىسى قاغقىل پۇقرالىرىنى كۆچۈرۈپ، لوپنۇرغا ماكانلاشتۇرۇش چارىسىنى قوللىنىپ ⑤، بوشتىلغان قاغقىل زېمىنىنى پۈتۈنلەي ھۇنلارغا ئۆتۈنۈپ بەردى. ھۇنلار 1000 سالات ئەۋەتىپ قاغقىلىنى ساقلىدى» ⑥.

خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار قاغقىلىنى تالىشىپ ھەر قېتىمدا مىڭلاپ-ئون مىڭلاپ ئەسكەر ئەۋەتتى. بۇنداق كۆپ ئادەمنىڭ قاغقىلغا كىرىشى ھۇن مەدەنىيىتى ۋە خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى بىللە ئېلىپ كىرىپ، قاغقىل مىللىتىگە ئارىلىشىپ، قاغقىل مەدەنىيىتىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىشى تۇرغان گەپ. يارغۇل 1-نومۇرلۇق دۆڭدىكى قەبرە مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ مەنبەلىك بولۇشىدىكى سەۋەب ماناشۇ:

3. دېگەندەك پىشىمغان بەزى ئەقلىي ھۆكۈملەر

يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان تۇرپان ئويمانلىقىدىن تېپىلغان ۋە قېزىۋېلىنغان، تارىخشۇناسلار قاغقىل قەبرىلىرىگە مەنسۇپ دەپ قارىغان ياخشى، سۈبېشى ئايدىڭكۆل ۋە قاغچاق قەبرىستانلىقلىرىدا ئات، بولۇپمۇ شۇنچە كۆپ ئاتنى ئۆلگۈچى بىلەن بىللە كۆمگەن ئەھۋالنى ئۇچراتىدۇق. سۈبېشى 1-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقى M10 دا، ئۆلگۈچى بىلەن بىللە يۈگەن، ئېغىزدۇرۇق، تاسما، ئىگەر، توقىغا ئوخشىغان نەرسىلەر كۆمۈلگەن. 1-ياكى 2-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا ھەمدە يەنە نەرسىلەر ئىچىدە يەنە ئوق، يا، ساداق، ئوۋ قوراللىرى ۋە ياغاچتىن ئوت چىقىرىدىغان سايمان قاتارلىقلار بار. قېزىش خەۋىرىدە، قەبرە بار يەرلەر ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئۆز ۋاقتىدىكى ئىقتىسادىي تۈرمۈشتىن مەلۇم سالماقنى ياكى خېلى سالماقنى ئىگىلىگەن دېيىلدى. باشتا ئېيتقاندەك، يارغۇل 1-نومۇرلۇق دۆڭدىكى قەبرىستانلىقتىكى ھەمدە يەنە نەرسىلەر ئىچىدە، ئوۋچىلىق قوراللىرىدىن سىرت، ئۆلگۈچى بىلەن بىللە ئات كۆمگەن، بولۇپمۇ چوڭ قەبرىلەر ئىچىدىكى ئاساسلىق گۈرلەرگە كۆپلەپ ئات كۆمگەن ئەھۋال ئومۇمىي تۈردە ئۇچرايدۇ. بۇ ھەرگىز ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ھەل قىلالايدىغان ئەھۋال ئەمەس، ئۇ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ئىنكاسى ۋە ئىپادىسى. ئەمەلىيەتتە تۇرپان ئويمانلىقى ئەزەلدىن چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا باب ئەمەس. «كېيىنكى خەننامە» دە: «ئارا تۈرك ئاشلىق زىرائەتلىرىگە، ئۆزۈم، كەندىر، ئۈزۈمگە باب، ئۇنىڭ شىمالىدىكى لۈكچۈننىڭ يېرى

«مۇنبەت» دەپ يېزىلغان. يەنە تۇرپان ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسى تۈزگەن «تۇرپان رايونىنىڭ ئوتلاق، يېم-خەشەك بايلىقى تەتقىقاتى ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئايرىلىشى» دېگەن كىتابتا تونۇشتۇرۇلۇشىچە، ئىنتايىن قۇرغاق چۆللۈك ھاۋاسىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن تۇرپان ئويمانلىقىدا ئوت-چۆپ تۈرى ئاز، مەھسۇلاتى تۆۋەن، قاپلاش نىسبىتى تۆۋەن. تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ھاۋا مۇھىتى قەدىمدىن ھازىرغىچە ھېچقانچە ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، بۈگۈنكى كۈندىمۇ كۆپلەپ يىلقا بېقىشقا باپ ئەمەس، خەن دەۋرىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولۇشى كېرەك.

قەدىمدىن تارتىپ، تىيانشاننىڭ شىمالى چارۋىچى مىللەتلەر ياشاپ كەلگەن مۇنبەت زېمىن، يىلقا ماكانى، بوغدا تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئارا تۈرۈك ھەربىي ئاتلىرى دۇنياغا مەشھۇر. شۇڭا، يارغۇل 1-نومۇرلۇق دۆڭدىكى قەبرىستانلىقتا ئۇچرىغان، بىر قەدەر ئومۇملاشقان ئاتنى ھەمدە پەنە قىلىش ئادىتى قاغقىل پادىشاھلىقىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى ئىككى خىل ئېھتىمالنى ئەكس ئەتتۈرۈشى كېرەك: بىرى، قاغقىللار كونترول قىلغان يەر تۇرپان ئويمانلىقىدىن ھالقىپ، تىيانشاننىڭ شىمالى ئىتتىكىگە يېتىپ بارغان. ئىككىنچى، ئالدى قاغقىل قۇدرەت تېپىپ، تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى دۆلەتلەرنى ئات ئوليات تاشۇرتقۇزغۇدەك دەرىجىگە يەتكەن. لېكىن كىچىك قەبرىلەردىنمۇ ئات چىققىنىغا، كۆپ قىسىم سۆڭەك سايمانلارنىڭ چوڭ ھايۋانلارنىڭ سۆڭىكىدىن ياسالغانلىقىغا قارىغاندا، ئىككىنچى خىل ئېھتىمالنىڭ بولۇشى تەس. بىرىنچى خىل پەرزەگە يەنە «خەننامە» دىن دەلىل تېپىشىمىز مۇمكىن. خەن شۈەندى دەۋرىدىن بۇرۇن، قاغقىل بىر چوڭ بەگلىك بولۇپ، تۇرپان ئويمانلىقىنى ۋە بوغدا تېغىنىڭ شىمالى ئېتىكىدىكى كەڭ رايونلارنى كونترول قىلغان. «شۈەندى دەۋرىدە قورۇقچى بەگ سىمانى پىچاننىڭ غەربىدىكى ئەللەرگە قاراشقا ئەۋەتتى، ئۇ قوش (يەنى قاغقىل) نى يىمىردى، لېكىن ئىشنى چالا قىلىپ قويدى، ئۇنى ئالدى قاغقىل، ئارقا قاغقىل ۋە تاغنىڭ شىمالىدىكى ئالتە بەگلىككە بۆلۈۋەتتى» ②. شۈەندى دەۋرىدە قاغقىللارنىڭ كۈچىنى پارچىلاش ئۈچۈن، ئۇلارنى ئالدى قاغقىل، ئارقا قاغقىل ۋە تاغنىڭ شىمالىدىكى ئالتە بەگلىككە بۆلۈۋەتتى. بىز يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ قاغقىللارنى بويىسۇندۇرۇش ئۈچۈن سەرپ قىلغان ئەسكىرىي كۈچىدىن قاغقىل بەگلىكىنىڭ شۇ چاغدىكى كۈچىنى پەم ئېتەلەيمىز. مەسىلەن: «دېجېينىڭ 2-يىلى... جى، شىلار شەھەر دۆلەتلىرىگە 10 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر ئەۋەتتى، يەنە يەر تېرىغۇچى 1500 ئەسكەر بىلەن قاغقىلغا ھۇجۇم قىلدى» ③. «دېجېينىڭ 3-يىلى غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر بىرلىشىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، قاغقىلنى ئالدى، پادىشاھى ۋە پۇقرالىرىنى تۇتۇپ كەتتى» ④. قاغقىلنىڭ ئارقىسىدا ھۇنلار بولسىمۇ، لېكىن خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇنى جازالاش ئۈچۈن 10 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىشىمۇ قاغقىل دۆلىتىنىڭ كۈچىنى كىچىك چاغلانغا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇڭا مولچەرلەشكە بولىدۇكى، يارغۇل 1-نومۇرلۇق دۆڭدىكى قەبرىستانلىق قاغقىلنىڭ بۆلۈنمىگەن چاغدىكى يالدامسى بولۇشى مۇمكىن. ۋاقتى تەخمىنەن خەن دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا قاغقىل بەگلىكى غەربىي يۇرتتىكى خېلى كۈچلۈك دۆلەت ئىدى.

ئىزاھلار:

- ① ليۇخۇڭلياڭ، «تۇرپان ئايدىڭكۆلىدىكى پەنكەن دېگەن يەردىن چىققان يولۋاس قوينى ئىپادىلەشچان چىشلەپ تۇرغان مىس ھەيكەل—ئوردۇسۇچە تۇچ بۇيۇملارنىڭ غەربىي يۇرتقا كۆرسەتكەن تەسىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1992-يىلى 2-سان.
- ②⑤ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى

باشقۇرۇش ئورنى: «شىنجاڭ تۇرپان ئايدىڭكۆلدىكى قەدىمكى قەبرىلەر»، «ئارخېئولوگىيە» 1984-يىلى 4-سان.

③ تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «شىنجاڭ پىچان ناھىيىسىدىكى سۈبېشى قەدىمكى قەبرىلىرىدىن يېڭى تېپىلىشلار»، «ئارخېئولوگىيە»، 1988-يىلى 6-سان.

④ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «پىچاندىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى ئوغرىلاش ئەنزىسىدىكى قىسمەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى تونۇشتۇرۇش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1989-يىلى 4-سان.

⑥ تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى: «شىنجاڭ پىچاندىكى سۈبېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقى»، «ئارخېئولوگىيە»، 1984-يىلى 1-سان.

⑦ بۇ قەبرىلەرنى يولداش لۇڭنىگو باش بولۇپ قازغان، ماتېرىيالى رەتلەنمىۋاتىدۇ.

⑧ چىن گې: «شىنجاڭ جاۋخۇ مەدەنىيىتىدىن قىسقىچە بايان»، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1993-يىلى 5-سان.

⑨ «خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

⑩ «كېيىنكى خەننامە، بەن يۇڭنىڭ تەرجىمىھالى».

⑪⑫ «كېيىنكى خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

⑬ «كېيىنكى خەننامە، گىڭ گۇڭنىڭ تەرجىمىھالى».

⑭⑮⑯⑰⑱⑲⑳㉑㉒㉓㉔㉕㉖㉗㉘㉙㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉㊀㊁㊂㊃㊄㊅㊆㊇㊈㊉

شامان دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بىر تەپسىلىي مۇقەددىمە خاراكتېرلىك چۈشەندۈرۈش

مېخائىل خوپپېر

شامان دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئالىملارنىڭ قاراشلىرى ئوخشاش ئەمەس. مىركېئادې (Mircea Eliade) غا ئوخشاش مۇرەتتە سازاۋەر ئالىمۇ يەنىلا: يېقىنقى تەتقىقاتلار كونا تاش قورال دەۋرىدىكى ئوۋچىلارنىڭ دىنى «شامان دىنى» نىڭ ئاساسلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى، دەپ قاراشقا، ئۇ كارل. ج. نارى (Karl J. Narr) نىڭ نەزەرىيىسىنى تىلغا ئالغان، ئۇ نەزەرىيە «ئېيىق ئۈچۈن نەزىر ئۆتكۈزۈش مۇراسىمى» بىلەن ياۋروپانىڭ كونا تاش قورال دەۋرىدىكى شامان دىنى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم باغلىنىش بولۇشى مۇمكىن، دەپ ھېسابلايدۇ. شۇنىڭغا ئاساسەن، ئۇ مۇنداق يەكۈن چىقارغان: «... ئىككىنچى دەۋىر ئىچىدە يەنىلا يەتتە مىڭ يىلغا يېقىن ۵۰۰۰۰ يىلدىن تەخمىنەن 30۰۰۰ يىلغىچە) خارابىلىرىدىن تېپىلغان ھايۋانلارنىڭ باش سۆڭىكى ۋە ئىسكىلىتىلىرىنى مۇراسىمىدىكى نەزىرلىك نەرسىلەر دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ... ئاشۇنداق مۇراسىمنى تەكرار ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، كىشىلەردە تەدرىجىي يوسۇندا بىر خىل سېھىرگەرلىك دىنىي ئالەم شەكىللەنگەن: يەنى ھايۋانلار ئۆزىنىڭ سۆڭىكىدىن قەرەللىك ھالدا قايتا تىرىلىدۇ، دەپ ئىشەنگەن... ئۇزاق ئۆتمەي، تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 25۰۰۰ يىلنىڭ ئالدى-كەينىدە، ياۋروپادا ئەڭ بۇرۇنقى شەكىلدىكى شامان دىنىغا ئائىت پاكىت، يەنى قۇش، قوغدىغۇچى ئىلاھ ۋە ئېزىتقۇننىڭ ئىجادىي ئوبرازى بارلىققا كەلگەن. «قۇش، ئىلاھنىڭ ياردەمچىلىرى ۋە شامانلارغا دائىر بايانلار-ئاتالمىش «ئۆلگەن ئادەمنىڭ سۈرىتى» ھۈججەتلەردە ئومۇميۈزلۈك قوبۇل قىلىنغان، گەرچە ئانىيەتتىكى لامىگ (Annette Lamig) ئۆز ئەسىرىدە شاماننى تىلغا ئالمىغان بولسىمۇ.

50-يىللاردا، تارىختىن بۇرۇنقى دىنلار توغرىسىدىكى ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ياۋروپانىڭ مول ئۆڭكۈر سەنئىتى رەسىملىرىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بۇ بىر خىل ئىلىم مودىسىغا ئايلىنىپ قالغان. بۇ كىتابلاردا ھەر بىر خىل ئادەمىسىمان جانلىقلارنىڭ ھەممىسى «سېھىرگەر» (Zauberer) ياكى ئالۋاستىنىڭ «ئوۋچى سېھىرگەرلىكى» (Jagdmagie) دەپ ئاتالغان. ۋېنگرىيىلىك ئارخېئولوگ ج. ماكاي (J. Makkay) 1953-يىلى بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلغان، ئۇ بۇ ماقالىسىدە ل. فېرېرېس (Les Trois Freres) نىڭ ئۆڭكۈر سەنئىتى ئوبرازىنى نىقابلانغان بىر ئادەمنىڭ سۈرىتى دەپ ئىزاھلىغان

ھەمدە ئۇنى تارىختىن بۇرۇنقى شامان دىنىنىڭ بىر مۇھىم پاكىتى دەپ قارىغان. بۇ مەشھۇر مۇڭغۇزلۇك ھاياتىنى بىر سېھىرگەر، ياكى بىر شامان دەپ ھېسابلىغان. ئەڭ بۇرۇنقى ئوۋچىلار ھەققىدە يېزىلغان «سېھىرگەر، شامان ۋە سەنئەتكار» ناملىق كىتابتا، ئاندرېئاس لوممېل (Andreas Lommel) يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، تېخى دەلىللەنمىگەن پەرزەلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. لوممېل: بىزنىڭ ھازىرقى دەۋردىكى سەنئەتتىمىز تەخمىنەن بۇندىن 50000—10000 يىل ئاۋۋالقى تارىختىن بۇرۇنقى ئوۋچىلار دۇنياسى («ئەڭ بۇرۇنقى ئوۋچىلار») دىن كەلگەن، دەپ قارىغان. «سەنئەت ۋە شامان دىنى» دېگەن بايىدا، ئۇ كىتابخانلارنى: فرانسىيىنىڭ كانتابرىئان (Cantabrian) دىكى تارىختىن بۇرۇنقى ئوۋچىلار سەنئەتىنىڭ ھېلىقى مەشھۇر رېنتگېن نۇرلىرى شەكلىدىكى ئۇسلۇبىنىڭ شامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرمەكچى بولىدۇ. لوممېلنىڭ كىتابىنى بىر خىل تەتقىدى نەزەر بىلەن ئوقۇش كېرەك، چۈنكى ئۇ كۆرسەتكەن پايدىلىنىلغان كىتابلار مۇندەرىجىسىدە ھېلىقى ئەڭ مۇھىم ئەسەرلەر، جۈملىدىن كونا تاش قورال دەۋرىدىكى ئوۋچىلار سەنئىتى بايان قىلىنغان كىتابلار ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا (يەنى 60-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر) نەشر قىلىنغان مۇشۇ تېمىغا دائىر كىتابلارنىڭ ھېچقايسىسى تىلغا ئېلىنمىغان. ئاندرې لېروى—گۇئان: كونا تاش قورال دەۋرىدە شامان دىنىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلاش ئىنتايىن قىيىن، دەپ كۆرسەتكەندى. مەسىلەن، مۇشۇ تېمىغا دائىر نەشر قىلىنغان ئەسەرلەردە، ئايال جىنسىلىق ئوبرازلارنىڭ ھەممىسى «ۋىناس» (ساغرىسى تولۇق بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە) دەپ قارىغان، ئەر جىنسىلىقتىكىلىرى جادۇگەر ياكى سېھىرگەر دەپ قارىغان، كېيىنكىسى كۆپ ھاللاردا «شامان» دەپ ئاتالغان.

بىراق، شامان دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشى مەنبەسىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش تېخىمۇ تەس. بەزى ئالىملار: گەرچە بەزى ئوۋچىلارگە سىزىلغان سۈرەتلەرنىڭ يىل دەۋرىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا شامانلارنىڭ ئوبرازى ۋە ئىشلەتكەن سايما نىللىرى سۈرەتلەپ بېرىلگەن، دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ يەنە تۈرلۈك مېتاللار مىس قورال دەۋرىدە مۇھىم رول ئوينىغانىكەن، ئۇلار بىزنىڭ يىل دەۋرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىزگە ياردەم بېرەلەيدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ، ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس. ئەمما يېقىندا نەشر قىلىنغان ئەسەرلەرلا بىزنى ئەڭ يېڭى، ھەتتا سانسىز دېگۈدەك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئەتتى، بۇلارنى قىيا تاشقا ئويۇلغان رەسىملەرنىڭ ئىشەنچلىك ماتېرىيالى دەپ قاراشقا بولىدۇ. (ئەگەر شۇنداق ماتېرىياللار بولغان تەقدىردە). بۇ جەھەتتە، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 60-ۋە 70-يىللىرى بۇرۇلۇش نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ، مۇشۇ مەزگىللەردە يېڭى نەشر قىلىنغان كىتابىدۇر ئۇلار بىزنى ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئەتتى، بۇ ماتېرىياللار ئافرىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىن سەھرايى كەبىر ئارقىلىق شىمالىي ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ھەمدە سىبىرىيىگە بولغان كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئالىملار ئوخشاش بولمىغان رايونلارنىڭ قىيا تاش رەسىم ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، تەسۋىرلەش، ئويۇش ياكى سىزىشنىڭ پەرزەندىكى «سەنئەتكارلار» نىڭ جادۇگەرلىكى-دىنىي ئېتىقاد بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تۇرغۇزۇپ چىقىشى ھەمدە تۈرلۈك نەزەر ئۈنۈملىكىگە باھا بېرىشى مۇمكىن. . . . . ھەتتاكى، سىبىرىيە قىياتاش رەسىملىرىنى بىزنىڭ ياۋروپا-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى شامان دىنىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدىغان ئەڭ بۇرۇنقى ھۆججەتلەر دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ، ياكى تېخىمۇ توغرىراق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ماتېرىياللار ئاشۇ دىنىي ئېتىقادنىڭ بىرىكمە گەۋدىسى (Complexes) نى شەرھلەپ بېرىشىمىزگە ياردەم بېرەلەيدۇ. ھالبۇكى، سىبىرىيىنىڭ شامان دىنى دەل ئاشۇ بىرىكمىدىن تۇغۇلۇپ چىققان ھەم راۋاج تېپىشقا باشلىغان.

يېقىنقى 40 يىلدىن بۇيان، سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى سىبىرىيە قىياتاش رەسىم ماتېرىياللىرىنى ئېلان قىلدى ھەم نەچچە يۈز خىل ئەسەر يېزىپ چىقتى، بۇ يېڭى ماتېرىياللار ئېھتى سىستېمىلىق سىناقىتىن ئۆتكىنى يوق، شۇنداق بولسىمۇ، ئالىملار ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ سىبىرىيە شامان دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشى مەنبەسىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرمەكتە. ئا. پ. ئوكرانكوۋ مۇنداق قارايدۇ: تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 2000-يىلى، شامان دىنى بىر خىل مۇرەككەپ جادۇگەرلىك — دىنىي شەكىلدىكى ئەمەلىي پائالىيەت سۈپىتىدە بايقال كۆلى رايونىدا مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان، ئاندىن تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 1000-يىلى شامان دىنى ئورال دەرياسى ۋە ئوب دەرياسى ۋادىلىرىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغان. باشقا ئالىملارمۇ ئەڭ بۇرۇنقى ئادەمىسمان سۈرەت (مىلادىدىن بۇرۇنقى 2000-1500-يىللاردىكى ئوكۇنېۋ مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ) نى تەرجىمە قىلىپ چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ باققان ھەمدە ئۇنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شامان دىنى بولۇش ئېھتىماللىقىنى ئىسپاتلاش ماتېرىيالى قىلماقچى بولغان.

ئىنسانشۇناسلار ئىچىدە بۇرۇنقى شامان دىنى مەسىلىسىگە ھەممىدىن ئاۋۋال قىزىقىشنى دىن تارىخى تەتقىقاتچىلىرى، بولۇپمۇ تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ دىن تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملار ئىدى. يېقىندا نەشر قىلىنغان كىتابلار ئىچىدىن، بىز بۇرۇنقى شامان دىنى تارىخىدىن شامان دىنىغا دائىر بايانلارنى تاپالايمىز. ت. م. مېخائىلوۋ قىياتاش رەسىملىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن جىنسىي ئەزاغا چوقۇنۇش، ئەجدادلارغا چوقۇنۇش ۋە «جادۇگەرلىك» دىنىي ئېتىقاد» قاتارلىقلار ئۈستىدە توختالغان، بىراق ئۇنىڭ بۇ بايانلىرى خېلىلا مۇجەمل بولۇپ، ئۇ بۇلارنىڭ زادى قايسى قەبىلە ۋە قايسى مەدەنىيەتنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرمىگەن. بىردىنبىر مۇستەسناسى شۇكى، ئۇ ھېلىقى بېشىدا مۇڭگۇزى بار ئادەم سۈرىتىنىڭ گلازكوۋو دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 2000-1000-يىللار) گە ئائىت ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى شامانلارنىڭ ئوبرازى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. ن. ئا. ئالېكسىيېۋ ئۆزىنىڭ سىبىرىيىدىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى دىن شەكلى توغرىسىدىكى ئەسىرىدە، قىياتاش رەسىملىرىنى سىبىرىيەنىڭ شامان دىنىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشقا بولىدىغان ماتېرىيال قىلىنغان، چۈنكى ئۇ بۇ يەردىكى شامان دىنى كېيىنكى چاغلاردا بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ئاندىن شەكىللەنگەن، دەپ قارىغان. بىراق، بۇ قاراشقا ھەمىلا كىشى قوشۇلۇپ كەتمىگەن، مەسىلەن ئا. ن. بېرنشتام فىرغانە تاغ سىستېمىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى I-VI ئەسىر) دىن تېپىلغان قىياتاش رەسىمىدىكى قىزىقارلىق تەقلىدى سۈرەتنى ئېلان قىلدى ھەم ئۇنى شامان دىنى مۇراسىمىنىڭ پاكىتى قىلدى.

«غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» نىڭ 1996-يىلى 2-سانىدىن قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىندى) پېتەلە...

خوتەننىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى توغرىسىدا

توختىنىياز تۇرسۇن

خوتەن رايونىدا ھازىرغا قەدەر خوتەننىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىگە ئائىت تارىخىي يازما مەنبەلەر ۋە تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىگە ئائىت يادىكارلىقلار ئىنتايىن ئاز ياكى يوق دېيەرلىك ئىدى. خوتەندىكى ھەر قايسى قەدىمىي خارابىلەرنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش جەريانىدا تاش قورال دەۋرى، مىس بىلەن تاش قورال بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋر، مىس قورال دەۋرى، تۆمۈر قورال دەۋرىگە ئائىت يىپى ئۇچلىرى بايقالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ قوراللار يېڭى تاش قورال دەۋرى ياكى مىس قورال بىلەن تاش قورال بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولغان سۈرمەل تاش، ھاۋانچا، يۇمىلاق تاش، تاش نەيزە، تاش پىچاق، يۇنۇش، كېسىش قورالى، ئوۋچىلىق قورالى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. 1987، 1990-يىللىرى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى، شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى ۋە ئامېرىكا ئارزونا داشۆسى قاتارلىق ئورۇنلاردىن تەشكىللەنگەن قۇرغاق رايونلارنىڭ تەبىئىي بايلىقىنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئىلمىي تەكشۈرۈش ئىترىتى خوتەن رايونىدا ئۈنۈپرسال تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا خوتەن ۋىلايىتىدىكى لوپ، كېرىيە، نىيا قاتارلىق ناھىيىلەردىن قەدىمكى زامان مەدەنىيەت دەۋرىگە ئائىت ئالتە ئىپتىدائىي ئىزدىن كونا تاش قورال دەۋرى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە تاش قوراللار بىلەن تاش پارچىلىرىنى يىغىۋېلىپ، خوتەن رايونىدا ھازىرغا قەدەر قەدىمكى زامان تاش قورال مەدەنىيىتىگە ئائىت مەدەنىيەت يادامىلىرى يوق بولۇشتەك مۇھىم بىر بوشلۇقنى تولدۇردى.

I تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتى 1. 87-XYF ئورۇن

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى قارا ياتاقنىڭ جەنۇبىدىن تەخمىنەن 10 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى يۈرۈڭقاش دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا جايلاشقان. تاشتىن ياسالغان بۇيۇملار دەريا ئېقىنىنىڭ بۇرۇلىدىغان جايىدىكى تېرراسادىن چىقتى. سەككىز دانە ئەۋرىشكىنىڭ ئالتە دانىسى T^1 دىن، ئىككى دانىسى T^2 ۋە T^1 دىن يىغىۋېلىندى. ئۇلار سۈپىتى ئۆزگەرگەن شېغىل، ئاندىزىتىن چوقۇپ ياسالغان تاش بولغا، تاش ياپراقچە ۋە تاش قورالدىن ئىبارەت. ساپ قىسمى تاش ياپراقچىسىنىڭ تۆۋەن قىسمى ھېسابلىنىدۇ. كۆپى ئۆزئارا ئۇرۇلۇپ، ھەرىنىڭ چىشىدەك تىغى شەكىللەندۈرگەن. تىغىنىڭ بۇلۇڭى ئادەتتە 70° ئەتراپىدا بولۇپ، قىسمەنلىرى 90° قا يېقىنلىشىدۇ. ئەۋرىشكىنىڭ ئۇزۇنلىقى 12.5، قېلىنلىقى 5.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ①.

نىيا ناھىيىسىدىكى نىيا دەرياسىنىڭ ئىككى ئاساسىي مەنبەسىنىڭ قوشۇلۇش نۇقتىسىنىڭ شىمالىدىن تەخمىنەن 15 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ناغرىخاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئۈچىنچى دەرىجىلىك يەلپۈگۈچسىمان كەلكۈنگە جايلاشقان. دېڭىز يۈزىدىن ئىگىزلىكى تەخمىنەن 2000 مېتىر، تاشتىن

ياسالغان بۇيۇملار قۇرۇق دەريا قېنىنىڭ قىرغىقىدىن يىغىۋېلىنغان، جەمئىي بەش دانە، بولغا بىلەن تۇرۇلغان تاش ياپراقچىلىرى بولۇپ، ماتېرىيالى قارا ۋە كۈلرەڭدىكى بۇلۇڭلۇق يانتۇ شېغىل ②.

3-XLF-87 ئورۇن .

خوتەن شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى لوپ بىلەن يانتاقلىق ئارىلىقىدىكى ئۈچىنچى دەۋر يەلپۈگۈچسىمان يەر يۈزىگە جايلاشقان، غەربىي شىمال تەرىپى لوپ بازىرىدىن تەخمىنەن 25 كىلومېتىر يىراقلىقتا، دېڭىز يۈزىدىن ئىگىزلىكى 1500 مېتىر. ئۇ يەردىن تاشتىن ياسالغان بۇيۇملار، چوقۇپ ياسالغان تاش مېغىز، تاش ياپراقچىلار يىغىۋېلىندى، ماتېرىيالى قارا ۋە كۈلرەڭدىكى ئاندېزىت ③.

يۇقىرىقى بىرىنچى گۇرۇپپىدىكى 87-XYF، 87-XNF، ۋە 87-XLF قاتارلىق ئۈچ ئورۇندىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى ئالىملار بۇ يەردىن يىغىۋېلىنغان چوقۇپ ياسالغان مېغىز، تاش ياپراقچە ۋە تاش قورال بۇيۇملىرىنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن، بىز يىغىپ تاپقان ئەۋرىشىكلەر كونا تاش قوراللار ئىچىدە دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان تۈر، مەسىلەن، پالتىغا ئوخشاش قوش بىسلىق قورالنى ئېلىپ ئېيتساق، كىشىلەرگە دىڭمۇن ئادىمىنىڭ (كۆپ قىرلىق چوقۇش، يۈنۈش قورالى، نى ئەسلىتىدۇ. قىسقىسى بىرىنچى گۇرۇپپا ئورنىدىكى تاش قورالنىڭ ئۇسۇلىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ مەسۇلى ④ دەپ قارىغان.

بۇ يادىكارلىقلارنى بەزىلەر كونا تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ دەپ قارسا، يەنە بەزىلەر بۇ يادىكارلىقلارنىڭ يىلى دەۋرىنى 7000 يىل ئۆچچۆرىسىدە بولۇشى مۇمكىن دەپ قارماقتا ⑤.

نيا ناھىيىسىنىڭ ئەندىرە دەرياسى بويىدىكى شاياتتاقتىن تېپىلغان بىر ئۇچلۇق غول تاش ۋاستىلىك ھالدا ياپىلاقلاش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان بولۇپ، تاش پارچىسى ۋە تاش ياپراقچىسىدىن ئىنچىكە قىلىپ چىقىپ ئالغان ئىزى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇنداق تاش قورال ياساش ئۇسۇلى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ياكى ئوتتۇرا ئىچى تاش قورال دەۋرىدە پەيدا بولغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، دەريا بويىدىمۇ تاش قورال دەۋرىنىڭ خارابىسى بار. نىيا ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى نىيا خارابىسى گەرچە چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىگە تەۋە دەپ بېكىتىلگەن بولسىمۇ، بۇ جايدىن دائىم ئالتە قىرلىق تاش شار ئۇچرايدۇ. ئۇ، بۇ يەردە ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئوۋ قورالى بولسا كېرەك. بۇ يەردىن يەنە ياغاچنى تېشىپ ئوت چىقىرىشقا ئىشلەتكەن كىچىك ياغاچ تاختىلار تېپىلغان، كۆيۈپ قارىداپ كەتكەن ئازگالار كۆپ ئۇچرايدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئوتنى كەشپ قىلىپ ئىشلىتىشى ۋە سۈنئىي يول بىلەن ئوت چىقىرىشنى كەشپ قىلىشى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى ۋە كېيىنكى يېڭىلىنىش دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ئوتتۇرا (ئارا) مەزگىللىرىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ ئىز دەسلەپكى دەۋرىنىڭ يادىكارلىقى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ⑥.

II ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرى مەدەنىيىتى

يېقىنقى يىللاردا، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ تەكشۈرۈشىچە، كېرىيە ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن 77 كىلومېتىر كېلىدىغان باش كەڭ بۇلاق دەيدىغان جايدىكى ئۈچىنچى قاپتالدا، مىكرولىت (سېپتا تاش قورال) خارابىسى تېپىلغان. خارابە يۈزىدە تاش قوراللارنى ئۇرۇپ ياسىغاندا قالغان تاش ئۇۋاقلرى ۋە تاش قوراللار چېچىلىپ ياتقان، ئۇنىڭ تارقىلىش دائىرىسى 2000-2500 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. ئۇ يەردىن سېپتا تاش قورال ئاساس قىلىنغان 100 دىن ئارتۇق تاش قورال ئەۋرىشىكى تېپىلدى. ئۇلار كىرىيىلىق تاش، قۇمتاش قاتارلىق تاشلاردىن ياسالغان بولۇپ، تاش قوراللارنىڭ تۈرى ئاساسەن ھەر خىل تاش ياپراقچىسى، تاش غولى، قىرغۇچ، ئوقيا ئۇچى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. تاش ياپراقچىسىنىڭ سانى ئەڭ كۆپ، تاش قوراللارنى ياساش تېخنىكىسى ئىپتىدائىي، قورالنىڭ شەكلى ئاددىي ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ خارابىنى ئوتتۇرا ئىچى تاش قورال

دەۋرىنىڭ خارابىسى، تەخمىنەن بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە تەۋە ئىز دەپ قارىماقتا
⑦

II. يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتى

(1) XNM-87 ئورۇن

نىيا ناھىيىسىدىكى نىيا دەرياسىنىڭ شەرقىي بېشىدىكى ئۇلۇغ ساي بىلەن غەربىي بېشىنىڭ قوشۇلۇش نۇقتىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۈچ بۇرجەكلىك جايدا، كوئىنلۇن تېغىغا تۇتۇشۇپ تۇرىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2500 مېتىر ئەتراپىدا، تەكشىلىكتىكى قېلىنلىقى 10-40 سانتىمېتىرلىق قالدۇق دۆۋىلەر، سۇس قوڭۇر رەڭلىك ئۇششاق قۇم، تاشتىن ياسالغان بۇيۇملار ناھايىتى جېق چىقتى. بىز بىر سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا 140 دانىدىن ئاتۇق بۇيۇمنى ئىلغاپ چىقتۇق. سېپتا تاش مېغىزى، سېپتا تاش پارچىلىرى، سايمان-جابدۇق، تاش مېغىزنى ياساش ئالدىدا ئۇرۇپ چۈشۈرۈلگەن تاش ياپراقچە، پوستىدىن ئاجرالغان «سپوللىس» (قىرىندى ياپراقچە) بار. كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ ماتېرىيالى قوڭۇر رەڭدىكى كىرىسىنىلىق تاغ جىنىسلىرى، ئاز ساندىكىلىرى كۋارتىس ياكى تاغ جىنىسلىرىنىڭ پارچىلىرىدىن ئىبارەت. شىنا شەكىللىك سېپتا تاش مېغىزى كىرىسىنىلىق تاغ جىنىسلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئىككى تەرىپى سوقۇلۇپ ياسالغان، پوستىنىڭ ئۈستىدە تۆت پارچە ئۇچۇپ كەتكەن يېرى بار، ئەڭ چوڭىنىڭ ئۇزۇنلىقى 42 مىللىمېتىر، كەڭلىكى 8 مىللىمېتىر.

(2) XKM-87 ئورۇن

كېرىيە ناھىيە گىدرولوگىيە ئىستانسىسىنىڭ جەنۇبىدىن تەخمىنەن 10 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى كېرىيە دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى T² دە. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2000 مېتىر ئەتراپىدا، بۇ يەر بىر پارچە كۆچمە قۇم بارخانلىرى بىلەن كۆمۈلگەن، تاشتىن ياسالغان بۇيۇملار قۇم بارخانلىرى ئارىلىقىدىكى جىلغىنىڭ ئاستىدىن تېپىلغان، قۇم ئارىلاش ساپال پارچىلىرىمۇ بار. تاشتىن ياسالغان بۇيۇملار بوز رەڭلىك كۋارتىس شېغىل ۋە قارا رەڭلىك قىرلىق تاش شېغىلىنى ماتېرىيال قىلغان. بىر دانە تۇرۇك شەكىللىك سېپتا تاش مېغىزى، ئىككى دانە سېپتا تاش پارچىسى ۋە يەتتە دانە تاش ياپراقچىسى تېپىلغان. كېيىنكىسى تاش مېغىزنى ياساشتا ئۇرۇپ چۈشۈرۈلگەن ⑧.

(3) XDM-87 ئورۇن

كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىن 17 كىلومېتىر، جەنۇبىي شىنجاڭ تاش يولىنىڭ شىمالىدىن بىر كىلومېتىر يىراقلىقتا، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 1500 مېتىر. T₁، T₂ يەر يۈزىدە نۇرغۇن قۇم ئارىلاش قىزىل ساپال تېپىغا كىرىدىغان ساپال پارچىلىرى چېچىلىپ ياتىدۇ. سۇس قوڭۇر رەڭدىكى بىر پارچە كۋارتىس سېپتا تاش پارچىسى تېپىلدى. ئۇنىڭ ئۇزۇنلىقى 224، كەڭلىكى 10 مىللىمېتىر كېلىدۇ ⑨.

1976-يىلى 7-ئايدا جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ كىتاب ماتېرىياللار ئىشخانىسى «جۇڭگو ئىپتىدائىي جەمئىيەت خارابىلىرى ئىسمىلىك جەدىۋىلى» (پىكىر ئېلىش نۇسخىسى) نى بېسىپ تارقاتقان، ئۇنىڭغا خوتەن ۋىلايىتىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرى ۋە قىسمەن مىس قورال دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەۋە خوتەن ناھىيىسىدىكى مىلكتاۋات، نىيا ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى نىيا خارابىسى، كېرىيە ناھىيىسىدىكى مەلۇم جاي، لوپ ناھىيىسىدىكى ۋوپ، گۇما ناھىيىسىدىكى كىلىياڭ، زاڭكۆي ۋە مەلۇم جاي قاتارلىق بىر قاتار ئورۇنلاردىكى خارابىلارنىڭ ئىسمىلىكى كىرگۈزۈلگەن. بۇلاردىن خوتەن ناھىيىسىنىڭ يۇرۇققاش دەرياسى بويىدىكى مىلكتاۋات خارابىسى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نوقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى.

ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكىلەر بۇ خارابىنى بۇ ئورۇندىن تېپىلغان ماددىي بۇيۇملارغا ئاساسەن ئالغۇ دەۋرىگە تەۋە دەپ بېكىتكەن، ئەمما بۇ يەردىن ھەممە يېرى چوڭقۇر چاك كەتكەن ئۈزۈنچاق تاشلار ئۇچرىغان. بۇ بۇيۇملارنىڭ ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق يادىكارلىق بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ⑩.

گۇما ناھىيىسىدىكى ساغاننىڭ جەنۇبىدىكى تاغ ئېتىكىدىكى ئېدىرلىق ۋە ساغاننىڭ ئەتراپىدىكى غازغوجام مازىرى خارابىلىقىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار ئاساسەن ئۈرۈپ كېشىش ئەسۋابى، بىلەي قاتارلىق تاش قوراللار ۋە ئۇۋاق ساپال پارچىسى بولۇپ، ساپال پارچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قۇم ئارىلاش قىزىل ساپال، سۈر ساپال، ئاز ساندىكىلىرىگە دولقۇنسىمان سىزىق، تورسىمان سىزىق، چىكىتلىك سىزىق ۋە ئويما سىزىق ئويۇلغان. مېتالدىن ياسالغان يادىكارلىق كۆرۈلمەيدۇ ⑪.

گۇما ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قۇملۇقتا قىزىلتام دەيدىغان بىر جاي بار. بۇ جايدىن قۇم ئارىلاش قىزىل ساپال، سۈر ساپال پارچىلىرى، تاش قورال ئۇچرىغان. تاش پىچاق ۋە تاش ئورغاقمۇ بار. بۇ يەردىن تۆمۈر قورال تېپىلمىدى. دېھقانلار يەر يۈزىدىن مستىن ياسالغان كىچىك زىننەت بۇيۇملىرىنى تېپىۋالغان. ئىمارەت ئىمىزى يوق. ناھىيىنىڭ جەنۇبىدىكى كوئىنلۇن تېغى ئېتىكىدىكى پىشنا يېزىسىدىمۇ تاش قوراللار ۋە ساپال پارچىلىرى بار خارابىلەر بار ⑫.

قاراقاش ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى زاۋا بوستانلىقىنىڭ ياقىسىدىكى يۇمىلاق چاشقان ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى تاغ باغرىدىكى سايدا نۇرغۇن ساپال پارچىلىرى ۋە تاش قوراللارنىڭ سۈنۈقى ئۇچرايدۇ. ساپال پارچىلىرى، قۇم ئارىلاش ساپال پارچىلىرى بولۇپ، نەقىش بارلىرى ئىنتايىن ئاز، ھۈنەر سەنئىتى ئىپتىدائىي ⑬.

لوپ ناھىيە يۇرۇققاش بازىرىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتىن تېپىلغان يادىكارلىقلار ئىچىدە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋەلىرىمۇ بار. لېكىن كۆپلىگەن كېمە شەكلىدىكى يارغۇنچاقلار ئەسلىدە ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە تەۋە يادىكارلىق بولۇشى مۇمكىن. يادىكارلىقلار ئىچىدە يەنە رەتلىك قىلىپ چوقۇپ ئوقۇرچە كولانغان يۇمىلاق تۈگمەن تېشىمۇ بار. ئىككىسى بىر دەۋرگە تەۋە ئەمەس ⑭.

كېرىيە ناھىيە بوغازلەنگەر يېزىسىنىڭ يەتتە تۈنۈك دېگەن يېرىدىكى چۆلدىن ئاز ساندا تاش قورال ۋە ساپال پارچىلىرى بايقالغان. تاش قوراللاردا سىلىقلىغان ۋە تەشكەن ئىمىز بار. شامال يېمىرىپ كەتكەچكە، تاش قوراللارنىڭ شەكلىنى بىلگىلى بولمايدۇ. كېرىيە ناھىيىسىنىڭ كۆكيار يېزىسىدىكى «كۆكچى شەھىرى» دەيدىغان سايلىقتىكى يادىكارلىقمۇ يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، مېتالغا دائىر يادىكارلىق يوق ⑮.

چېرا ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى نۇر تاغلىق رايونىدىكى كونا يامۇل دېگەن جايدىكى 1-2 مېتىر توپا قاتلىمىنىڭ ئاستىدىن كۆمۈر، سۇنۇق ساپال پارچىلىرى چىققان. بۇلار ئۇنىڭ يىراق قەدىمكى زامانىدىكى ئىنسانلارنىڭ خارابىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ ⑯.

ئىزاھلار:

①②③④ خۇاڭ ۋېيۋېن، لې جىياچياڭ: «شىنجاڭدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىدىن يېڭىدىن تېپىلغان تاش قوراللار»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى (ئۇيغۇرچە) 92-يىللىق 2-سان، 79، 80، 81، 82-بەتلەر.

⑤⑥⑦⑧⑨⑩ لى يىنپىڭ: «بوددا ئېلى ئۈدۈن» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە، 46، 47، 51-بەتلەر.

⑪ ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: خوتەن ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسى)

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلىز مامۇت

ئالتايدىن ئېلىنغان قىياتاش رەسىملىرى توغرىسىدا

ۋاڭ مىڭجىي

ئالتاي ۋىلايىتىدە چارۋىچىلىققا باپ ئەۋزەل تەبىئىي شارائىت بولغاچقا، ئۇنىڭغا قاراشلىق ئالتاي شەھىرى چىڭگىل، كۆكتوقاي، بۇرچىن، بۇرۇلتوقاي، قابا، جىمۇنەيدىن ئىبارەت ئالتە ناھىيىدە قەدىمىي چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ كۆپلىگەن قىياتاش ئويمان رەسىملىرى ھەم ئاز ساندىكى تاش سىزما رەسىملىرى كەڭ تارقالغان. 86-يىلى 5-ئايدا شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ ئالتاينى تەكشۈرۈش ئىترىتى ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ قولىشى ۋە ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش-باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ھەمكارلىشىشى بىلەن قىسقا مۇددەتلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانىدى. تەكشۈرۈلگەن جايلار ئاساسەن ئالتاي شەھىرىدىكى موقۇر جىلغىسى، قانداغان يېزىسىدىكى دولاتى ۋە شورگۇ، چەمىرشەك يېزىسىدىكى ئالتاييۈلگەن، كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى بولاتىپ، تورگىن يېزىسى ۋە تاڭبالى ئۆلكۈرى قاتارلىق جايلاردىن ئىبارەت. تۆۋەندە شۇ قېتىمقى ئېرىشكەن ماتېرىياللارنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

قانداغان يېزىسىنىڭ دولاتى جىلغىسى ئالتاي شەھىرىنىڭ شەرقىدىن تەخمىنەن 30 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان، ئۇ جەنۇب تەرىپى بىلەن شىمال تەرىپى يىلانسىمان سوزۇلغان ۋە ئۇزۇنلۇقى تۆت كىلومېتىرچە كېلىدىغان تار جىلغا، بۇ جىلغىنىڭ جەنۇبى كەڭ كەتكەن تاغ ئارىلىقى ئويمانلىقى بىلەن توتىشىدۇ. شىمال تەرىپى دۆڭلۈك، ئېدىرلىق بولۇپ، ئۇ يەرگە ھۆكۈمەت بىناسى-جايلاشقان. ئەتراپىدا ئوتلىرى مول، سۇلىرى ئەلۋەك يايلاق بار. شۇنىڭ ئۈچۈن دولاتى جىلغىسى قەدىمكى زامانلاردا چارۋىچىلارنىڭ تەبىئىي ئۆتكىلى بولغان. نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان «سۇ ۋە ئوت-چۆپ بويلاپ كۆچىدىغان» چارۋىچى مىللەتلەر، ئۇياقتا-بۇياقتا بېرىشتا مۇشۇ جىلغا يولىدىن كۆپ ئۆتۈپ مول تاش ئويمان رەسىملىرىنى قالدۇرغان. تاش ئويمان رەسىملەر نەچچە دۆڭلۈك ۋە ھاڭلارغا تۇتاشقان. بۇ يەردە 100 چە تاش ئويمان رەسىمى بار، ئۇلاردا ھايۋانلار بىلەن ئۆي ھايۋانلىرى تەسۋىرلەنگەن. بۇ جىلغىنى ئالتاي ۋىلايىتىدىكى مۇھىم تاش ئويمان رەسىملەر كارىدورى دېيىشكە بولىدۇ. يەنە بىرى شورگۇ جىلغىسى. ئۇ قانداغان يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىن بەش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بىر ئېقىنغا جايلاشقان. بۇ يەردىكى تاش ئويمان رەسىملەر، جىلغىنىڭ غەربىي بېشىدىكى شەرقتە قارايدىغان جىلغىدا بولۇپ، ئۇنىڭ بىر ئۇزۇنلۇقى بىر تۇتاشقان ھالىتى جەنۇبتىن-شىمالغا قاراپ 300 مېتىرچە داۋاملاشقان. ئۇنىڭ ئىچىدە چوڭىدىن 10 ى بولۇپ، ئەڭ چوڭى ئېگىزلىكى ۋە كەڭلىكى 4-3 مېتىر كېلىدىغان قىياغا ئويۇلغان. ئۇنىڭدا 100 نەچچە ئات-ئۇلاقنىڭ ۋە بەزى پادىچىلارنىڭ رەسىمى بار. ئۇنى ھايۋاناتلار رەسىمىزلىقى دېيىشكەمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۈسۈل رەسىمى، سېرىك ئويۇنى رەسىمى قاتارلىقلارمۇ بار. بۇمۇ شۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش جەريانىدىكى مۇھىم بايقاش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كۆكتوقايدىكى بولاتى-تاغ ئارىسى چوڭ ئويمانلىقى بولۇپ، ئويمان رەسىملەر بۇ ئويمانلىقنىڭ غەربىي شىمالى تەرىپىدىكى قارامتۇل رەڭلىك، يۈزى سىلىق كەلگەن پەس تاشلارغا جايلاشقان. ئۇلار جەمئىي 100 چە رەسىم بولۇپ، ئۇلارنى ئەسلى ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش ئىدارىسى

تاپقان، شۇ قېتىم قايتىدىن تەكشۈرۈلگەن ۋە سۈرەتكە ئېلىنغان. ئۇ تاغبالى ئۆڭكۈرلىرىدىكى تاش سىزما نۇقتىلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇ مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. ئۇ تۇنجى قېتىم 1955-يىلى تېپىلغان. بۇ ئۆڭكۈر كۆكتوقاي ناھىيە بازىرىنىڭ غەربى شىمالىدىن 50-60 كىلومېتىرچە يىراقلىقتىكى بىر تاغ باغرىنىڭ قاپ بېلىگە جايلاشقان. بۇ تاغنىڭ كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك، تاش-جىنىسلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى شەرقتىن غەربكە قاراپ يۈزلەنگەن، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 25 مېتىر، ئۆڭكۈرنىڭ غەربى سەل قىيپاش كەلگەن يانتۇ داۋان شەكلىدىكى ئوتلاق بولۇپ، ئۇ يەردە كىشىلەر يىغىلىش قىلالايدۇ. ئۆڭكۈرنىڭ ئېگىزگە جايلىشىشى تۆۋەندىن قارىغاندا ئاجايىپ سىرلىق تۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 5. 11 مېتىر، چوڭقۇرلىقى 11.8 مېتىر، ئۇنىڭ ئىچىدىكى رەڭدار سىزمىلارنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى مول. ھەممىسىنىڭ رەڭگى دېگۈدەك قىزغۇچ، پەقەت قېنىق ۋە سۇسلىقلا ئوخشايدۇ. مەشەلسىمان، مەركەزداش چەمبەرسىمان غەيرىي بەلگىلەر ۋە نام-ئىزلار، ھايۋانلارغا ئوخشايدىغان سىزما نۇسخىلار، دىنىي ۋەسىقىلەر ئۆڭكۈرنىڭ قىيا تاملارغا زىچ جايلاشقان. بۇلار ئۆڭكۈرنىڭ پان تەرىپى ھەم ئۆدۈلىدىن قارىغاندا ئاجايىپ كۆركەم كۆرۈنىدۇ.

شۇ قېتىم تېپىلغان تاش ئويما رەسىملىرىنىڭ تۈرى كۆپ، مەزمۇنى مۇرەككەپ، بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن بىز تۆۋەندە ئۇلارنىڭ ياخشىراقلىرىدىن بىر قانچىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز. 1-رەسىم، كېتىۋاتقان پادىلار. ئۇ دولاتى جىلغىسىدىن تېپىلغان. بۇ رەسىمدىكى ھايۋانلارنىڭ كۆرۈنۈشى جانلىق ھەم چىن، يەنى ئۇنىڭدىكى كالا، قوي، ئىت، ئېشەك قاتارلىق ھايۋانلار كىچىكرەك رەسىم يۈزىگە سىغدۇرۇلغان، پادىلار ئارىسىدا بىر يىلقىچى كېتىۋاتقان ھەم سول قولىدا قانداقتۇر بىر نەرسىنى تۇتىشىپ ھايت-ھايت دەپ ۋاقىراۋاتقاندەك بىر ھالەت ئويۇلغان. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان يېرى شۇكى، مەزكۇر رەسىمنىڭ سول تەرىپىگە بىر پىل رەسىم ئويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يۆگەلمە بۇرنى، زور بەستى شۇنداقلا كالا مېيلىق بىلەن كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنۈشى بەكمۇ جانلىق ۋە تەبىئىي چىققان. ئالتاي تاش ئويما رەسىملىرى: 1. كېتىۋاتقان پادىلار رەسىمى، 2. رەڭدار بېزەلگەن ئىلاھ رەسىمى، 3. ئۈسۈل رەسىمى، 4. قوينى تىك كۆتۈرۈپ تۈگۈلۈش سېرىك رەسىمى، 5. قويلار رەسىمى، 6. يۆگمە مۇڭگۈزلۈك قوي، 7. بۆرە، 8. ياۋا كالا، 9. يۈگرەك بۇغا رەسىمى، 10. جۈپ كالا رەسىمى، 11. يورغا ئات، 12. گۈللۈك مۇڭگۈزلۈك كالا، 13. ئاتنىڭ قىران ھالىتى، 14. پىيادە ئوۋ قىلىش رەسىمى، 15. مال يۆتكەش رەسىمى، 16. يۈگرەك قوي، 17. رەڭلىك ھايۋانلار، 18. ئات يىلقىسى رەسىمى.

3- رەسىم ئۈسۈل رەسىمى بولۇپ، شورگۈ جىلغىسىدىن تېپىلغان. مەزكۇر رەسىمدە بەش ئۈسۈلچى بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆتەيلەننىڭ بىرى بىرىنىڭ قوللىرىنى تۇتقىنىچە بىر رەت بولۇپ ئۈسۈل ئويناۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. رەسىمدىكى پېرسۇناژلارنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىككىسى ئەر، ئىككىسى ئايال دەپ كۆرۈنىدۇ، ئۇلار جۈپ-جۈپ بولۇپ ئۈسۈلغا چۈشكەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىغا يەنە بىر كىچىك ئۈسۈلچىنىڭ ئۈسۈل ئويناۋاتقان ھالىتىمۇ بېرىلگەن. بۇ ئۈسۈل ئويناۋاتقانلارنىڭ قېشىدا قوي قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى بار، بۇلار قەدىمكى زامان چارۋىچىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدىن سىرتقى خۇشال-خورام كەيپاتىنى ئەكىس ئەتتۈرگەن بولۇپ، مول تۇرمۇش پۇرىقىغا ئىگە.

4-رەسىم سېرىك ئويۇنى رەسىمى بولۇپ، شۇرىگۈ جىلغىسىدىن تېپىلغان. ئۇ مۇھىم بەدىئىي تاش ئويما رەسىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىكى ئاساسلىق رولچى چوڭ مۇڭگۈ زلۈك بىر قوينىڭ مۇڭگۈزىگە دەسسەگىنىچە غۈلچىنى ياي شەكلىدە كېرىپ بىر بالىنى ئوڭدىسىغا كۆتۈرۈپ تۇرغان. ئىككى قولىنى بېلىگە قويغان، بىرسى ئۇنىڭ كاللىسىغا مىنگىشىپ مىدىرلىماي تۇرغان. ئۇلارنىڭ

ئاستىدىكى چوڭ مۇڭگۈزلۈك قوي بېشىنى تۆۋەن قىلىپ ئۈستىدىكى سېرىكچىلەرنى كۈچەپ كۆتىرىۋاتقاندا كۆرۈنىدۇ. رەسىمنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە يەنە ئىككى ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى قاۋۇل ھەم بەستلىك بىرسى پەس تەرەپتە تۇرغان، ئۇمۇ بېزەلگەن، يەنە بىر ئادەمۇ سېرىك ئويناۋاتقاندا كۆرۈنىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ بەدىئىي رەسىمنىڭ ئاپتورى چوڭچىيىپ چىقىپ تۇرغان بىر قىياتاشنى تاللاپ سېرىكچىلەرنى ئەڭ ئېگىزگە ئويغان. ئۇنىڭ بۇنداق قورقۇنچلۇق سېرىكنى ۋە سېرىكچىلەرنىڭ يۈكسەك ماھارىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشىدىن، ئۇنى ئۆزگىچە ئۈسلۇبقا، چوڭقۇر پىكىرگە ئىگە دېيىش مۇمكىن. بۇنى كىشىنى تولىمۇ ھيران قالدۇرىدۇ.

رەسىمنىڭ ئۈچىنچىسى ئادەمىمان ئىلام رەسىمى. ئۇ كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ تاڭبالى ئۆڭكۈرىدىن تېپىلغان. مەزكۇر ئۆڭكۈرنىڭ ئەھۋالىنى يۇقىرىدا بايان قىلدۇق.

بۇ رەسىم بىر خىللا بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدىغان ئىككى سۈرەت بىر خىل قىلىنىپ قىيپاش كەلگەن تاشقا ئويۇلغان. بۇ رەسىم تەتۈر سىزىلغان، سۇس قىزىل رەڭلىك. ئۇنىڭ ئەڭ تۆۋەن تەرىپىدە ئېگىز ھەم كەڭ، ئۇچى ئۇچلۇق، يېرىم يۇمىلاق باش كېيىمى چىقىرىلغان. ئۇنىڭ چېكىسىگە زەر بېرىلگەندەك ئىككى رەت قىسقا سىزىقچىلار ئويۇلغان. ھەمدە ئۇنىڭ ئىچىدە سىمۋول خاراكتېرلىك قاش، كۆز، ئېغىز، ساقال-بۇرۇنلارمۇ سىزىلغان. بۇ رەسىمنىڭ ئۈستى بىلەن ئاستىنىڭ ئۈزۈنلىقى 0.72 مېتىر، ئوڭ-سول تەرىپىنىڭ كەڭلىكى 1.01 مېتىر بولۇپ (يەنە بىرسىنىڭ ئۈزۈنلىقى 0.60 مېتىر، كەڭلىكى 1.01 مېتىر)، پۈتۈن رەسىم ئۆزگىچە ھەم ئالاھىدە. ئۇ قويۇق دىنىي سىرلىق تۇس ئالغان.

ئالتاي تاش ئويما رەسىملىرىدىن 1965-يىلى ۋە 1986-يىلىدىكى تەكشۈرۈشكە ئاساسەن بۇ رەسىملەرنى ئويۇش ھەم سىزىشتا مۇئەييەن قانۇنىيەت بارلىقىنى، يەنى رەسىم ئويۇلغان كۆپلىگەن قىيا تاش ياكى قىيا تېمىنىڭ شەرققە ياكى بولمىسا جەنۇبقا قارايدىغانلىقىنى بايقىدۇق (ئۇلارنىڭ ئىچىدە باشقا تەرەپلەرگە قارايدىغانلىرىمۇ يوق ئەمەس، ئەلۋەتتە). بۇنىڭ سەۋەبىنى تەھلىل قىلساق، رەسىم سىزغان قىيا تاشنىڭ يۈزى كۈنچىقىش تەرەپكە قارىتىلغاندا، ئۇنى ئۇزۇن قىشنىڭ شىددەتلىك غەربىي شىمال بۇرىنى ۋە دەھشەتلىك قارشىمۇرىغانلىرىدىن ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. بۇنداقتا رەسىم ئويۇشقا ئاسان، ساقلاشقىمۇ قولايلىق بولىدۇ. ۋەھالەنكى غەربىي-شىمال تەرەپكە قارىتىلسا ئەھۋال دەل بۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ. لېكىن بۇ پەقەت مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى. تېخىمۇ مۇھىمراقى شۇكى، بۇ خىل ئەھۋال نۇرغۇن قەدىمكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ قۇياش ئىلاھىغا چوقۇنۇپ تاۋاب قىلىشىدەك ئادىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل ئەھۋاللار جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئىسكىفىلار-ساكلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، قۇياش ئۇلارنىڭ چوقۇنىدىغان «ئەڭ ئۇلۇغ ئىلاھى» ھېسابلىنىدۇ①. قەدىمكى گىرىكلارنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى ھىرودوتۇمۇ مۇنداق دەيدۇ: «ماساگىتلار ئىلاھلاردىن پەقەت قۇياش ئىلاھىغا چوقۇنىدۇ. ئۇلار ئاتنى قۇياشقا ئاناپ قۇربانلىق قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتنى قۇربانلىق قىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇلار پانىي ئالەمدىكى ئەڭ يۈگرەك نەرسە ئاتلا، ئىلاھلار ئىچىدىكى ئەڭ يۈگرەك ئىلاھ - قۇياشقا لايىقتۇر دېي قارايدۇ.»② ھۇنلاردىمۇ «تەڭرىقۇت سەھەر چىقىپ بارگاھتىن، قىلار تاۋاب ئەمدىلا چىققان قۇياشقا» دېگەندەك قۇياشقا چوقۇنۇش ئادىتى بولغان③. بۇنداق قەيتلەردىن يەنە كۆپلىگەن مىساللارنى كەلتۈرۈش مۇمكىن. جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىدىن بۇنىڭغا ئوخشاش دەلىللەر تېپىلىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى بايقال كۆلى رايونلىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان، جۈملىدىن ئېلىمىزنىڭ ئالتاي ۋىلايىتىدىكى

ئىسكىفىلار—ساكلار مەدەنىيىتى ئىزلىرىدىن بولغان چولكە ھەم داغلىق تاش ئويىملىرىدىن «بۇغا تاش» نىڭ ئولكا يۈزى ھەم شەرققە قارىغان. ئۇنىڭ ئېگىز تەرىپىگە ئويۇلغان چەمبەر رەسمى دەل قۇياش ئىلاھىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە ئالايلىق، شىمالىي شىنجاڭ رايونىدىن كۆپلەپ تېپىلغان ھەمدە ئالتاي ۋىلايىتىدىن ئەڭ كۆپ تېپىلغان، ئاساسەن تۈركلەر دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان تاش ھەيكەللەرنىڭ ھەممىسىنىڭ يۈزى شەرققە يەنى قۇياش تەرەپكە قارىتىلغان. يەنە شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلار ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات ئورنىدىن شىمالىي شىنجاڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى تۈرلۈك دەۋر، تۈرلۈك تىپقا مەنسۇپ قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ قەبرىلىرى (ئۇيسۇن، ساكلارنىڭ) دىن قازان ئادەم سۆڭەكلىرى ماتېرىياللىرىمۇ، جەسەتلەر بېشىنىڭ غەربكە، پۈتىنىڭ شەرققە، يۈزىنىڭ كۈنچىقىشتىكى قۇياش كۆتۈرۈلدىغان يەرگە قارىتىپ قويغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنىڭدىن ئالتاينىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنىڭ بىرى بولغان تاش ئويما رەسىملىرىنىڭ كۆپىنچىلىرىنىڭ شەرققە ياكى جەنۇبقا قارىتىپ ئويۇلغانلىقىدا قۇياش ئىلاھىغا چوقۇنۇشتەك مەنىنىڭ بارلىقىنى، ئۇنىڭ ھەرگىزمۇ تەسادىپىي ئەمەسلىكىنى كۆرىۋېلىش مۇمكىن. تاش ئويما رەسىملىرى ۋە تاش سىزما رەسىملىرىنىڭ دەۋرى مىللەت تەۋەلىكى مەسىلىسى ئىنتايىن مۇرەككەپ مەسىلە بولۇپ، ئۇنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بىز بۇ يەردە ئۆزىمىزنىڭ دەسلەپكى بەزى قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمىز. مىللەتلەرنىڭ پائالىيىتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئالتاي رايونىدا تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 1000-يىل ئۆپچۈرسىدىن باشلاپ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ساك، قوش، قوش، ھۈن، تۈرك، موڭغۇل قاتارلىق ئاساسلىق چارۋىچى مىللەتلەر پائالىيەت قىلىپ كەلگەن. بۇ تاش ئويما رەسىملىرى ۋە تاش سىزما رەسىملىرى، كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا ئەشۇ مىللەتلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، يەنى ئۇ تۈرلۈك تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاشۇ مىللەتلەرنىڭ قالدۇرغان ئىزىدۇر.

شورگو تاش ئويما رەسىملىرى نۇقتىسى ئەتراپىدىكى ئېگىزلىكتە قەدىمكى بەزى تاش دۆۋلىمە قەبرىلەر بار. ئۇلار بىز ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىن قازغان تاش دۆۋلىمە قەبرىلەرگە بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. دەسلەپكى تەتقىقاتقا ئاساسلانغاندا، ئىلىدىكى ئاشۇ تاش دۆۋلىمە قەبرىلەر مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرى ئاشۇ جايدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ساكلارنىڭ مەدەنىيەت ئىزلىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن شورگو رايونىدىكى تاش دۆۋلىمە قەبرىلەر ساكلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، قەدىمىي ساك چارۋىچىلىرى ئوۋ ئوۋلاش ياكى چارۋىچىلىق قىلىش جەريانىدا، دەريا ياقىلىرىدىكى قىيا تاشلارغا ئويما رەسىملەرنى ئويۇپ قويۇشى تامامەن مۇمكىن. بۇنىڭدىن باشقا، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك موڭغۇلىيە ۋە ئالتاينى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىي ئاسىيا يايلاقلىرى ۋادىلىرىدا ئىسكىفىلار (ساكلار) قالدۇرۇپ كەتكەن چولكا تاش گەۋدىلىك ئويما-بۇغا تاشلار ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ دەۋرى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى دىشېۋنىڭ قارىشىچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى ۷-۸ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدىكەن. بۇ خىل بۇغا تاشلارنى 1965-يىلى بىز چىڭگىل ناھىيىسى خۇاھەيزى تاغلىرىنى تەكشۈرگەندە تاپقاندا. ئۇنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ، يۈزى شەرققە قارىتىپ ئويۇلغان. ئارقىسىدىن ئېگىز تاش دۆۋلىمە قەبرە چىققان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرىۋېلىش مۇمكىنكى، ساكلار ھايۋانلارنىڭ سۈرىتىنى ئويۇشتا يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭغا ئالاھىدە ھەۋەس قىلغان. بولۇپمۇ بۇغغا بەك ھەۋەس قىلغان بولۇپ، بۇغا ئۇلارنىڭ چوقۇنىدىغان تۈپتىمۇ ئايلىغان. بەزى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى بولسا «Sajia» «بۇغا» دېگەن مەنىدە دەپ قارايدۇ. بۇ بىزنىڭ ئالتاينىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تاش ئويما رەسىملىرىنىڭ دەۋرى ۋە مىللەت تەۋەلىكىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. چەمبىرەك يېزىسى ئالتايۋەلگەندىكى تاش ئويما رەسىملەر يېنىدىن كۆپلىگەن تاش تاۋۇتلۇق قەبرە ۋە تاش ھەيكەل قەبرىلەر

تېپىلغان. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى تاش تاۋۇتلۇق قەبرىلەرنى 1965-يىلى قازغاندۇق. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار مىلادىدىن ئىلگىرى ئالتايدىن تاش شىمالىي خانىتەڭرىنىڭ شىمالىي ئۇچىغىچە پائالىيەت ئېلىپ بارغان قوشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر⑦. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردىكى تاش ئويماسىمىلەرنى قوشلار ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى تاش ھەيكەللىك قەبرە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تۈركلەر قالدۇرۇپ كەتكىنى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

ھازىر بار ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شۇ يىلى تاپقان تاش ئويما رەسىملەرنىڭ يىلى دەۋرىنى مىلادىدىن ئاۋۋالقى 1000-يىللارغا ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىررەك بولغان ساكلار دەۋرى ۋە مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى قوشلار دەۋرىگە سۈرۈش مۇمكىن.

دولاتى جىلغىسىدىن چىققان ئاشۇ پىل ئويما رەسىمىنى ئالاھىدە مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئالتاي ۋە شىنجاڭ بويىچە تۇنجى قېتىم تېپىلىشى بولۇپ، مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. ئۇنىڭ پەيدا بولۇش دەۋرى مۇنداق ئىككى خىل ئېھتىماللىقتىن خالىي ئەمەس. ئۇنىڭ بىرى، ئوقۇل ھالدا پىل مۇھتاج بولىدىغان ئىسسىق ھەم نەم ئېكولوگىيىلىك مۇھىت نۇقتىسىدىن ئېلىپ كېتىلغاندا، يېقىنقى بىر نەچچە مىڭ يىل ئىچىدىكى ئالتاي رايونىنىڭ جۇغراپىيىسى، يەر كۆرۈنۈشى ۋە ھاۋا كېلىماتى قاتارلىق شارائىتى تۈپەيلىدىن، ئۇ يېقىنقى زاماننىڭ رەسىمى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، بەلكى ئۇ ئىنتايىن قەدىمكى رەسىم بولۇپ، بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئاھالىلەرنىڭ ئىزلىرى بولۇشى مۇمكىن. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا،

1961-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالتاي ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى ئورالسىكا دەرياسى ۋادىسىدىكى كورنا — ئالتايىسىكى شەھىرىدە كونا تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت بىر تۇرالغۇ جاي تېپىلغان ھەم ئۇنىڭغا 20-15 مىڭ يىل بولغان دەپ قارالغان. بۇنىڭدىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقى ئالتاي رايونىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق رايونلاردىن 40-50 مىڭ يىل بولغان ئۆڭكۈر ئۆي تۇرالغۇلىرى تېپىلغان⑧. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى سەۋەبلىك ئالتاي رايونى بەزى چەت ئەللىك ئالىملار تەرىپىدىن «ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ۋە ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەنبەسى»، «ئىنسانلار ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىگە كۆچكەن چاغدىكى ئىنتايىن قەدىمكى مەركەزلەرنىڭ بىرى» دەپ قارالغان⑨. مۇشۇ قاراشقا ئاساسلانغاندا، بىز تاپقان بۇ پىل تاش ئويما رەسىمى ئاشۇ يىراق قەدىمكى ئاھالىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىككۇ قانداق؟

ۋەھالەنكى، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئىككىنچى ئېھتىماللىق شۇكى، ئېھتىمال ئۇ ئۇنىچىلىك قەدىمكى بولماسلىقى مۇمكىن، يەنى بۇ پىل تاش ئويمىسىنىڭ ۋۇجۇتقا چىقىشى بىۋاسىتە ئەينى زاماندىكى رېئال تۇرمۇشتىن ئېلىنغان بولماستىن، بەلكى باشقا ۋاسىتە ئارقىلىق تارقىلىپ، ۋاسىتىلىك ۋۇجۇتقا چىققان زىننەتلەنگەن ئۇقۇم بولۇشى مۇمكىن. بىزگە ئايانكى، تۇرپاندىن چىققان يىپەك ماللارنىڭ گۈل-نۇسخىلىرىدىكى پىل ۋە زۇننار ئۇنچىلەر نەقىشلىرى، پارس ئۇسلۇبىغا ئىگە ھالەتتە كۆزگە چېلىقىدۇ. تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، ئۇلار تاڭ پادىشاھى گاۋزۇڭ دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ⑩.

ئەلۋەتتە، بۇ نۇسخىلاردىكى پىل بىر خىل شەكلى ئۆزگەرگەن بەدىئىي ئوبرازدۇر. يەنە مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يېقىندا خېشى كارىدورىغا جايلاشقان، شىمالىي گەنسۇ داخېيىگۇ جىلغىسى تاش ئويما رەسىملىرىدەمۇ چوڭ پىل بايقالغان⑪. ئالتاي، تۇرپان ۋە خېشى كارىدورىنىڭ ئارىلىقى ئانچە بەك يىراق ئەمەس. تارىختا بۇ يەرلەر مۇئەييەن ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى قىلىپ كەلگەن. بۇنى ئالتايدىن چىققان چوڭ پىل تاش ئويما رەسىملىرىنىڭ دەۋرىنى تەھلىل قىلىشىمىزدا پايدىلىنىشقا بولىدۇ. يەنە بىر خىل تارقىلىش ۋاسىتىسىمۇ دىنىي مەدەنىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ھەممىگە ئايانكى، ھىندىستان بۇددا دىنىنىڭ ئەسلى ماكانى، ئاسىيا پىلىنىڭ ئەسلى جايى، پىل بۇددا دىنى ھېكايىلىرىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى بىلەن، زاڭزۇ

بۇددىزمى (لامادىنى) ۋە مەدەنىيەتنى مۇناسىپ ھالدا شىنجاڭغا، جۈملىدىن ئالتاي رايونىغا كىرگەن، 1965-يىلى بىز جىمۇنەي ناھىيىسىنىڭ ئۇلاستى دېگەن يېرىدىن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لاما دىنىغا ئائىت قۇرۇلۇش ئىزلىرىنى تاپقاندىن ھەمدە قەدىمىي تۈبۈتچە نۇملار ۋە لاي بۈت قاتارلىق بىناكارلىق بېزەك بۇيۇملىرىنى قازغاندۇق. چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ دولاتى دېگەن يېرىدىن ۋە ئۇنىڭدىن باشقا جايلاردىنمۇ قەدىمكى تۈبۈتچە يېزىلغان ياكى بۇ يېزىقتا ئويۇلغان زاڭزۇ بۇددىزمىنىڭ دىنىي ۋە سىقىلىرى تېپىلدى. بۇ قېتىم تاپقان، كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى تاڭبالى ئۆڭكۈردىكى قىزغۇچ رەڭ. بويلاق بىلەن يېزىلغان قەدىمىي تۈبۈت يېزىقىدىكى دىنىي ۋە سىقىلەر يېزىقى بىلەن چىڭگىل ناھىيىسى دولاتىدىكى يېزىق ئوخشاش. بۇلار شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، تەخمىنەن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ، زاڭزۇ بۇددىزمى مەدەنىيىتىنىڭ ئالتاي رايونىغا تارقىلىشى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، چولپا پىلگە مۇناسىۋەتلىك بۇنداق ھايۋان نۇسخىسى بۇددىزمىنىڭ ئۆزگىچە ھېكايىلىرى بىلەن بىرلىكتە كىرىشى تامامەن مۇمكىن. سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق شۇنداق دېيەلەيمىزكى، كېيىنكى دەۋردىكى ئېھتىماللىق يىراق قەدىمكى زاماندا پەيدا بولغان دېگەن ئېھتىماللىقتىن زورراق. بۇ خۇلاسىە يەنە بۇندىن كېيىن تەتقىقاتتا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلانغۇسى، ئەلۋەتتە.

ئىزاھاتلار:

- ① شۆزۈڭجېڭ: «تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى تارىخى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1983-يىلى 1-سان.
- ② ھىرودۇت: «تارىخ» 274-بەت.
- ③ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».
- ④ (ۋېنگىرىيە) ن. ئېردى: «ھۈن-موڭغۇللار توغرىسىدا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش نەتىجىسىنىڭ خىزمىتىدىن خۇلاسىە»، ئىچكى موڭغۇل «مەدەنىي يادىكارلىقلار ۋە ئارخېئولوگىيە پايىلىنىش ماتېرىيالى» غا بېسىلغان، 6-سان، 1984-يىلى 5-ئاي.
- ⑤ (سوۋېت ئىتتىپاقى) ل. ن. چىلېنوۋا: «موڭغۇلىيە ۋە سىبىرىيىدىكى بۇغا تاشلار توغرىسىدا»، ئىچكى موڭغۇل «مەدەنىي يادىكارلىقلار ۋە ئارخېئولوگىيە پايىلىنىش ماتېرىيالى» غا بېسىلغان، 1-سان، 1979-يىلى 5-ئاي.
- ⑥ «ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدىكى ساكلار مەدەنىيىتى ئۈستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1985-يىلى 1-سان.
- ⑦ (سوۋېت ئىتتىپاقى) س. ۋ. دېشېلېۋ: «تاتارلار مەدەنىيىتى»، 1928-يىلى.
- ⑧ ۋ. ي. ئابايېۋ: «ئوسېت تىلى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» 1-توبلام 1949-يىلى، 179-198-بەتلەر.
- ⑨ مۇشۇنىڭ، ۋالىمىجىي: «شىنجاڭ قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيىتى»، مەدەنىي يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 1985-يىلى.
- ⑩⑪ (سوۋېت ئىتتىپاقى) ئال. ئوكلاڭنىكوۋ: «سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى غەربىي سىبىرىيە شۆبىسىنىڭ تارىخ تەتقىقاتى ئەھۋالى»، «سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگىيەلىك يادىكارلىقلاردىن تاللانما» غا كىرگۈزۈلگەن، مەدەنىي يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 10-9 - 11-بەتلەر.
- ⑫ كۈڭ شياڭشىڭ، ليۇيىمەن: «جۇڭگونىڭ قەدىمكى مىس ئەينىكى»، 183-بەت.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابلەت نۇردۇن

«ئىپارخان» توغرىسىدا تەتقىقات

جاۋشىنخۇ

مۇشۇ ئەسىر كىرگەندىن بۇيان، بەزىلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چيەنلۇڭنىڭ بىر كىچىك خانىشىنى «ئىپارخان» نىڭ نامى بىلەن باغلاپ، خىلمۇ-خىل پەرەزلەرنى قىلىشتى ھەمدە نۇرغۇنلىغان تەسىرلىك ھېكايىلەرنى توقۇپ چىقىپ، ئۇنى تارىخىي چىنىلىقتىن بارغانسېرى يىراقلاشتۇرۇۋەتتى، تا يېقىنغىچە، بەزى چەت ئەل ئالىملىرى تېخى ئۇنى ھەدەپ مۇبالىغە قىلىپ تەسۋىرلەشكەكتە. ئەمەلىيەتتە، ئېلىمىز ئالىملىرى ئۈزلۈكسىز چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، تەدرىجىي ھالدا «ئىپارخان» نىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بولدى. نۆۋەتتە، دۆلەت ئىچىدە «ئىپارخان» توغرىسىدا يېزىلغان ئىككى پارچە مەخسۇس ئەسەر بولۇپ، مول تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە: ئۇنىڭ بىرى، يۈي شەنپۇ بىلەن دۇڭ نەپچىڭلار يازغان «ئىپارخان» دېگەن كىتاب بولۇپ، 1985-يىلى بېيجىڭدا كىتابلار كاتالوگى-ھۆججەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ماتېرىياللار خېلى تولۇق بولۇپ، مەزمۇنىمۇ مول. يەنە بىرى، فېڭ جىۋېن يازغان «قەشقەرگە ئائىت ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ بەشىنچى تومىدىكى «ئىپارخان، توغرىسىدا تەكشۈرۈش» بولۇپ، 1982-يىلى قەشقەر سىغىن شۆيۈنى تەرىپىدىن بېسىلىپ، تېخى رەسمىي نەشر قىلىنماي تۇرۇپلا، ياپونىيە، ئامېرىكىلارغا تارقىلىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بېيجىڭدىكى شياۋجىشىن بىلەن شىنجاڭدىكى جى داچۈنلەر 1979-يىلىدىن 1982-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ھەر بىرسى ئىككى پارچىدىن ماقالە يېزىپ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يېڭىدىن بايقالغان «ئىپارخان» غا ئائىت ماتېرىياللار ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈپ ئىسپاتلاش ئېلىپ باردى. «مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈنى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983-يىلى 3-سانغا چىۈيۈننىڭ «ئىپارخان، غا كىرىش سۆز» دېگەن ماقالىسى بېسىلدى، بۇ، «ئىپارخان» نى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى چوڭقۇرلاپ مۇلاھىزە قىلىۋاتقانلىقىنى ۋە تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. 80-يىللاردا يەنە چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي قەبرىستانلىق مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى «ساياھەت» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان بىرىنچى قول ماتېرىيال بار. شۈبھىسىزكى، يۇقىرىقى ماتېرىياللاردا «ئىپارخان» نىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئىش-پائالىيەتلىرىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى ئېچىپ بېرىلگەن بولۇپ، بىر قەدەر ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىت ئارقىلىق ئۇنىڭ گۈزەل ئوبرازى سۈرەتلەپ بېرىلگەن.

1. «ئىپارخان» دېگەن كىم؟

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ دەۋرىدىن قېپقالغان كۆپلىگەن تارىخىي ئارخىپ ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، پادىشاھ چيەنلۇڭنىڭ ئىچكى سارىيىدىكى نازاكەتلىك كىچىك خانىشنىڭ ئىش-پائالىيەتلىرى رىۋايەتتىكى «ئىپارخان» نىڭكى بىلەن ئوپمۇ ئوخشاش. بۇ قاراشنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان كىشى بېيجىڭ داشۆسىنىڭ پروفېسسورى مېڭ سېن ئەپەندى بولۇپ، ئۇ ياپونغا قارشى ئۇرۇش ھارپىسىدا يازغان «ئىپارخان توغرىسىدا ئەمەلىي تەكشۈرۈش» دېگەن ماقالىسىدە، مۇھىم بىر ئىسپات ماتېرىيالىنى تىلغا ئالغان: بىر كىشى مىنگونىڭ 32-يىلى ئارىلىقىدا شەرقىي قەبرىستانلىققا بېرىپ، قەبرىلەرنى پاتىمە قىپتۇ؛ ئۇ بىر جايغا بارغاندا، قەبرىستانلىققا قارايدىغان كىشى: بۇ، «ئىپارخان» نىڭ قەبرىسى، ئۈستىگە يېزىلغان بېغىشلىمىدىن قارىغاندىمۇ نازاكەتلىك كىچىك خانىشنىڭ قەبرىسى شۇ، «دەپتۇ».

بۇنى مۇھىم بىر ئىسپات ماتېرىيالى دېيىشنىڭ سەۋەبى شۇكى، «مىنگونىڭ 2.3-يىلى» ۋاقتىدا شەرقىي قەبرىستانلىققا قاراۋاتقان كىشى يەنىلا ئەسلىدىكى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى باقىدىغان كىشى ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ نازاكەتلىك كىچىك خانىشنى «ئىپارخان» دېيىشى ئوردا ئىچىدە داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋىي كۆز قاراش بولۇپ، بىر قەدەر ئىشەنچلىك.

جاۋئېرنىڭ «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دېگەن كىتابىنىڭ 214-جىلىدى «كىچىك خانىشلار تەرجىمىھالى» دا: «يەنە نازاكەتلىك كىچىك خانىش بار، ئۇ خوجىلار جەمەتىدىن بولۇپ، مۇسۇلمان تەيجى خوجا ئېلىنىڭ قىزى. ئۇ ئوردىغا دەسلەپ كىرگەندە، ئېسىلزادە خېنىم دەپ نام بېرىلدى. كېيىن ئاستا-ئاستا كىچىك خانىشلىققا كۆتۈرۈلدى. . . . .» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىككى ئايزاس خاتىرىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، نازاكەتلىك كىچىك خانىش راستىنلا ئۆتكەن ئادەم. چىڭ گاۋزۇڭنىڭ كىچىك خانىشلىرى ئىچىدە، «نازاكەتلىك كىچىك خانىش» ئالدى بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغان «مۇسۇلمان» يەنى ئۇيغۇرلاردىن چىققان كىچىك خانىشدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېقىنقى يىللاردا، جى داچۈن، شياۋجىشىن قاتارلىق كىشىلەرمۇ كۆپلىگەن ئىشەنچلىك ماتېرىياللار ئارقىلىق، رىۋايەتتىكى «ئىپارخان» نىڭ پادىشاھ چيەنلۇڭنىڭ كىچىك خانىشى—نازاكەتلىك كىچىك خانىشنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى. رىۋايەتتىكى «ئىپارخان» توغرىسىدىكى نۇرغۇن ئىشلار كېيىنكى كىشىلەر تەرىپىدىن توقۇپ چىقىلغان.

2. «ئىپارخان» نىڭ سەرگۈزەشتىلىرى

مېڭ سېن «ئىپارخان توغرىسىدا ئەمەلىي تەكشۈرۈش» دېگەن ماقالىسىدە، ئىپارخاننى چوڭ كىچىك خوجىلار («چوڭ خوجا» بۇرھاندىن؛ «كىچىك خوجا» خوجا جاھان) نىڭ سىڭلىنى ياكى قىزى، دەپ قارايدۇ. ھازىر قارىغاندا، بۇ بۇرۇنقى كۆز قاراشقا زورمۇ-زور قوشۇلۇپ قالغان بىر خىل كۆز قاراشتىن ئىبارەت. شياۋجىشىن «ئىپارخان» توغرىسىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ يېغىندىن بايقىلىشى» دېگەن ماقالىسىدە تۇنجى قېتىم قەدىمكى خان سارىيى مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئارخىپ ماتېرىياللىرىنى ئېلان قىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بىر مۇھىم بايقاش بار: «ئىپارخان» نىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ئاپپاق خوجا جەمەتىگە مەنسۇپ بولماي، بەلكى ئېلى ئەمەت خوجا جەمەتىگە مەنسۇپتۇر. بۇ خوجىلارنىڭ بوۋىسىنىڭ بوۋىسى بىر بولسىمۇ، ئەمما بوۋىسىنىڭ دادىسى باشقا. 1760-يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 25-يىلى) ھۈسسىن خوجا، تۇردى، مامۇت ۋە ئېلى ئەمەت خوجا جەمەتىدىكى

باشقا كىشىلەر چيەنلۇك خاننىڭ پەرمانى بىلەن «ئىپارخان» غا ھەمراھ بولۇپ پايتەختكە كىرگەندە، ھەر بىرى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ مەرتىۋە، ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن ھەمدە پادىشاھ ئوردىسىنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى غەربىي چاڭئەن كوچىسىغا ئۇلار ئۈچۈن ئالاھىدە ئۆي سېلىپ بېرىلگەن. جۇڭگو بىرىنچى تارىخىي ئارخىپخانىسىدىن بايقالغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، «ئىپارخان» ياردەمچى ئەركانبەگ تۈردىنىڭ ئۆز سىڭلىسى، ئەمما تۈردى بىلەن «ئىپارخان» ئاكا-سىڭىل ئىككىسىنىڭ ئاتىسى «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» بىلەن «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن شەجىرىدىن قارىغاندا، «خوجا» ئېلى بولۇشى كېرەك. ھۈسەيىن بولسا ئىپارخاننىڭ 5-تاغىسى، پەرسا بولسا 6-تاغىسى، تۈردى بولسا چوڭ ئاكىسى. بەزى ئالىملار «ئىپارخان» نىڭ ئاتىسى پەرسا دېگەن قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ. لېكىن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئىچكى سارىيىدىكى ئارخىپلارغا ئاساسلانغاندا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ پەرساغا بەرگەن مەرتىۋە ئۇنۋانى تۆۋەنرەك، ئىنتايىن قىلغان مال-مۈلۈكلەر ھەمدە «ئىپارخان» ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا تەقسىم قىلىنغان مىراس قاتارلىقلارنىڭ سانى باشقىلارنىڭكىدىن ئاز بولۇپ، «پادىشاھنىڭ قېيىنئاتىسى» سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنغاندەك تۇرىدۇ. «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار. كىچىك خانىشلار تەرجىمىھالى» ۋە ھازىر نەشر قىلىنغان «26 تارىخ لۇغىتى» دە: «ئىپارخان» «تەيجى خوجا ئېلىنىڭ قىزى» دەپ ئېنىق يېزىلغان. «تەيجى» ئۇنۋان نامى، 和札賚 دېگەن بۇ ئۈچ خەت ئىسلام دىنىدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ ھۆرمەت نامى «خوجا» بىلەن «ئىپارخان» نىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى «ئېلى» دىن ئىبارەت ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. «خوجا ئېلى» (和札阿里) دېگەن ئىسىم خەنزۇچە مەنبەلەردە تېز ئوقۇلۇشى بويىچە «和札賚» (خوجالەي) دەپ يېزىلغان. شياۋجىشىن قاتارلىقلار «賚» (لەي) دېگەن خەتنى خاتاھالدا «麦» (مەي) دەپ قارىغان، بۇنداق بولغاندا ئۇنىڭ مەنىسىنى ئەسلا يەشكىلى بولمايدۇ. بۇنداق مىساللار «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» قاتارلىق تارىخ كىتابلاردا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «霍卓集占» (خوجا جاھان) دېگەن ئىسىمنى تېز ئوقۇلۇشى بويىچە «霍集占» (خوجىجان) دەپ تەرجىمە قىلغانلىقى بۇنىڭ يەنە بىر مىسالى. مۇشۇنداق داۋاملىشىۋېرىپ، ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان تارىخىي شەخسلەرنىڭ ھەقىقىي ئىسىم-فامىلىسى ھەمىشە خاتا يېزىلىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز «ئىپارخان» نىڭ ئاتىسىنىڭ ئېلى ئەمەت تارماق جەمەتىدىن بولغان خوجا ئېلى (和札賚) ئىكەنلىكىنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇئەييەنلەشتۈرسەك بولىدۇ. خوجا ئېلى قۇرامىغا يەتكەن چاغلىرىدىلا ئۆلۈپ كەتكەن بولۇپ، چوڭ، كىچىك خوجىلار چىڭ سۇلالىسىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرگەن چاغدا، ئۇ يوق ئىدى. ئەينى يىللاردا بۇيرۇت (قىرغىز) نىڭ قوراللىق كۈچى بىلەن بىرلىشىپ قەشقەردىكى توپىلاڭچى قوشۇننى ئىسكەنجىگە ئالغان ۋە ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ «مۇسۇلمان» لارنى قورالاندۇرغانلار «ئىپارخان» نىڭ 5-تاغىسى ھۈسەيىن خوجا بىلەن بىر تۇغقان ئاكىسى تۈردىنلار ئىدى.

3. «ئىپارخان» چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا

«ئىپارخان» نىڭ ئائىلە تەۋەلىرى چوڭ-كىچىك خوجىلاردىن ئىبارەت توپىلاڭچى گۇرۇھقا تەۋە بولمايلا قالماستىن، بەلكى دەل ئەكسىچە، تېخى ئەسكەر چىقىرىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ-كىچىك خوجىلار توپىلىگىنى تىنچىتىشقا ماسلاشقاندى. ئەينى چاغدا، «ئىپارخان» نىڭ ئاكىسى تۈردى 5-تاغىسى ھۈسەيىن خوجا بىلەن بىرلىكتە، بۇيرۇتنىڭ قوراللىق كۈچى بىلەن بىرلىشىپ، قەشقەرنى

بېسىپ ياتقان توپلاشچى قوشۇنغا ھۇجۇم قىلغانىدى. توپلاڭ تىنجىتىلغاندىن كېيىن، «ئىپارخان» تاغىسى ھۈسەين خوجا ۋە ئاكىسى تۈردىلار بىلەن بىرلىكتە پادىشاھ «چىيەنلۇڭ تەرىپىدىن بېيجىڭدا ئۇزاق مۇددەت تۇرۇشقا چاقىرىتتىلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇ ئوردىغا كىرىپ ئېسىلزادە خېنىم بولدى ھەمدە كىچىك خانىشلار بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك ئىككى باسقۇچنى ئاتلاپ، ئالاھىدە كۈتۈلۈشكە مۇيەسسەر بولدى. يېڭىدىن ئوردىغا كىرگەن «خوجا نەسلى ئېسىلزادە خېنىم» ئۈچە-مەرۋايىت، يىپەك، يۇڭ، 200 سەر كۈمۈش ۋە 15 سەر ئالتۇن بىلەن تارتۇقلاندى. بىر ئايدىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئاكىسى تۈردى بىر يۈرۈش 22 ئېغىزلىق يېڭى تۇرالغۇ جايغا ئىگە بولدى، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى دۇڭشى ئەتراپىدا. ئۇنىڭغا ئىنتىم قىلىنغان سوۋغاتلار ئىچىدە گەزمال، ئات جابدۇقلىرى، ئۆي جاھازىلىرى ۋە نەق يۇللار بار. ئۇنىڭ يىللىق مائاشى 100 سەر كۈمۈشتىن 240 سەر كۈمۈشكە كۆپەيدى، ئەمما شۇ مەزگىلدە، ھۈسەين خوجا ۋە پايتمەختىكى باشقا ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ مائاشى ئەسلىدىكى سەۋىيىدە تۇرىۋەردى. دېمەك، شۇ مەزگىلدە تۈردى خۇشاللىق بىلەن ياخشى بىر جۈرگە ئېرىشتى، يەنى بالەن ئىسىملىك بىر مانجۇ خېنىمىنى ئەمرىگە ئالدى.

پادىشاھ ئوردىسىدا، خوجا نەسلى ئېسىلزادە خېنىم ئوردىدىكى بارلىق كىچىك خانىشلار بىلەن باراۋەر دەرىجىدە، دۆلەتمەن باياشات تۇرمۇشتىن بەھرىمەن بولدى. يۇقىرىدىن قوغۇن قاتارلىق سوۋغاتلارنى ئوردىدىكى خوتۇن-قىزلارغا تەقسىم قىلغان چاغدا، ئېسىلزادە خېنىم ھەمىشە نورمىدىن سىرت بىر ئۆلۈشكە ئىگە بولاتتى. ئۇ ئېتىقاد قىلىدىغان ئىسلام دىنىدا بەلگىلەنگەن يېمەكلىكلەرنىڭ قاتتىق چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ئاشپىزى نۇرمەھمەتتى ئېلىپ كېلىپ مەخسۇس ئۆزى ئۈچۈن مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەرنى پىشۇرغۇزغانىدى، مەسىلەن: پولو، پىياز قورۇما قاتارلىقلار. روشەنكى، ئۇ داۋاملىق ئۆزىنىڭ مىللىي كىيىمىنى كېيىپ يۈرگەن، چۈنكى ئۇ كىچىك خانىش بولغان دەسلەپكى بەش يىلدا، 1765-يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 30-يىلى) كىچىك خانىشلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدىغان چاغدا تېخىچە ئۇنىڭ مانجۇچە ئوردا كىيىمى بولمىغاچقا، يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئۇنىڭغا يارىشىملىق قىلىپ مانجۇچە يەكتەك (نمچە) تىكىپ بېرىلگەن. 1762-يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 27-يىلى) «خوجا نەسلى ئېسىلزادە خېنىم» «كىچىك خانىش» لىققا كۆتۈرۈلدى ھەمدە ئىسمى «نازاكەت» كە ئۆزگەرتىلىپ، «نازاكەتلىك كىچىك خانىش» دەپ ئاتالدى، بۇ، پادىشاھنىڭ ئانىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە بولغان. چىيەنلۇڭنىڭ 26-يىلى جياۋۇ ئېيىدىكى پادىشاھ يارلىقىدا: «خان ئانىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، خوجا نەسلى ئېسىلزادە خېنىمىنىڭ ئىپادىسى كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن كىچىك خانىش دەپ نام بېرىلدى» دېيىلگەن. ئىچكى مەھكىمە ھۇججەتلىرىدە، ئۇ «نازاكەتلىك كىچىك خانىش» لىق سالاھىيىتى بىلەن ئىككىنچى ئۈچ يىلدا كۆزگە چېلىقىدۇ. شۇ يىلى ئۇنىڭ ئاكىسى تۈردى تەيىنلىكتىن «ياردەمچى ئەركان بېگى» لىككە كۆتۈرۈلدى. 33-يىلى (1768-يىلى) 6-ئايدىكى پادىشاھ يارلىقىدا: «خان ئانىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، نازاكەتلىك خېنىمغا كىچىك خانىش دەپ نام بېرىلدى» دېيىلگەن. 1766-يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 31-يىلى) چىيەنلۇڭنىڭ ئىككىنچى ئورۇندىكى خانىشى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ ئۇنىڭ ئورنىغا قايتا خانىش بەلگىلىمىدى، شۇندىن باشلاپ، نازاكەتلىك كىچىك خانىش ئوردىدىكى ئالىي دەرىجىلىك كىچىك خانىشلارنىڭ بىرىگە ئايلىنىپ، پادىشاھنىڭ ئەتىۋارلىق كىچىك خانىشىدىنلا كېيىن تۇرىدىغان بولدى. ئۇنىڭ ئورنى تەخمىنەن ئۈچىنچى ياكى تۆتىنچى ئورۇنغا توغرا كېلەتتى.

نازاكەتلىك كىچىك خانىش كۆپ قېتىم پادىشاھ بىلەن بىللە سىرتقا تەكشۈرۈشكە چىققان. 1765-يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 30-يىلى)، ئۇ پادىشاھ چىيەنلۇڭ بىلەن چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىنى تەكشۈرۈشكە چىقىپ، سۇجۇ، خاڭجۇ قاتارلىق ئاۋات شەھەرلەرگە بارغان. جەنۇبى تەكشۈرگىلى بارغاندا، ئۇ ياۋا

ئۆدەك، بۇغا كۆشى، توخۇ ۋە قوي كۆشى قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلەنگەن؛ 1771-يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 36-يىلى)، ئۇ يەنە پادىشاھ چيەنلۇڭ بىلەن بىللە سەندۇڭدىكى تەيشىن تېغىغا چىققان ھەم چۈيۈدىكى كۆڭرى مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلغان. ئۇ يەنە پادىشاھ چيەنلۇڭ بىلەن بىللە شەرقىي شىمالدىكى شېنجىڭ (بۈگۈنكى شېنياڭ) شەھىرى ۋە رېخې رايونىنى تەكشۈرگەن، ئۇ يەنە مۇلەن ئوۋچىلىق مەيدانىنىڭ دائىمىيلىق مېھمىنى ئىدى. يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن نۇرغۇن پائالىيەتلەردىن، نازاكەتلىك كىچىك خانىش بىلەن چيەنلۇڭنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئىنتايىن يېقىن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

كېيىنكى چاغلاردا، فرانسىيەنىڭ خىزىستىئان جەمئىيىتىدىن رەسسام گۇيسېپپى كاستىگلىئونى نازاكەتلىك كىچىك خانىش ئۈچۈن سىزغان ھەربىي كىيىم كېيىدۈرۈلگەن رەسىم تارقالدى. ئۇ چاغدا نازاكەتلىك كىچىك خانىشنىڭ ئوردىغا كىرگىنىگە 20 نەچچە يىل بولغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ چىرايىنى ناھايىتى ئوخشىتىپ سىزغىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ شۇ چاغدا 50 ياشتىن ئاشقان بولۇپ، ھۆسن-جامالنىڭ ئەسلىنى ساقلاپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. سىزىلغان رەسىمنى ئانالىز-تەھلىل قىلىشتىن قارىغاندا، گۇيسېپپى كاستىگلىئونى بۇ نازاكەتلىك كىچىك خانىشنى ئەسلا كۆرۈپ باقمىغان بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا بەزىلەر بۇ رەسىمنىڭ راست-يالغانلىقىغا قارىتا باشقىچە پىكىردە بولدى. نازاكەتلىك خانىشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر نەچچە يىللىق تۇرمۇشىدىن مەلۇمات بېرىدىغان بەزى ئارخىپ ماتېرىياللىرىدىن ئىگىلىشىمىزچە، 1786-يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 51-يىلى) ئۇ بۈيرۈق چۈشۈرۈپ سۇجۇدىكى خان جەمەتى يىپەك فابرىكىسىدىن قىممىتى 400 سەر كۈمۈشكە يېقىن يىپەك توقۇلمىلارنى ئالدۇرغان. 1787-يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 52-يىلى) ئۇ پادىشاھ ئوردىسىدىكى دورىگەردىن «تىنچلاندۇرۇش كومىلىچى» ئالغان. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، شۇ چاغدا ئۇ سالامەتلىكىنىڭ ئانچە ياخشى ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغان، لېكىن ئۇ پادىشاھ ئوردىسىدىكى زىيارەت ۋە باشقا چوڭ پائالىيەتلەرگە بۇرۇقىدەكلا نورمال ھالدا ئىزچىل قاتناشقانداك قىلىدۇ. 1788-يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 53-يىلى)، ئۈچىنچى قەمەر ئېيىدا، ئۇ پادىشاھ ئىنتام قىلغان قايماق تورىغا ئېرىشكەن. شۇ يىلى 4-ئاينىڭ 14-كۈنى، پادىشاھ ئۇنىڭغا يەنە ئەتىيازدا پىشقان 10 تال تاتلىق ئاپپىلىس تەقدىم قىلغان. بەش كۈندىن كېيىن (4-ئاينىڭ 19-كۈنى)، ئۇ بەختكە قارشى بۇ دۇنيا بىلەن مەڭگۈ خوشلاشتى. ئۇنىڭ زادى قانداق كېسەلگە گىرىپتار بولغانلىقى تېخى ھازىرغىچە ئېنىقلانغىنى يوق.

نازاكەتلىك كىچىك خانىش ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ مال-مۈلكى ئانىسىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرگە، ھەرەم ئاغىسىغا، ئوردا كېنىزەكلىرىگە، مۇسۇلمان ئەسكەرلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ بالا-چاقىلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن، بۇ ئەھۋال مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردا تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. تېرە-يۇڭ ۋە ئۈنچە-مەرۋايىتلاردىن تارتىپ ئۈستەل چىرىقى ۋە ۋاننىلارغىچە ھەممىسى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ھەر خىل كىشىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن. ئارخىپتا كىشىلەرگە مەلۇم بولمىغان يەنە بىر ئۇچۇر بار: نازاكەتلىك كىچىك خانىشنىڭ يەنە بىر كىچىك قىزىمۇ بولۇپ، ئۇنىڭ مىن-مۈلكىنىڭ بىر قىسمى شۇ قىزىنىڭ ھازىرغىچە ئىسمى نامەلۇم بولغان مەلىكىنىڭ تولىۋى ئۈچۈن قالدۇرۇلغان.

4. «ئىپارخان» قايسى جايغا دەپنە قىلىنغان

«ئىپارخان» 1788-يىلى 54 يېشىدا كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغان. بۇ نۇقتا بۈگۈنكى چىڭ

سۇلالىسى تارىخشۇناسلىقى ساھەسىدە ئاللىقاچان جەزملەشتۈرۈلدى. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن چيەنلۇڭ خان قاتتىق ھەسرەت چېكىپ، ئالاھىدە يارلىق چۈشۈرۈپ ئۆزىنىڭ بۇ ئامراق كىچىك خانىشىنى بېيجىڭنىڭ شەرقىگە 125 كىلومېتىر كېلىدىغان خېبېي ئۆلكىسىنىڭ زۇنخۇا ناھىيىسىدىكى چىڭ خاندانلىقىنىڭ شەرقىي قەبرىستانلىقىغا داغدۇغىلىق ھالدا دەپنە قىلغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەر قايسى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن شۇنچى، كاڭشى، چيەنلۇڭ ھەم ئۇلارنىڭ خانىش ۋە كىچىك خانىشلىرى شۇ يەردە مەڭگۈلۈك ئۇيقىغا كەتكەندى. ئۇ كۆلىمى ناھايىتى زور بولغان خان جەمەتى قەبرىستانلىقى بولۇپ، يەر شارائىتى ئۆزگىچە ياخشى. ھازىر ئۇ يەر جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك ساياھەتچىلەر ئىنتىلىدىغان مەنزىرىلىك ساياھەت ئورنىغا ئايلاندى. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ خىل كۆز قاراش مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئەسلىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن قەبرىستانلىق قاراۋۇلىنىڭ پەرق ئېتىشى بىلەن ئىسپاتلانغان. 1979-يىلى، تېخىمۇ ئىشەنچلىك، توغرا ئىسپات كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولدى. ئارخېئولوگلار مۇشۇ يىلى چىڭ خاندانلىقىنىڭ شەرقىي قەبرىستانلىقىدىكى نازاكتەلىك كىچىك خانىشنىڭ قەبرىسىنى قازدى. بۇ قەبرە كەلكۈن ئىچىدە قالغان بولۇپ، كۆپ قىسىم دەپنە بۇيۇملىرى ئوغرىلانغان، پەقەت جەسەت ساندۇقىلا قالغان، جەسەت ساندۇقىنىڭ ئۈستىگە ئەرەبچە خەت ئويۇلغان. قەبرە ئىچىدە چيەنلۇڭ خاننىڭ بۇ ئامراق كىچىك خانىشىدىن قېپقالغان بىر قىسىم نەرسىلەرمۇ بار ئىكەن. ئارخېئولوگلار ئەستايىدىل تەھلىل قىلىش، پەرق ئېتىش ئارقىلىق، ئاخىرى بۇ جەسەتنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىن كەلگەن بىر «ئاز سانلىق مىللەت ئايالىنىڭ جەمىتى» ئىكەنلىكىنى بېكىتتى ھەمدە ئۇنىڭ 50 نەچچە ياشتا ۋاپات بولغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى. ھازىر ھۆكۈمەت نازاكتەلىك كىچىك خانىشنىڭ قەبرىسىنى قايتا قوپۇرۇپ چىقتى ۋە ئاممىنىڭ زىيارەت قىلىشىغا ئېچىۋەتتى.

«غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996-يىلى 2-سانىدىن تەرجىمە قىلىندى

تەرجىمە قىلغۇچى: مۇھەممەتجان مۆمىن

تەرجىمە تەھرىرى: ئەزىز يۈسۈپ

«ئىلىخانى» نىڭ تەرجىمىسى

«ئىلىخانى» نىڭ تەرجىمىسى 2007-يىلى 8-ئايدا «ئىلىخانى» دېگەن كىتابنىڭ بىر قىسمى بولۇپ چىقتى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيانقى خوتەن رايونىنىڭ نوپۇس ئەھۋالى

نۇرۇللا مۆمىن

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارلار ۋە چوڭ-كىچىك خوجىلار توپلىغىنى بېسىقتۇرۇپ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ۋەيران بولغان ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن بىر قاتار باج تۈزۈملىرىنى بېكىتىپ چىققان ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى باج تۈرلىرىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى بولغان نوپۇس بېجىنى ئۈنۈملۈك يولغا قويۇش ئۈچۈن، پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىدا بىر قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. شۇ قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسىگە قارىغاندا، 1760-يىللىرى خوتەن رايونىنىڭ نوپۇس سانى تەخمىنەن 43 مىڭ 500 (13 مىڭ 800 تۈتۈن) ① بولغان. لېكىن بۇ ساننىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتكۈل خوتەن رايونىنىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانىغا ۋەكىللىك قىلالشى ياكى قىلالماستىقى ھەققىدە نۆۋەتتە ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت. بەزىلەر، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى خوتەن رايونىنىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانى تەخمىنەن 44 مىڭ 603 (13 مىڭ 642 تۈتۈن) ② دەپ قارايدۇ. ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر، چىڭ سۇلالىسىنىڭ 1760-يىللاردىكى خوتەن رايونىدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئىگىلىگەن سانلىق مەلۇماتىنى ئەينى ۋاقىتتىكى خوتەن رايونىنىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ ③ دەپ قارايدۇ. ئۈچىنچى خىل قاراشتىكىلەر بولسا، 1760-يىللاردىكى خوتەن رايونىنىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانى 100 مىڭ ئەتراپىدا بولۇشى مۇمكىن ④ دەيدۇ.

مېنىڭچە، يوقىرىقى ئۈچ خىل قاراش ئىچىدە ئۈچىنچى خىل قاراشتىكىلەرنىڭ كۆز قارىشى بىر قەدەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن. چۈنكى ئەينى ۋاقىتتا خوتەن رايونىدا ئاھالىلەر خېلىلا زىچ ئولتۇراقلاشقان، شىنجاڭنىڭ باشقا رايونلىرىغا سېلىشتۇرغاندا ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىش نىسبىتى زىچراق بولغان. بۇ ھەقتە چوقان ۋەلىخانوفمۇ ئالاھىدە توختىلىپ: «چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە خوتەن رايونىدا تەخمىنەن 1 مىڭ 400 ئەسكەر، 13 مىڭ تۈتۈن بولغان» ⑤ دەپ يازغان. ئەگەر بىز چوقان ۋەلىخانوفنىڭ بۇ خاتىرىسىگە ئاساسەن، ھەر بىر تۈتۈندە تەخمىنەن بەشتىن نوپۇس بار دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ چاغدا جەمئىي 90 مىڭ نوپۇس بولغان بولىدۇ. بۇ ساننىڭ ئۈچىنچى خىل قاراشتىكىلەر ئوتتۇرىغا قويغان سانلىق مەلۇمات بىلەن بولغان پەرقى ئانچە چوڭ ئەمەس. شۇڭا چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى خوتەن رايونىنىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانىنى تەخمىنەن 100 مىڭ دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

X V Ⅱ ئەسىرنىڭ 70-ۋە 80-يىللىرىغا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ شىنجاڭنىڭ ئاشلىق بىلەن ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەش مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى باشقا رايونلارغا ئوخشاشلا خوتەن رايونىدىنمۇ نۇرغۇنلىغان ئاھالىلەرنى شىمالىي شىنجاڭغا كۆچۈرۈپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سالغان. بۇنىڭ بىلەن خوتەن رايونىنىڭ نوپۇسى زور دەرىجىدە ئازىيىپ كېتىپ، X V Ⅱ ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدىكى مەۋجۇت چۈشۈپ قالغان.

قەدىمىي شەھەر — ئۇچتۇرپاننىڭ يىپەك يولىدا تۇتقان ئورنى توغرىسىدا

ئەرگىن توختى

ئۇچتۇرپان — دۇنياغا مەشھۇر يىپەك يولى ئۈستىگە جايلاشقان گۈزەل شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمكى غەربىي يۇرتتا قۇرۇلغان 36 شەھەر دۆلىتى ئىچىدىكى بىر بەگلىك ئىدى. ئۇ تارىخىي مەنبەلەردە «ئونسۇ بەگلىكى» (温宿国) «ئونسۇ ئايمىقى» (温肃州)، «ئورونسۇ» (温宿)، «ئۈچ شەھىرى» (乌赤，鄂什，乌即，窝什，乌什) دېگەنگە ئوخشاش ھەر خىل ناملار بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان «ۋېنسۇ» (温宿) — ھازىرقى ئاقسۇ كۈنشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئاتىلىشى ياكى نامى بولماستىن، بەلكى ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى — «ئونسۇ» نىڭ خەنزۇچە «ۋېنسۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئاقسۇ كۈنشەھەر «ئونسۇ بەگلىكىنىڭ» تەۋەلىكىدە بولغان. X ئەسىردىن باشلاپ «ئونسۇ بەگلىكى» — «ئۈچ» دەپ ئاتالغان. شۇندىن ئېتىبارەن «ئونسۇ» دېگەن نام ئاقسۇ كۈنشەھەرنىڭ نامى بولۇپ قالغان. 1765-يىلىدىكى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەرلىك ئاھالىلەرنى شىمالىي شىنجاڭغا كۆچۈرۈۋېتىپ ئورنىغا تۇرپان رايونىدىن ئاھالە كۆچۈرۈپ كەلگەن. شۇندىن باشلاپ بۇ شەھەرنىڭ نامى ئۇچتۇرپان دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

ئۇچتۇرپان قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ شىنجاڭ دائىرىسىدىكى ئوتتۇرا يولىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئەينى زاماندا ئەنەشۇ ئوتتۇرا يولدىن ئۆتكەن سودا كارۋانلىرىنىڭ قاتناپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، ئۇچتۇرپان گۈزەل، ئاۋات شەھەرلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان ۋە شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغانىدى. مىلادى 260-يىلىدىن 640-يىلىغىچە تىبەتلەر چاقىلىق، خوتەن قاتارلىق جايلارنى كونترول قىلىۋالغان بولغاچقا، بىرىنچى يولدىن ماڭىدىغان سودا كارۋانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھاياتى ۋە مال-مۈلكىدىن ئەنسىرەپ، كۆپىنچە دۇنخۇاڭ ئارقىلىق ئوتتۇرا يول بىلەن ئۇچتۇرپانغا كېلىپ، ئاندىن بەدەل ئارتىپ ئۆتۈپ پەرغانە ۋە بۈيۈك رىمغا بارغان. «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «چاڭئەندىن ئۇچتۇرپانغا بېرىش ئۈچۈن 8350 چاقىرىم يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. دېمەك، يىپەك يولى كارۋانلىرى چاڭئەندىن ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن، ئاقسۇدىن يەنە 110 چاقىرىم يول يۈرۈپ، ئاندىن ئاچتاغقا باراتتى. ئاچتاغدىن ئۇچتۇرپانغا 48 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇچتۇرپاندىن ياشاخامغىچە تەخمىنەن 54 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ يەردىن 102 چاقىرىم يول يۈرۈپ بەدەل ئېغىزى ئارقىلىق غەربىي شىمالغا قاراپ 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرگەندە سۈيباب تۈزلەڭلىكىگە بارغىلى بولاتتى. سۈيباب — سۈي، تالڭ دەۋرلىرىدە شەرق ۋە غەربنىڭ قۇرۇقلۇقتىكى قاتناش تۈگۈنى بولغان، شۇڭا تالڭ سۇلالىسى بۇ يەردە باسقاق مەھكىمىسى تەسىس قىلغان. بۇ مەزگىلدە ئۇچتۇرپاننىڭمۇ

يىپەك يولىدا تۇتقان ئورنى، بولۇپمۇ ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتە تۇتقان ئورنى مۇھىم بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ جايدا ئايماق تەسىس قىلىنغانىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئىشلەپچىقىرىلغان يىپەك رەختلەر ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۈچتۇرپان ئارقىلىق سۈيباقا ئاپىرلاتتى ۋە بۇ يەردىن دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا توشۇلاتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى ھەر قايسى ئەل سودىگەرلىرىمۇ زور مىقتاردىكى مەھسۇلات ۋە ماددىي ئەشيا لارنى مۇشۇ يول ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئاپىرىپ ساتاتتى. بۇ خىل سودىنىڭ يىپەك يولى ئۈستىگە جايلاشقان رايونلار ئۈچۈنمۇ ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور بولغانىدى، يەنى مۇشۇ دەۋردە غەربىي يۇرتتا يىپەكچىلىك تەرەققىي قىلىپ مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە يىپەك رەختلەر بارلىققا كەلگەن، يىپەك سودىسىنىڭ كۆلىمىمۇ كېڭەيگەن. غەرب ئەللىرىگە چىقىرىلىدىغان رەختلەرنىڭ سانى، سۈپىتى ياخشىلىنىپ بارغان. بەش دەۋر مەزگىلىدە غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن دۈردۈن، كىمخاب، شايى قاتارلىقلار ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلۇپ تۇرغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا ئىشلەنگەن زەرباپ، توۋارلار تولىمۇ ئەتىۋار ئىدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ يىپەك توقۇلما جەھەتتە ئېرىشكەن مۇھىم ئىجادىي تۆھپىسى بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئوقۇشىغا ئېرىشكەن ھەم بۇ توۋارلار خەلقئارا بازارلاردا سېتىلىپ ئېلىنىمۇ يىپەكچىلىك ئىشلىرىغا شان-شەرىپ كەلتۈرگەن، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخى يىپەك يولى بىلەنمۇ باغلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يىپەك يولى ئۈستىگە جايلاشقان ئۈچتۇرپانمۇ شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. بۇرۇنقى زاماندا كىشىلەر ئۆزى ياشاپ تۇرغان جايلارنىڭ سىرتىدىكى ئەھۋاللاردىن ناھايىتى كەم خەۋەردار ئىدى. يىپەك يولى ئېچىلغاندىن كېيىن، بۇ يول ئاسىيا-ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى قويۇقلاشتۇردى ھەم كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. كىشىلەر ئۆزى ياشىغان جايلارنىڭ سىرتىدىكى جايلارنى، جۈملىدىن دۇنيانى توغرا تونۇش ئۈچۈن زور تۈرتكە بولدى. يىپەك يولىنىڭ قاتناش لىنىيىسى پارچە-پارچە شەكىللەنگەن، سۇ ۋە يايلاق قوغلىشىپ ياشايدىغان كۆچمەن چارۋىچىلار بۇ يولنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاچقۇچلىرى ئىدى. بايلىققا ئىنتىلگۈچى سودىگەرلەر خۇددى كۈچ ئۇلاپ يۈگۈرگەنگە ئوخشاش، بىرىنىڭ ماللىرىنى بىرى ئالماشتۇرۇپ يىپەك سودىسىنى مىسلىسىز جانلاندۇرۇۋەتكەن. يىپەك يولى ئىقتىساد ۋە سىياسىي جەھەتتە بولىدىغان ئالاقە ئۈچۈن قولايلىق تۇغدۇرۇپ قالماستىن، بەلكى مەدەنىيەت، دىن، سەنئەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالماشتۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بەرگەندى. شۇڭا يىپەك يولى — ئىنسانىيەت تارىخىدا مەدەنىيەت شەكىللەشكە ئەرزىگۈدەك ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرۇپ كەتتى. يىپەك يولى ئۈستىگە جايلاشقان كۆپلىگەن شەھەرلەر ئىقتىسادى گۈللەنگەن، ئاۋات، گۈزەل شەھەرلەر ئىدى. شۇڭا ئۈچتۇرپانمۇ يىپەك يولى ئۈستىدىكى ئەشۇنداق شەھەرلەردىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، شەرق ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مال ئالماشتۇرۇشتا ۋە ھەر قايسى ئەل خەلقىنىڭ مەدەنىي ھاياتىنى بېيىتىش، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە زور رول ئوينىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۈچتۇرپاننىڭ «ئونسۇ بەگلىكى»، «ئورۇنسۇ بەگلىكى» دەپ ئاتىلىشىمۇ، بۇ شەھەرلەرنىڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

(ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ داشۇ قانۇن فاكولتېتى)

مەسئۇل مۇھەررىر: مۇھەممەتجان مۇسىن

تىكىن مەڭگۈ تېشى» دا «دادام شەرققە ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىپ تۈركلەردىن 700 كىشىنى توپلاپتۇ. 700 كىشى بولغاندىن كېيىن، دۆلىتىدىن، خاقاندىن ئايرىلغان مىللەتنى، تابغاچقا قۇل ۋە دىدەك بولغان مىللەتنى، تۈرك تۆرسىنى (قانۇننى) يوقاتقان مىللەتنى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۆرە-قانۇن-تۈزۈملىرى بويىچە يېڭىدىن تەشكىللەپتۇ» ⑩ دېيىلگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، تۈركلەر تەزكىرىسى» دە كۆك تۈركلەرنىڭ قانۇن-تۈزۈمى توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي مەلۇمات قالدۇرۇلغان.

1. ئاسىيلىق جىنايىتى: بۇلار كۆك تۈركلەردىن يۈز ئۆزىگەنلەر ياكى خاقانلارنى تاشلاپ ماڭغانلارنى كۆرسىتەتتى. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك بۇلار «يېڭىلغانلار» ھېسابلىناتتى. ئۇلارنىڭ ئاقمۇتى ئۆلۈم ئىدى.

2. ھەربىي مەجبۇرىيەتكە قارشى چىقىش جىنايىتى: بۇنىڭدا ئەسكەر بولۇشقا، ئۇرۇشقا قارشى چىقىش ياكى ئۇرۇش مەيدانىدا توپتىن ئايرىلسا، ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى ھەم مال-مۈلكى مۇسادىرە قىلىناتتى.

3. ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتى. 4. باسقۇنچىلىق جىنايىتى: ئەزەلەك خوتۇنلارنىڭ نومۇسىغا تېگىش جىنايىتى سادىر قىلغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى.

5. ئوغرىلىق جىنايىتى: ئات كۆك تۈركلەرنىڭ ھاياتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرغاچقا، ئاتنىڭ مۇھىملىقى ئۇلارنىڭ قانۇنىدىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇڭا ئات ئوغرىلىغانلارغا ئاسىيلىق قىلغانلار ياكى قاتىللىق قىلغانلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىپ، ئوخشاشلا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. ⑪. كۆك تۈركلەرنىڭ قانۇن-تۈزۈمىدە جەزىمانە قويۇش ۋە تۆلەم تۆلىتىش جىنايەتلىرى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە خىل بولغان.

1. باسقۇنچىلىق قىلىپ قىزلارنىڭ ئىپپەت-نومۇسىنى بۇلغىغانلارغا زور مىقداردا تۆلەم تۆلىتىلىدۇ. ئۇندىن كېيىن، قىز ئۇنىڭغا مەجبۇرىي نىكاھ قىلدۇرىلىدۇ.

2. جىدەل چىقىرىپ، باشقىلارنى زەخمىلەندۈرگەنلەر قىلمىشىنىڭ ئېغىر-يېنىكلىكىگە قاراپ زەخمىلەنگۈچىگە تۆلەم تۆلەيدۇ، بىراۋنىڭ كۆزىنى زەخمىلەندۈرگۈچى زەخمىلەنگۈچىگە قىزىنى بېرىدۇ. قىزى يوقلار خوتۇننىڭ مال-مۈلكىنى بېرىدۇ. باشقىلارنىڭ پۇتىنى سۇندۇرۇپ قويغۇچىلار ئۇنىڭ پەيدىلىگە ئات تۆلەيدۇ.

3. ئوغرىلىق قىلغانلاردىن ئوغرىلىغان نەرسىسىنىڭ ئون ھەسسىسى تۆلىتىلىدۇ. ⑫. كۆك تۈركلەر جازا ئۆلچىگەندە قىلمىشىنىڭ ئېغىر-يېنىكلىكى، قىلمىشىنىڭ ئىپادىسى ۋە زىيانغا ئۇچرىغۇچىنىڭ باياننامىسىغا ئاساسەن، ئەھۋالغا قاراپ جازالىغان. كۆك تۈركلەرنىڭ جىنايى جازاسى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى. بىرىنچى، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى قوغداش، ئىككىنچى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىمتىيازىنى قوغداش، ئۈچىنچى، پاترىئارخاللىققا ئەھمىيەت بېرىش، تۆتىنچى، جىنايەتكە تۆلەم تۆلىتىش... قاتارلىقلار.

2. ئىگىدارلىق. كۆك تۈرك خانلىقى قانۇنىدا ئىگىدارلىق قىلىش خۇسۇسىي ئىگىدارلىق قىلىش ۋە قەبىلە ئىگىدارلىق قىلىش دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنگەن. شەخسلەر قوي ۋە ئاتقا ئىگىدارلىق قىلغان. قەبىلە يايلاققا ئىگىدارلىق قىلغان. دۆلەتتە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تەرەققىي قىلغانلىقتىن، جەمئىيەتنىڭ

ئىچكى قىسىمدا ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش كەسكىنلەشكەن. باي-كەمبەغەللىك پەرقى يۇقىرى بولغان. نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا كەلسەك، كۆك تۈرك خانلىقى شەكىللەنگەن مەزگىللەردە ئەرلەرنىڭ ھوقۇقى كۈچەيتىلگەن ھەمدە ئەرلەرنىڭ نەسبى بويىچە ئائىلە باشلىقى بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى مەزمۇن قىلىنغان. نىكاھ تۈزۈمى قانۇن ئارقىلىق مۇستەھكەملەنگەن. كۆك تۈركلەرنىڭ قانۇنى بويىچە، ئەرلەرنىڭ ئاياللارغا بولغان مۇتلەق ھۆكۈمرانلىقى نىكاھ قانۇنى ئارقىلىق كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان. ئاياللارنىڭ نىكاھلىنىشتىن ئىلگىرى-كېيىنكى ئەركىنلىكى زور دەرىجىدە پەرقلىنىپ، ئەمەلىيەتتە ئاياللارنىڭ نىكاھلىنىشتىن بۇرۇنقى ئەركىنلىكىمۇ چەكلىك بولغان. گەرچە «قىزنى ئالماقچى بولغان يىگىت ئەلچى ئەۋەتىپ، قىزنىڭ تويۇقىنى توختاملىشىشى، ئوغۇلنىڭ ئاتا-ئانىسى توختامغا غىلاپلىق قىلىشلىقى» لازىم ⑬ دەپىلىشىمۇ، ئەمما، تۈركلەرنىڭ قانۇنىدا شوقۇشۇپ باشقىلارنىڭ كۆزىنى زەخىملىنىدۇرگۈچى ئۆز قىزىنى زەخىملىنىگۈچىگە بېرىشى، قىزى يوقلار قىز تويۇقى نەرخىدە بايلىق بېرىشى بەلگىلەنگەن بولغاچقا، ئۇنىڭدا نىكاھلانمىغان قىزلارنىڭمۇ ئەرلەر نەسبىدىكى ئائىلە باشلىقىنىڭ مۈلكى ئىكەنلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇڭا نىكاھلانغۇچى ئەر تەرەپ قىز تەرەپنىڭ ئائىلە باشلىقى بىلەن «قىزنىڭ تويۇق نەرخىنى توختام قىلىشى ۋە توختامدىكى مال-مۈلۈكىنى بېرىشى» ⑭ زۆرۈر بولغان. تويۇق نەرخى مال-مۈلۈك بىلەن ھېسابلىنىدىغان بولغاچقا، كۆك تۈركلەردىكى نىكاھ ماھىيەتتە ئەرلەرنىڭ ئاياللارنى قوي، ئانقا سېتىۋېلىشى ئىدى. «شۇ ئاساستا ئاتىسى ئۆلسە ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىغان، ئاكىسى ئۆلسە ئىنىسى يەڭگىسىنى ئالىدىغان، ئىنىسى ئۆلسە ئاكىسى ئىنىسىنىڭ ئايالىنى ئالىدىغان» ⑮ بىر خىل نىكاھ تۈزۈمى شەكىللەنگەن. بۇ، ئائىلە باشلىقى ئىلكىدىكى خوتۇننىڭ يالغۇز بىرلا ئەمەلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يۇقىرىقىلارنى غۇلاسىغاندا، كۆك تۈركلەردە نىكاھ توختام بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان غۇسۇسى مۈلۈكچىلىكنىڭ تەرەققىياتى، ئەرلەر نەسبى بويىچە ئائىلە باشلىقى بولىدىغان چوڭ ئائىلە كۆك تۈرك جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي كىلىنىكىسىنى تەشكىل قىلغان.

3. ئەدلىيە:

كۆك تۈركلەرنىڭ ئەدلىيە تەشكىلاتى-قاغان رەھبەرلىكىدىكى دۆلەتنىڭ سوت مەھكىمىسى، يازغانلار (سوتچىلار) ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەشكىل تاپقان. ياۋروپا ھۈن ئىمپىراتورى ئاتىلا ئۆزىگە سۇيقەست پىلانلىغان گۇناھكارنى بىر ھەيئەتنىڭ ئالدىدا ئۇچۇق-ئاشكارا سوراققا تارتقان. كۆك تۈرك باش ۋەزىرى تۇنيۇقۇق قاغان قاغان تەرىپىدىن ۋەزىپىسىدىن ئۆستۈلگەن يىللاردا (مىلادى 705-715-يىللاردا) دۆلەتنىڭ (ئالىي) سوت مەھكىمىسىنىڭ ئەزالىقىغا تەيىنلەنگەندى ⑯. ئەدلىيە ئىشلىرىدا دۆلەت (ئالىي) سوت مەھكىمىسى چوڭ جىنايى ئەنزىلەرنى، ھەر قايسى سوت مەھكىمىلىرى ئادەتتىكى جىنايى ئىشلار ئەنزىلەرنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئادىل ھۆكۈم چىقىراتتى.

4. چوڭ قاغانغا ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى-كۆك تۈرك خانلىقىدا ئاشىنا ئۇرۇقى (بۆزە ئۇرۇقى دېگەن مەنىدە) ھۆكۈمران ئۇرۇق ئىدى. ھاكىمىيەت ھوقۇقىنىڭ باشقا ئۇرۇق ياكى قەبىلىنىڭ قولغا چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن چوڭ قاغانغا ۋارىسلىق قىلىش قانۇن ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرۈلگەن. بۇنىڭدا ئاشىنا ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققانلار چوڭ قاغانلىق ئورنىغا ئولتۇراتتى. باشقا ھەر قانداق ئۇرۇق، قەبىلىدىن كېلىپ چىققانلار بۇنىڭغا چېقىلىشقا بولمايتتى.

چوڭ قاغانلىق ئورنىغا دەسلەپتە چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلاتتى. خانلىق قۇرغان تۈمەن (بۇمىن) ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتاىپ ئانچە ئۇزۇنغا بارماي ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى قارا خاقان تەختكە چىقىپ ئۆزىنى ئىشبارا خاقان دەپ ئاتايدۇ. لېكىن ۋارىسلىق قىلىش قانۇنىنىڭ بۇ بەلگىلىمىسى ئۈچىنچى ئەۋلادقا بارغاندا ئىزچىل داۋاملىشىپ كېتەلمىدى. قارا خاقان تەختكە چىقىپ بىر يىلدىن

كېيىن ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئۇرنىغا تەختكە چىققانلاردىن مۇقان ۋە تاپار خاقانلار ئۇنىڭ ئىنسىلىرى ئىدى.

يۇقىرىدا مەن ئۆزۈمنىڭ چەكلىك دائىرە ئىچىدە كۆرۈپ بىلەلگەن ماتېرىياللىرىم ئاساسىدا كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرى توغرىسىدا ئۆزۈمنىڭ ئاددىي تەتقىقات نەتىجىسىنى بايان قىلىپ ئۆتتۈم. بۇ پەقەت كۆك تۈرك قانۇن-تۈزۈملىرى توغرىسىدا ئاددىي بىر ساۋات. شۇڭا، مەن قانۇن تارىخى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بۇ ساھەدە تېخىمۇ ئىتراپلىق ئىزدىنىپ، تېخىمۇ مول تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئىزاھلار:

- ① ب. ئا. بۇدرخ: «تابغاچ تىلى توغرىسىدا»، «خارۋارد داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى ئاسىيا تەتقىقاتى» 1936-يىلى، 171-بەت، ئېنگىلىزچە.
- ② ④ ئىبراھىم كافىس ئوغلى: «قۇتادغۇبىلىك ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» 22-21-بەتلەر، 1980-يىلى، ئىستانبۇل، تۈركچە.
- ③ سادىرى مەسئۇدى ئارسال: «تۈرك تارىخى ۋە ھوقۇق» 287-بەت، 1947-يىلى، ئىستانبۇل، تۈركچە.
- ⑤ «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى» 12-قىسىم، I توم، 222-236-بەتلەر، 1988-يىلى، ئىستانبۇل، تۈركچە.
- ⑥ ⑫ ⑬ باھائىددىن ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات چاغلىرى» 1-قىسىم، 25-24-36-8-بەتلەر، 1971-يىلى، ئىستانبۇل، تۈركچە.
- ⑧ سى ماچىيىن: «تارىخىي خاتىرىلەر» 402-بەت، ئۇيغۇرچە.
- ⑨ ل. لىگىتى: «ئاتىلا ۋە ھۇنلار» 40-بەت، 1940-يىلى، بۇداپىشت، «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى» 12-قىسىم، I تومدا نەقىل ئېلىنغان.
- ⑭ «جۇنامە» 50-جىلد «تۈركلەر تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.
- ⑮ سەي خۇڭشىن: «تۈرك قانۇنى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» تەكلىپتۈرۈلگەن نەقىل، «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1965-يىلى، 1-سان، خەنزۇچە.
- ⑯ «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» 99-جىلد، خەنزۇچە.

(ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ داشۆ قانۇن فاكولتېتى)

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلەت نۇردۇن

قاراقتانلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىساد

ۋېي لياڭتاۋ

1. شەھەرلەرنىڭ تەرەققىياتى

شەھەر كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى ۋە شەھەر سانىنىڭ كۆپىيىشى قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئەڭ كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكى بولۇپ، بۇ ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

شەھەر كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى ئاساسەن سودا-سانائەت رايونىنىڭ كېڭىيىشىدە ئىپادىلەنگەن. شەھەر تۇرمۇشىنىڭ مەركىزى شەھەرستاندىن راباقتا يۆتكەلگەن. مەسىلەن، سەمەرقەنتنىڭ شەھەر تۇرمۇشىنىڭ مەركىزى يېڭىدىن گۈللەنگەن تاشقى شەھەردە ئىدى. بۇ يەردە سودا-سانائەتلا بولۇپ قالماستىن، يەنە شەھەر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ، دىنىي زاتلار ۋە باي سودىگەرلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرىمۇ بار ئىدى. ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا سەمەرقەنتنىڭ يەر كۆلىمى 630 گېكتاردىن كەم ئەمەس ئىدى. شەھەر ئەتراپىدىكى بەزى يېزا، كەنتلەر، ھەتتا 7.6 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى كەنتلەرمۇ سەمەرقەنتنىڭ گۈزەل رايونى ھېسابلىناتتى. بۇخارادا ئەسلىدىكى شەھەرنىڭ سىرتىدا نۇرغۇنلىغان سودا-سانائەتكە كېرەكلىك ئۆيلەر سېلىنغان. شەھەر كۆلىمى كېڭىيىپ 600 گېكتارغا يەتكەن، بۇ 19-ئەسىردىكى بۇخارا شەھىرىنىڭ كۆلىمىگە تەڭ كېلىدۇ. تېرىمىز-شەھىرىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ناھايىتى تېز بولغان. شەھەر كۆلىمى سامانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكىدىن بىر نەچچە ھەسسە كېڭەيگەن. قۇتالان رايونىنىڭ مەركىزى خۇرۇبۇلمۇ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلغان. شەھەر مەركىزىلا 70 گېكتار كېلەتتى. بۇ يەردە نۇرغۇنلىغان قول-ھۈنەرۋەنلەرنىڭ دۇكىنى ۋە سودا دۇكانلىرى بولغان. ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 30 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى خانئۆي خارابىسى چاقماق دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا بولۇپ، قىرغاقنىڭ تۆۋىنى شورلۇق، ئەينى يىللاردا بۇ يەر ئوت-سۈيى ئەلۋەك يايلاق بولۇشى كېرەك. خارابىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى يۈز مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى يۈز مېتىر ئەتراپىدا. خان ئوردىسى خارابىلىقىنىڭ شىمالىدىنراق بولۇپ، شەكلى تۆت بۇرجەك، شىمال تەرەپتىكى ئوردا تېمى ھېلىمۇ بار. خان ئوردىسىنىڭ سىرتىدا نۇرغۇن ساپال ئۇۋاقلىرى، تۆمۈر داشقىلى قاتارلىق نەرسىلەر ئۇچرايدۇ. بۇ، تېخى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش ئېلىپ بېرىلمىغان قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمىي شەھەر بولسا كېرەك. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرى تاشقى كۆرۈنۈشتىن مۇنداق ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى قىسىم «شەھەرستان»، بۇ قىسىمدا ئۆيلەر زىچ، ئاساسىي جەھەتتىن دەل-دەرەخ

ئوقۇ. قارماققا ھەممە يەر توپىرەڭ كۆرۈنىدۇ. ئىككىنچى قىسمى «راپاد» (تاشقى شەھەر) بىنالارنىڭ ئارىلىقى بىر قەدەر كەڭ، دەل-دەرەخلەرمۇ كۆپ، قارماققا ياپ-يېشىل كۆرۈنىدۇ. ئادەتتىكى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئۆيلىرىنىڭ كۆپىنچىسى كېسەك بىلەن، ئاز بىر قىسمى خىش بىلەن سېلىنغان. كۆپ قىسمى بىر قەۋەتلىك، ئادەتتە بەش ئالتە ئېغىز ئۆي بىلەن بىر ھويلا بولۇپ، كۆلىمى 200 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا. باي سودىگەر ۋە پومىشچىكلارنىڭ ئۆيلىرى ئېگىز، ئەتراپى دەرەخلىك، ھويلىلىرى كەڭرى كېلىدۇ.

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى شەھەر ئالدى بىلەن دۆلەت ياكى رايوننىڭ سىياسىي مەركىزى ۋە دىنىي مەركىزى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى رولى بۇرۇنقى دەۋرلەرگە قارىغاندا زور دەرىجىدە كۈچەيگەن. شۇڭا شەھەر-ئاھالىسى ئىچىدە ھۆكۈمران سىنىپ-خان جەمەتى، ئەمەلدارلار، يۇقىرى تەبىقىدىكى دىنىي زاتلار، باي سودىگەرلەر ۋە بىۋاسىتە ھۆكۈمران سىنىپلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلار-قوشۇن، ئەسكەر، قۇل، ئادەتتىكى دىنىي زاتلاردىن باشقا، بىۋاسىتە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قول-ھۈنەرۋەنلەرنىڭ سانى زور مىقداردا ئاشقان. ئوتتۇرا، كىچىك سودىگەر ۋە ئۇششاق تىجارەتچىلەرنىڭ سانىمۇ كۆپەيگەن. بۇ مەزگىلدە شەھەر ئەمگەكچى خەلقى ئارىسىدا مەدىكارلار پەيدا بولغان. بۇ 12-ئەسىردىكى شائىر سانائىنىڭ شېئىرىدىكى مۇنۇ مىسرالاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن:

بىر مېمار ئىككى ئايدا تاپقان پۇلنى،
بىر نىمكار بىر يىلدىمۇ تاپالماس.
بىر نىمكارنىڭ بىر ۋاخ يىگىنىنى،
بىر مەدىكار ئۆمرى بويى تاپالماس.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇستا نىمكار ۋە مەدىكارلارنىڭ كىرىمىنىڭ پەرقى ناھايىتى چوڭ. بۇ مەدىكارلار يېزىلاردىن ئېقىپ كىرگەنلەر بولۇشى كېرەك. بۇ تاۋار-پۇل ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى. لېكىن بۇ خىل تاۋار-پۇل ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى خارازىم ۋە موڭغۇللارنىڭ بېسىپ كىرىشى بىلەن توختاپ قېلىپ، يەنە بۇرۇنقى تەبىئىي ئىگىلىك ھالىتىگە قايتقان بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر خىل «ھەييار» دەيدىغان ئىشسىز بىكارچىلار بولۇپ، ئۇلار سىنىپىي تەۋەلىكىنى يوقاتقان، ئۇلار ھەر خىل توپىلاڭ ۋە بۇلاڭچىلىقلارنىڭ ئاكتىپ قاتناشقۇچىلىرى.

بالاساغۇننى مەركەز قىلغان قاراقتانلارنىڭ بىۋاسىتە تەۋەلىكىدىكى زېمىنلار قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىلا فېئوداللىق جەمئىيەتكە كىرىپ بولغان. ياللوغ تاشىن بۇ رايوننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىدىن بۇرۇنقى، كېيىنكى بويىندۇرغۇچىلارغا ئوخشاش بۇلاڭچىلىق قىلماي، تېرىلغۇ يەرلەرنى بۇزۇپ ئوتلاققا ئۆزگەرتىپ، شەھەرلەرنى تۈزلەۋەتمەي، ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قالدى. ئوخشىمايدىغان يېرى، بۇ يەرلەردە يەرلەرنى خان جەمەتى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىرلەرگە بۆلۈپ بېرىدىغان ئىكنا تۈزۈمىنى يولغا قويمىغان. قاراقتانلار دەۋرىدە بۇ رايوننىڭ فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ، ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تۈرمۈشنىڭ ئومۇميۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنى يېزىق ماتېرىياللىرى ۋە ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللاردىن تولۇق ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. قاراقتانلار سۇلالىسىگە بىۋاسىتە قاراشلىق زېمىندىكى شەھەرلەرنىڭ تەرەققىياتى قاراخانىيلار سۇلالىسىگە قاراشلىق زېمىنلارنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ تېز بولغان. قاراچوق، ئىكى ئوردى، ئاشناس قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ دەۋردە پەيدا بولغان ياكى شەكىللەنگەن. سىرادەزىيەنىڭ ئىككى قىرغىقى، تالاس دەريا ۋادىسى، چۇ دەريا ۋادىسى ۋە ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدا بىر يۈرۈش

چولك-كچىك شەھەر-بازارلار گۈللەنگەن. ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، 12-ئەسىردە ئىلى دەريا ۋادىسىدىلا 56 چولك-كچىك شەھەر-بازار بولغان. ②. ئەسلىدىكى بالاساغۇن، ئۆزكەنت، تالاس، ئوتتۇرا ئارىلىق كۆلىمى بىردىنبىلا كېڭەيگەن.

بۇ شەھەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى سودا يوللىرىغا ياكى چارۋىچىلىق رايونى بىلەن دېھقانچىلىق رايونى تۇتىشىدىغان جايلارغا جايلاشقان. بۇ شەھەرلەرنىڭ تەرەققىياتىنىڭ چېگرا ئىچىدىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە خەلقئارالىق سودا تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ شەھەرلەردە مۇناسىۋەتلىك خېلى كۆپ قول-ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا شەھەرلەرنىڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان مەركەز ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ شەھەرلەردە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش ئارقىلىق شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شەھەر كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى ئاساسلىقى راباتلارنىڭ كېڭىيىشىگە تايانغان. بۇ راباتلارغا قول ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى ۋە سودا بازارلىرى جايلاشقان. تۆۋەندە بىز بىر نەچچە بىر قەدەر چوڭ شەھەرنى تونۇشتۇرىمىز.

بالاساغۇننىڭ مەھمۇد قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يەنە قۇز ئۇلۇس ۋە قۇز ئوردا دېگەن ئىككى خىل نامى بار، كېيىنكى نامى «قىتانلار تارىخى» 30-جىلد «قاراقىتانلارنىڭ ئۆتۈشى» دە ئۇچرايدۇ. بالاساغۇننىڭ ئورنى توغرىسىدا ئالىملارنىڭ پىكىرى ئوخشاش ئەمەس ئىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بىرلىككە كېلىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى بوران قەدىمكى شەھەر خارابىسى ③ بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى توقماق ئەتراپىدا. يازما ماتېرىياللاردا، بۇ ناھايىتى چوڭ شەھەر دېيىلگەن. جۇۋەينى يازغان «تارىخى جاھان كۇشاي» دا 1210-يىلى بالاساغۇن ئاھالىسى شەھەر دەرۋازىسىنى چىڭ تاقاپ، قاراقىتان قوشۇنىنى شەھەرگە كىرگۈزمىدى، قاراقىتانلار قوشۇنى شەھەرگە 16 كۈن ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن ئاخىرىدا شەھەر دەرۋازىسىنى پىلغا بۇزدۇردى. ئۇلار شەھەرگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، پۇقرالارنى قىرغىن قىلدى. 47 مىڭ ئۆلۈم-مۆتىۋەرنى قەتلى قىلدى ④. بۇ سان كۆپتۈرۈلگەن بولسىمۇ، مەيلى قانداق بولسۇن، بۇ بالاساغۇننىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى نوپۇسىنىڭ كۆپلىكىنى، شەھەر مۇداپىئەسىنىڭ مۇستەھكەملىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. يالغۇز چۇسايىنىڭ «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دىمۇ بالاساغۇن تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، «قوس ئوردا» دەپ ئاتىغان شەھەرنىڭ ئۆزى توغرىسىدا ھېچ نەمە دېمىگەن. پەقەت «شەھەر ئەتراپىدا ئون نەچچە شەھەر-بازار بار» دەپ يازغان. بۇ بالاساغۇننىڭ ئەتراپىدا شەھەر-بازارلارنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن كۆپ نەرسە خاتىرىلەنمىگەن. چاڭ دې غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بارغاندا، بالاساغۇن ئاللىقاچان بۇزۇلۇپ، ⑤ ۋەيران بولۇپ كەتكەن.

ئۆزكەنت، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مۇھىم شەھىرى، پەرغانە بەگلىكىنىڭ مەركىزى. قاراقىتانلار بۇ رايوننى قوشۇۋالغاندىن كېيىن ئۆزكەنت، گۇرخان بايلىقلىرىنى ساقلايدىغان شەھەرلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان. 1210-يىلى ئايمان كۈچلۈك بۇ شەھەرنى ئىگىلەپ گۇرخاننىڭ بايلىقلىرىنى بۇلاپ كەتكەن ⑥. بۇ شەھەرنى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش ئارقىلىق ئۇنىڭ بىر مەزگىل غايەت زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەنلىكى ئىسپاتلاندى. ئۇ ئۈچ مۇستەقىل شەھەرستاندىن تەركىب تاپقان ⑦.

ئوتتۇرا، بۇ قاراقىتانلار سۇلالىسىگە بىۋاسىتە تەۋە زېمىندىكى چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىرى. 12-ئەسىردە يەر كۆلىمى 200 گېكتارغا يېتىپ، 9-ئەسىردىكىدىن بىرنەچچە ھەسسە كېڭەيگەن. ئوتتۇرا شەھىرىنىڭ خارابىسى ھازىرقى قازاقىستاننىڭ جەنۇبىدىكى سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدا، تۈركىستان شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا 100 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. ئوتتۇرا شەھىرىنىڭ مەركىزى ئىچكى قەلئە ۋە شەھەرستان بولۇپ، بۇ كونا شەھەر. يېڭىدىن تەرەققىي قىلغان قىسمى راباتتا، بۇ ئىككى قىسىم سېپىل

ۋە خەندەك بىلەن ئورالغان. كونا شەھەردە ئۆيلەر بىر قەدەر زىچ. يېڭى شەھەرنىڭ ئۆيلىرى تارقاق، كۆلچەك، باغ ۋە تېرىلغۇ يەرلەر بار. ئۆيلەر ئاساسلىقى توپا تام بىلەن سېلىنغان، ئۆلى خىش. ئۆي ئىچىگە تۆت چاسا خىشلار ياتقۇزۇلغان. شەھەر ئىچىدە ئۈستەڭلەر بولۇپ، ئاھالىلەرنى ئىچىملىك سۇ بىلەن تەمىنلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاسسۇي مۇنچىمۇ بولغان.

تالاس، يەتتىمۇ رايونىنىڭ مۇھىم سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى، قاراقىتانلارنىڭ مەركەزدىكى تايانغۇ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بۇ يەردە تۇرغان. بۇ ئۇنىڭ مۇھىم ھەربىي بازار ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. تالاستا نۇرغۇن كاتتا ئىمارەتلەر بولغان. كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدىغىنى تالاسنىڭ يەر ئۈستى سۇ يولى ۋە مۇنچىسى. تالاسنىڭ «شەھەرستان» قىسمىدىن 12.11-ئەسىردىكى يەر ئۈستى سۇ يولى قېزىۋېلىندى. سۇ يولىغا ساپال تۇرپا ياتقۇزۇلغان، ئاستىغا تاش ۋە ياغاچ ياتقۇزۇلغان، ئۈستىگە تاش تاختاي يېپىلغان. ساپال تۇرپىنىڭ دىئامېتىرى 20cm، ئۇزۇنلۇقى 25cm دىن 80cm غىچە كېلىدۇ. ساپال تۇرپىنىڭ بىر ئۆچى كاناي شەكلىدە بولۇپ، يەنە بىر تۇرپىنىڭ ئىنچىكە ئۆچى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان، سۇ تالاس دەرياسىدىن شەھەر ئەتراپىغا باشلاپ كېلىنگەن. بۇ يەرگە كۆل كولانغان، بۇ يەرنىڭ يەر تۈزۈلۈشى شەھەر ئىچىدىكى سۇ يوللىرىدىن ئېگىز بولغاچقا، بېسىم كۈچىيىپ، سۇنىڭ تەمىنلىشىنى ئاپتوماتلاشتۇرغان. تالاستا بايقالغان مونچا تۆت چاسا بولۇپ، كۆلىمى 152 كۋادرات مېتر كېلىدۇ، خىش بىلەن سېلىنغان، يەرگە خىش ياتقۇزۇلغان. ئۆيلەر ئىشلىتىلىشى بويىچە كىيىم سېلىش ئۆيى، ۋاننا ۋە كۆلچەكلەر بار يۈيۈنۈش ئۆيى ۋە پار ئۆيى قاتارلىقلارغا بۆلۈنگەن. ئۆيلەرنىڭ ئاستىدا ئىسسىقلىق بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان يەر ئاستى يوللىرى بولغان.

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا يەنە بەزى شەھەرلەر تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى ئالمىلىق شەھىرى (ھازىرقى شىنجاڭ قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)، ئىلى شەھىرى (ھازىرقى غۇلجا شەھىرى)، تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى بولات شەھىرى (ھازىرقى بورتالا چېگرىسى ئىچىدە)، سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى سايرام شەھىرى (ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چىمكەنتنىڭ شەرقىدە) قاتارلىقلار ⑧. بۇ شەھەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەرق بىلەن غەربنىڭ چوڭ قاتناش يولى ئۈستىگە جايلاشقان. بەزىسى چېگرا سودىسىنىڭ مەركىزى، بەزىسى ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنى باشقا جايلارغا ساتقان. مەسىلەن، سايرامدىن رەخت، قورال-ياراق كۆپ چىقاتتى.

2. يېزا ئىگىلىكى

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ھاۋاسى تىپىك قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى ھاۋا بولۇپ، ھۆل-يېغىن ناھايىتى ئاز. سۇ ئىنشائاتى يېزا ئىگىلىكىنىڭ قان تومۇرى، شۇنداقلا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى، «راھىب چۈچۈبىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» نىڭ ئاپتورى لى جىچاڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ساياھىتىدە بۇ نۇقتىنى ناھايىتى تېزلا چۈشەنگەن. ئۇ، «بۇ رايوننىڭ تۇپراق، ھاۋا كېلىماتى ئالتۇتۇنغان شىمالى بىلەن ئوخشاشمايدۇ. تۈزلەڭلىك كۆپرەك ئىكەن، يېزا ئىگىلىك ۋە پىلىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن، ئۈزۈمدىن ھاراق ئىشلەيدىكەن، مېۋىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئوخشايدىكەن. ياز-كۈز ۋاقىتلىرىدا ھۆل-يېغىن ئاز بولىدىكەن. زىرائەتلىرى دەريا سۈيى بىلەن سۇغۇرۇلىدىكەن» دەيدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار قاراقىتانلار دەۋرىدە بۇ رايوننىڭ سۇ ئىنشائات، سۇغۇرۇش سىستېمىسىنىڭ غەپىلا مۇكەممەللەشكەن ۋە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

ئوتتار بوستانلىقىدا مۇكەممەل سۇ ئىنشائاتى، سۇغۇرۇش تورى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئەسلىمەلەر بولغان. چوڭ ئۆستەڭ ھازىرقى ئارس دەرياسى بويىدىكى كازىرتۇ بازىرىدىن باشلانغان. پۇشاقچى رايونىدا ئىككى تارماق ئۆستەڭگە ئايرىلغان. شەرقىي شىمال تارماق ئۆستەڭ ئوتتارغا، غەربىي جەنۇب تارماق ئۆستەڭ كۈيلۈك تەپكە باراتتى. كۈيلۈك تەپكە سۇ بۆلۈش ئەسلىمەسى بولۇپ، ئارتىلىق تەپكە، چارپاق تەپكە ۋە مەردەن قۇيۇق قاتارلىق قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىگە بارىدىغان ئۆستەڭلەر بار ئىدى. ئوتتارغا بارىدىغان ئۆستەڭ شەھەر ئاھالىلىرىنى ئىچىملىك سۇ بىلەن تەمىنلىگەندىن سىرت، يەنە شەھەرنىڭ شىمالىدىكى ئېتىزلىقلارنىمۇ سۇغۇراتتى. ⑨.

بالاساغۇن رايونىنىڭ سۇغۇرۇش سىستېمىسىمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. يۇقىرىدا لى جىچاڭ دەپ ئۆتكەندەك بۇ يەرلەرمۇ «دەريا سۈيىدە سۇغۇرۇلاتتى». چاڭ دې «بۇ جاينىڭ يېرىنىڭ تۈز، خەلقى ئۆم، ئېرىق-ئۆستەڭلىرى زىچ» ئىكەنلىكىنى كۆرگەن («غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» لىيۇ يۇ يازغان). ئىلى رايونىمۇ يېزا ئىگىلىكىدە سۇغۇرۇشقا تايىناتتى. لى جىچاڭ: «دېھقانلار ئۆستەڭ ئارقىلىق يەرلىرىنى سۇغۇراتتى» («راھىب چۈچۈجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»). لېكىن خېلى كۆپ تاغلىق ۋە سۈيى كەم، سۇ يامغۇر سۈيى بىلەن تېرىلىدىغان يەرلەرمۇ بولۇپ، ئۇنىڭ كىرىمى كاپالەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى.

قاراخانىيلار خاندانلىقى بۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە، بىر قىسىم تۈرك قەبىلىلىرى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان. بۇنى ئارخېئولوگىيىلىك قەبرىشتىن بايقالغان كۆپ مىقداردىكى يۇرت-مەھەللىلەر ئىسپاتلايدۇ. ⑩. قاراقتانلار سۇلالىسى بۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، ئەسلى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىتانلارنىڭ بىر قىسمى ياكى كۆپ قىسمى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغان. يىن جىپىڭنىڭ مۇنۇ شېئىرى ئىسپات بولالايدۇ: «قىتانلار بولدى سەرسان جىن (金) نىڭ دەستىدىن، جەڭلەر قىلىپ غەرب تامان نەيىراقلاردا. ئون يىل ئۆتتى ھىچ تۇراقلىق ئوقەت يوق، ئاخىر كېلىپ دېھقان بولدى بۇ دىياردا». «پەھلىۋانلار جەڭ قىلىپ تاپقىنى دېھقانچىلىق، تاجىك لىنىيا ئاتالدى پادىشاھ. ئۆتتى نى-نى پادىشاھلار دەۋران سۈرۈپ، ئەمدى بۈگۈن ھەممە بولدى خاكىزا». ⑪.

بەزى ساياھەتچىلەرنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، قاراقتانلارغا بىۋاسىتە قاراشلىق جايلاردا يېزا ئىگىلىكى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلىپلا قالماستىن، يەنە كېۋەز تېرىش، پىلە بېقىش، باغۋەنچىلىك ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. چاڭ دې بولات رايونىدا شال-بۇغداي تېرىيدىغانلىقىنى، ئالمىلىقتا ھەر خىل مېۋە-چېۋە (قوغۇن، ئۈزۈم، ئانارنىڭ بەك ئوخشايدىغانلىقىنى) بارلىقىنى كۆرگەن. ياللۇغ چۆساي ئالمىلىقتا شەھەر ئەتراپىنىڭ ھەممىسىنىڭ باغ ئىكەنلىكىنى، «ئۈزۈم، نەشپۈتنىڭ كۆپلىكىنى، ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىيدىغانلىقىنى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئوخشايدىغانلىقى» نى كۆرگەن («غەربكە ساياھەت»). «راھىب چۈچۈجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دە: بۇ يەردىن ئېسىل پاختا چىقىدۇ، «ئۇنىڭ تالاسى جۇڭگونىڭ تال پىپەكلىرىگە ئوخشايدۇ، ئاپپاق، يۇمشاق كېلىدۇ. يىپ قىلىشقىمۇ تانا قىلىشقىمۇ، ماتا توقۇشقىمۇ بولىدۇ» دېيىلگەن. غەربلىك ساياھەتچى رۇبىرۇكىمۇ يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت بەزى ئەھۋاللارنى تىلغا ئالغان. ئۇ تالاس ۋادىسىدىن ئۆتكەندە ئۈزۈم تاللىرىنى ئۇچراتقان ⑫. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇ ۋاقىتتا بۇ رايونلاردا تۆمۈر ساپان ۋە كەتمەن بىلەن تېرىقچىلىق قىلىپ، ئورغاق بىلەن يېغىۋالغان.

يېزا ئىگىلىكى ۋە باغۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئاشلىق پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە ئۈزۈمدىن مەي ئىشلەش كەسپى تەرەققىي قىلغان. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئارقىلىق

يارغۇنچاق، ئۇلاخ كۈچى تۈگمىنى، سۇ تۈگمىنى بايقالغان. خەنزۇچە ساياھەت خاتىرىلىرىدىمۇ ئېمىل ئەتراپلىرىدا تولۇق (ئۇن تارتىدىغان) بولۇپ، سۇ بىلەن ئايلاندۇرۇلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان (ليۇيۇ يازغان «غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»).. يەتتىسۇ رايونىدىن مەي ياسايدىغان دۇكان ئۆيلىرى بايقالغان. جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۈەن خاۋۋېن يازغان «موسەللەس بەجى» نىڭ كىرىش قىسمىدا قاراقتانلارنىڭ مۇسەللەس ۋە ئۇنى ياساش ئۇسۇلى سۆزلەنگەن. ئېھتىمال بۇنداق مەي ئىشلەش ئۇسۇلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يوقالغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدا «دۇنيادا بۇنداق ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ھاراق يوق، بۇ ھاراق غەربى دىياردىن چىقىدۇ، ئۇنى ئۇزۇم شەرىپتى قىلىپ، ئېغىزنى مەھكەم ئېتىپ كۆمۈپ قويىدىكەن»، ئۇ ئۇزۇنغا قالماي ھاراق بولىدىكەن. بۇ ھاراق قانچە ئۇزۇن تۇرسا شۇنچە ياخشى بولۇپ كېتىدىكەن، بۇ ھاراقتىن بىرىمىڭ قانچە ساقلايدىغانلار بولىدىكەن» دېيىلگەن. بۇ تارىخىي ماتېرىيال بىزگە قاراقتانلارنىڭ ئۇزۇم ئۆستۈرۈش، ھاراق ياساش كۆلىمىنىڭ ناھايىتى چوڭ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

3. چارۋىچىلىق

يەتتىسۇ رايونى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاساسلىق چارۋىچىلىق رايونى ئىدى. قاراقتانلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن چارۋىچىلىق يەنىلا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. تۈركىي تىللىق ھەر قايسى قەبىلىلەر ۋە قىتانلارنىڭ ئارىسىدا يەنىلا ناھايىتى كۆپ ئادەم چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى ياكى چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا كۆنۈپ كەتكەن. ئاللىقاچان مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ بولغان بىر قىسىم كىشىلەر يەنىلا چارۋىچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى، ھەتتا بىرىم تېرىقچىلىق بىرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئىبىن ھاشىر: «ئۇلار (قىتانلار) ئۆزىنىڭ بۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن بۇرۇنقى ئادىتى بويىچە چېدىردا ياشايدۇ. ئۇلار، ئۆزكەنت، بالاساغۇن، قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ياشايدۇ»¹³ دېگەن. «جىن سۇلالىسى تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، ئۈچ ئۇيغۇر سودىگەر: بالاساغۇندا «قىتانلار ئولتۇراقلاشقان، ئۇلار ئاتلارغا مېنىپ ئايلىنىپ يۈرىدۇ»¹⁴ دېگەن. ئىبىن ھاشىر بۇ رايوندىكى چارۋىچى خەلق «يازدا بۇلار رايونغا (ھازىرقى ۋولگا دەرياسى ئەتراپى) بېرىپ مال باقىدۇ، قىشتا بالاساغۇندا قىشلايدۇ»¹⁵ دەيدۇ. تەبىئىي شارائىتىدىن قارىغاندا، قاراقتانلارغا بىۋاسىتە قاراشلىق زېمىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ياخشى ئوتلاقلىرىدىن بولۇپ، ھاۋاسى سالقىن، ئۆت-چۆپى مول، بولۇپمۇ بىدە كۆپ چىقىدۇ. بىدە، پۇرچاق تىپىدىكى ئەڭ ياخشى يەم-خەشەك بولۇپ، ئاقسىل ماددىسى ئىنتايىن كۆپ، ئىبىن ھاشىر يۇنداق بىر ھېكايىتى خاتىرىلىگەن. ئەينى يىللاردا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىنى قوغدايدىغان قىتانلار بىر سودا كارۋىنىنى تۇتۇپ قېلىپ، ئۇلارغا گۈزەل ھەم چوڭ بىر يايلاق كۆرسىتىپ بەرسە قويۇپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. سودا كارۋىنىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك «بالاساغۇن»¹⁶ دەيدۇ. زاھىپ چىچۇچىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دە ئىلى ۋادىسى 9-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىمۇ «ناھايىتى گۈزەل، ھاۋاسى ئەتىيازغا ئوخشايدۇ» دەپ خاتىرىلىگەن. بۇ يەر قەدىمدىن ياخشى ئات چىقىدىغانلىقى بىلەن داڭلىق. ھازىرمۇ ئىلى ئېتى بىلەن دۇنياغا داڭلىق. بۇ يەرنىڭ كالا، قويى بولۇپمۇ چوڭ قۇيرۇقلۇق قويى ھازىرمۇ داڭلىق.

ئوۋچىلىق بۇ رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا مەلۇم رول ئوينىغان. ئاساسلىق ئوۋ مەھسۇلاتلىرى، ياۋا ئېشەك، بۆكەن، بۇغا، ياۋا تۇڭگۇز، بۆرە، تۈلكە، تىيىن ۋە ئېيىق قاتارلىقلار

ئىدى. ئىلى دەرياسى، تالاس دەرياسى، چۇ دەرياسى ۋە سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا بېلىقچىلىقىمۇ مەلۇم ئىقتىسادىي ئورۇننى ئىگىلىگەن.

4. قول-ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە كىمىياگەرلىك

قاراقتانلار سۇلالىسىگە بىۋاسىتە قاراشلىق زېمىندىكى قول-ھۈنەرۋەنچىلىك ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش بۇ ھەقتە مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇ ھەقتە يازما تارىخىي ماتېرىياللار ۋە كۆپلىگەن خاتىرىلەر بار.

ئەينەكچىلىك كەسپى، بۇ دەۋردە ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش مەيلى ياساش تېخنىكىسى جەھەتتىن ياكى مەھسۇلات تۈرى جەھەتتىن بولسۇن خېلى تەرەققىي تاپقان. قاراقتانلارغا بىۋاسىتە قاراشلىق زېمىنلاردىن كۆپ مىقداردىكى ئەينەك ئەسۋابلار تېپىلدى. تالاس، ئوتتۇرا ئەينەك ياساش زاۋۇتىنىڭ خارابىسى بار. ئەينەك ئەسۋابلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلچەملەشتۈرۈلگەن ئېگىز قەدە ۋە غاز بويۇن پۈتۈلكىلەر بولۇپ، سۈزۈك ئەينەكتىن ياسالغان. بەزىدە يېشىل، كۆك، سېرىق، سۇس قىزىل رەڭدىن زىننەت بېرىلگەن. دەرىزە ئەينەكلىرى ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلگەن. چاڭ دې بولاتتا «شەھەرنىڭ ئۆيلىرى زىچ، كېسەك ئۆيلەرنىڭ دەرىزىلىرى ئەينەكلىك» ئىكەنلىكىنى كۆرگەن. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان «ئەينەك» ھازىرقى ئەينەكنىڭ ئۆزى، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، قاراقتانلار دەۋرىدە ئەينەك مەھسۇلاتلىرى بىر قەدەر ئومۇملاشقان.

كۈلۈلچىلىك، بۇ دەۋردىكى كۈلۈلچىلىكنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىكى ساپال سىرى (ئېمال) نىڭ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغانلىقىدۇر. سىرلىق ساپال بۇيۇملار ئاساسلىقى قاچا، پىيالى، پەنتۇس، تەخسە، قارا چىراق قاتارلىقلار. سىرلىق بۇيۇملار كۆرۈنەرلىك رەڭ، ھەر خىل رەسىملەرنى ئالاھىدىلىك قىلغان. رەسىملەرنىڭ كۆپىنچىسى ئاق، سۇس قىزىل ياكى قارا رەدە بولۇپ، ئۈستىگە بىر قەۋەت سۈزۈك سىر بېرىلگەن. رەسىملەرنىڭ ئاساسىي تېمىسى گىئومېترىك شەكىل، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يوپۇرمىقى ۋە سەنئەتلەشتۈرۈلگەن ئەرەبچە خەتتىن ئىبارەت.

سىرلىق ساپال بۇيۇملارمۇ ناھايىتى ئومۇملاشقان، ئۇلار ئاساسەن ئاشلىق ياكى سۇيۇقلۇق (سۇ ياكى ھاراق) قاچىلاشقا ئىشلىتىلگەن. شۇڭا بۇلارنىڭ ھەجىمى ناھايىتى چوڭ. بۇ ساپال بۇيۇملارنىڭ كۆپىنچىسى قۇم ئارىلاش ساپالدىن ياسالغان، ھەممە يەردە ئۇچرايدۇ. بۇ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ۋە ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ چاغدا بۇ رايوندىكى ساپال ئىشلەپچىقارغۇچىلار كۆپ مىقداردا قۇرۇلۇشقا كېرەكلىك ساپال بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقارغان. مەسىلەن، خىش، كاھىش، سۇ تۈزۈپسى قاتارلىقلار.

مېتالچىلىق كەسپى. قورال-ياراق ئىشلەپچىقىرىش مېتالچىلىق كەسپىدە كۆرۈنەرلىك ئورۇننى ئىگىلىگەن. ھەممە يەردىن ئوقيا، نەيزە، قىلىچ قاتارلىقلار تېپىلدى. ئالبېكساندىرىيە قەدىمىي شەھىرىدىن بىر دانە مۇزىلىك، گال ئىزمىلىك تۆمۈر قالپاق تېپىلغان. تۆمۈر قالپاق ئىچىگە يۈك تۇقۇلما ئورۇنلاشتۇرۇلغان. قېزىۋېلىنغان دېھقانچىلىق ۋە ئائىلە سايمانلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ. ئورغاق، ئوتغۇچ، پالتا، پىچاق، مىخ، قۇلۇپ، ئاچقۇچ، زەنجىر قاتارلىقلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ناھايىتى نەپىس بىر مىس چىراقپاي مىس قۇتا قاتارلىقلار تېپىلغان. زىننەت يۇيۇملىرى بەش خىل مېتالچىلىقنىڭ بىر تۈرى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ دەۋردە خېلى تەرەققىي قىلغان. ئاساسلىق مەھسۇلاتلاردىن بىلەيزۈك، ھالقا قاتارلىقلار بار بولۇپ، مىس ياكى ئەينەكتىن ياسالغان.

ئالتۇن-كۆمۈش زىننەت بۇيۇملىرى ئازراق. تالاس دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى تاغلاردىن كۆمۈش كانلىرىنى قېزىپ، يېقىن ئەتراپتىكى شىرجى، كۈر قاتارلىق شەھەر بازارلارغا توشۇپ كېلىپ تاۋلىغان. ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى بۇ شەھەرلەرنىڭ خارابىسىدىن كۆمۈش تاۋلاشتىن قېپقالغان داشقالارنى بايقىدى. شىرجى ئەتراپىدىكى مول كۆمۈش كانلىرى قاراقتانلار سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ جاينىڭ ئىقتىسادى تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەن ئالتاۋ تاغلىرىدىن ئالتۇن ۋە مىس قېزىلغان ⑰.

5. سودا ۋە پۇل ئوبوروتى

قاراقتانلار دەۋرىدە شەھەر تۇرمۇشىنىڭ ئۆسۈشىدە، يېزا ئىگىلىك، قول سانائەتنىڭ تەرەققىياتى مۇھىم ئامىل بولغاندىن سىرت، سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئامىل ئىدى، ئىچكى سودا، شەھەر بىلەن يېزا، دېھقانچىلىق رايونى بىلەن چارۋىچىلىق رايونى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان. شەھەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئاساسەن دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلىشىدۇر. دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئاساسەن دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلىشىدۇر. شۇڭا، بۇ مەزگىلدە يېزا ئىگىلىك رايونلىرى بىلەن بەزىبىر چېگرا جايلاردا بىر قىسىم يېڭى شەھەرلەر بارلىققا كەلدى، ئەسلىدە بار شەھەرلەرنىڭ دائىرىسى كېڭەيدى. شەھەردىكى سودا ئىشلىرىدا سودا دۇكانلىرىنى ئېچىشتىن سىرت، يەنە قول سانائەت كارخانىلىرى ئىشىكى ئالدىغا ئېچىۋالغان دۇكان ۋە ئۇششاق تىجارەتچىلەر مال ساتىدىغان يايىملار بار، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى يېزىلاردا قەرەللىك بازار بار بولۇپ، بۇ بازار يېقىن ئەتراپتىكى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئالماشتۇرۇلىدىغان جاي ئىدى.

قاراقتانلار دەۋرىدە، خەلقئارا سودا ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. سودا يولىدىكى تالاس، ئوتتۇرا قاتارلىق شەھەرلەردە سودىگەرلەر مەخسۇس تاماق يەيدىغان، ياتىدىغان شۇنداقلا ماللىرىنى ساتىدىغان جاي بار ئىدى. خەلقئارا سودىنىڭ ماللىرى ئاساسلىقى ئالىي ئىستېمال بۇيۇملىرى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ يىپەك بىلەن ئالىي ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىيانىڭ ئۈنچە مەرۋايىت، قاشتېشى سايمانلىرى بىلەن خۇشپۇراق ماتېرىياللىرى قاتارلىقلاردۇر. ئۇندىن باشقا، قۇللارمۇ ئاپىرىپ سېتىش ئوبيېكتلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇلار ئاساسلىقى شىمالدىكى كۆچمەن قەبىلىلەردىن كەلگەن بولۇپ، كۆپىنچە ماۋزائۇننەھر ۋە غەربىي ئاسىيا رايونىغا توشۇلاتتى. ۋېي توفۇ ئەپەندى بىلەن فېڭ جياشېڭ ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، قاراقتان خانلىقى بالاساغۇننى پايەخت قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ پۇلىنى تارقاتقان. «قەدىمكى پۇللار» نىڭ 15-جىلىددا «كاڭگو يارىمىقى» دېگەن بىر خىل پۇل خاتىرىلەنگەن، ئۇلار: «قاراقتانلار خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى ياسىغان» دەپ قارىغان. چۈنكى ياللۇغ تاشىنىڭ «كاڭگو» دېگەن يىل نامى بولغان. باشقا خانلىقلار بۇ يىلنامىنى ئىشلىتىپ باقمىغان. «پۇللار» نىڭ 12-جىلىددا خاتىرىلەنشىچە، سۇڭ سۇلالىسىدىكى بىر ئالىم 1149-يىلى «گەنتىيەن تەڭگىسى» دېگەن بىر خىل پۇلنى تىلغا ئالغان. ياللۇغ تاشىنىڭ خانىشى تابۇيەننىڭ نامى «گەن تىيەن خانىشى» دەپ ئاتالغان. بۇ نامنىمۇ باشقا خانلىقلار ئىشلىتىپ باقمىغان. شۇڭا ئۇلار، «بۇ پۇلنى قاراقتانلارنىڭ قويدۇرغانلىقى ئېنىق، گەن تىيەن خانىشى دەل

5 يىل ئىلگىرى تەختكە چىققان» دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار يەنە قاراقتان خانلىقىنىڭ يارىمىقىنى خەنزۇلارنىڭ پۇلغا ئوخشىتىپ ياسىغان، شۇ جايدا بېشىش قېلىپىدا قۇيۇلغان تۆشۈكسىز پۇلغا ئوخشىمايدۇ دەپ قارىغان. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئوتتۇرا ئەسىردە قۇيۇلغان قەدىمىي پارماقلارنىڭ ئىچىدە قاراقتان خانلىقى ياسىغان پۇللارنىڭ بىرىمۇ ئۇچرىمىغان، بۇ ھەقىقەت بىر سىر. ھازىر بار پۇل ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، قاراقتان خانلىقى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پۇلىنىڭ قاراقتان خانلىقىغا بىۋاسىتە قارايدىغان يەرلەردە خەجلىنىشىگە، ھەمدە ئۆزىگە بىۋاسىتە قارايدىغان يەرلەردىكى پۇل زاۋۇتلىرىنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پۇلىنى قۇيۇشىغا رۇخسەت قىلغان. سوۋېت ئىتتىپاقىدا 1979-يىلى نەشىر قىلىنغان «قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى تارىخى» دا: X II ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن X III ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قاراخانىيلار سۇلالىسى «ئوتتۇرا» (پۇلى بارابو دەپ ئاتىغان) دا كۆمۈش يالىتىلغان، دېئامېتىر 42 مىللىمېتىر، ئېغىرلىقى 6~8 گىرام كېلىدىغان بىر خىل مىس دەرھەم چېقىرىلغانلىقى ئېيتىلغان، جۇغراپىيىلىك ئورنىغا ئاساسلانغاندا، ئۇ پۇللارنى ئۆز شەھەر دائىرىسىدىكى سودىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن مەملىكەتتە ئىشلەتكەن. دەرھەمدىن سىرت، يەنە بىر قىسىم پۇلخانلىرى بەزىدە پارچا پۇل (ئىككىدىن بىر، ئۈچتىن بىر دەرھەمگە توغرا كېلىدىغان) ۋە پارچا يارماق (فىرس) مۇ چىقارغان.

ئۆز تەۋەسىدىكى سودا بازارلىرىدا ئاساسەن مىس يارماق يەنى فىرس ئىشلىتىلگەن. ئاتالمىش «كۆمۈش كىرىمىسى»، ئەمەلىيەتتە تاۋار ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى بولۇپ، كۆپلىگەن پۈتۈن پۇل، پارچا پۇللارنىڭ بولۇشىنى تەلپ قىلغان. بازاردا بولسا ھەقىقىي دەرھەم يەنى ساپ كۆمۈش پۇل بەك ئاز ئىدى، ئىشلىتىلىدىغىنى كۆمۈش يالىتىلغان مىس پۇل ياكى كۆمۈش تەركىبى ئاز مىس-كۆمۈش قېتىشما پۇل ئىدى.

مەدەنىيىتى

قاراقتان مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمەت يېزىقى بىلەن تىلىنى، روسىيە ئالىمى بارتولد: «قارىغاندا خەنزۇ تىلى بولسا كېرەك» دەپ قارىغان. ئېلىسىز ئالىمى چېن يۈەن ئەپەندى قاراقتان پادىشاھلىرىنىڭ خەنزۇچە يىلنامىلىرىغا ئاساسلىنىپ، «غەربىي يۇرتتا خېلى بۇرۇنلا خەنزۇ تىلى قوللىنىلغان» دەپ ھۆكۈم قىلغان. قاراقتان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ نامى بىلەن بىر قىسىم ئەمەل نامى، بولۇپمۇ «لياۋ تارىخى» نىڭ 30-جىلد «قاراقتانلارنىڭ ئۆتمۈشى» دىكى تىل-يېزىق ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، قاراقتان خانلىقىدا ھەقىقەتەن خەنزۇ تىل-يېزىقى ئىشلىتىلگەن. لېكىن خانلىقمۇ چوقۇم قىتان تىلى بىلەن يېزىقىنى قوللانغان. چۈنكى قاراقتاننىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى «ھۆدەيچى» خەنزۇ لى شىچاڭ قىتان يېزىقىنى بىلەتتى، ياللوغ تاشىن ئۇنىڭدىن ئۆگىنىپ، قىتان سۇلالىسىنىڭ ئاقىل بېگى «لياۋ يېزىقى» (قىتان يېزىقى) دىكى «زۈيى قوشىقى» نى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بىر خەنزۇ ئەمەلدار قىتان يېزىقىنى بىلگەن يەردە، قىتان ئەمەلدارلىرى بىلەن قىتان خەلقى قىتان تىلى بىلەن قىتان يېزىقىنى چوقۇم بىلىشى كېرەك، خۇددى لياۋ سۇلالىسىگە ئوخشاش. ئۇلارنىڭ بىلىدىغىنى ھۆكۈمەت ئورتاق قوللانغان تىل بولۇشى كېرەك. تۈرك تىلى شۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ ئورتاق قوللىنىدىغان تىلى بولغاچقا، قىتان خەلقى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجى، شۇ جايدىكى خەلقلەر بىلەن ئالاقە قىلىش ئېھتىياجى تۈپەيلى تۈرك تىلى بىلەن يېزىقىنى خېلى بۇرۇنلا ئىگىلىگەن. ھۆكۈمران گۇرۇھلارمۇ ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، تۈرك تىلىنى ئۆگەنگەن. بۇ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا خاتىرىلەنگەن ئىشلاردىن قارىغاندا، قاراقتان خانلىقىنىڭ خانى گۇرخان

قۇچۇدىن (ئۇيغۇر) قاراياغاج بۇيرۇنى ئوغلنىنىڭ ئۇستازى قىلىش ئۈچۈن بالاساغۇنغا چاقىرىتقان، ئەلۋەتتە، يالغۇز ئۇيغۇر تىل-يېزىقىنىلا ئۆگەنمەيدۇ. لېكىن ئۇيغۇر تىل-يېزىقى ئۇنىڭ ئۆگىنىدىغان مۇھىم دەرسى، بۇنى شۈبھىسىز. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى قىتانلار تۈرك تىلىنى ئاساسەن ئىگىلىشى كېرەك، قاراقتان خانلىقى يوقالغاندىن كېيىن، ئۇلار ئۇيغۇرچە كېيىنچە، شۇ جايدىكى تۈرك تىلى قەبىلىسىگە سىڭىپ كەتكەن. قاراقتان مەركىزىي ھۆكۈمىتى ماۋرائۇننەھر رايونىغا ئەۋەتكەن مەكتۇپلارنى يالغۇز تاشىن دەۋرىدىلا پارسچە يازغان. قارام ئەللەر بىلەن يەرلىك ھۆكۈمەتلەرگە ئەۋەتىلىدىغان ئالاقىلارنى شۇ جاينىڭ يېزىقى بىلەن يازغان. قاراقتان خانلىقى قىتان يېزىقىدا يېزىلغان ھېچقانداق ئەسەرلەرنى قالدۇرمىغان. پەقەت «لياۋ تارىخى» دا ساقلانغان يالغۇز تاشىننىڭ بىر قىسىم گەپ-سۆزلىرى ۋە بۇيرۇقلىرى بولۇپ، ياخشى يېزىلغان، ئالدىنقى باپلاردا نەقىل ئېلىندى، ئەمدى تەكرارلىمايمەن. X I ئەسىردىن X II ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تۈرك تىلىدا يېزىپ قالدۇرۇلغان ئەسەرلەرمۇ ئانچە كۆپ ئەمەس.

ئەمەد يەسەۋى، داڭلىق سوفىزم شەيخى، ئىلاھشۇناس ۋە شائىر. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇ سايرام قەلئەسى (ئىسحاب شەھرى) دە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئۇستازى ئىسلام دىنى مىسئۇنېرى ئارىسلانغان بابا (بابۇر ئارىسلانغان) ئىدى. ئەمەد يەسەۋى ھىجرىيە 562-يىلى (1166-1167-يىلى) ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇ ئىلاھىيەت شېئىرىي توپلىمى «دىۋانى ھېكمەت» (Diwan-Hikmet) نى تۈرك تىلىدا يازغان. بۇ تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەڭ بالدۇر بارلىققا كەلگەن ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئەمەد يەسەۋى سوفىزم شەيخى بولۇش سۈپىتى بىلەن، يازغان شېئىرلىرىدا ئاساسەن تەركىمۇنياچىلىقنى ۋە ئىتائەتچىلىكنى تەكىتلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا يەنە بىر قىسىم مەدەنىيەت تارىخى ۋە جەمئىيەت تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى جەھەتلەردىكى ماتېرىياللارمۇ ساقلانغان. ئەمەد يەسەۋىنىڭ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ئىزباسارلىرى بار بولۇپ، ئۇلارمۇ تۈرك تىلىدا يېزىقچىلىق قىلاتتى. بۇ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگىنى ھاجىم ئاتا (سۇلايمان باغىرقاي) بولۇپ، ئۇ نەسرىي شەكىلدە تەسەۋۋۇق ئەقىدىلىرىنىڭ ئەدەبىي مەجمۇئەلىرىنى ئاددىي خەلق تىلى بىلەن يېزىپ يارىتىپ چىقىپ، پۇقرالارنىڭ قۇبۇل قىلىشىغا ئاسانلىق يارىتىپ بەرگەن. ئەمەد يەسەۋى ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ئاساسەن، ئەسلىدىكى دىنىي ئەقىدىلەرگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزدى، ھەمدە «يەسەۋى مەزھىپى» دەپ ئاتىلىپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىغا خېلى كەڭ تارقالدى. ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئاس (ھازىرقى تۈركىستان شەھىرى) قا دەپنە قىلىنىپ، بۇ يەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ مۇقەددەس جايىغا ئايلانغان. كېيىنچە توغلۇق تۆمۈر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە بۇ يەر تېخىمۇ كېڭەيتىلىپ، ئەمەد يەسەۋىنىڭ قەبرىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ كۆركەم قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. بارتولد: «بۈگۈنگە قەدەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت شائىرلىرى ئۇنى دوراۋاتىدۇ» دېگەن.

ئەمەد يۈكەنكى X I ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى X II ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن بىر ئەمەد شائىر. ئۇ قاراقتان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، «ئەتەبەتۇلھەقايق» دېگەن پەندى-نەسەھەت خاراكتېرىدىكى ئىلاھىيەت شېئىرىنى يېزىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەمرى مۇھەممەدكە تەقدىم قىلغان. تەشۋىق قىلىش مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، ئاپتور ئەينى ۋاقىتتىكى ئەڭ ئاممىباپ تىلنى-قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئىشلەتكەن. ئۇ: «خاقانىيە تىلىنى بىلىدىغان ھەر قانداق كىشى ئاپتورنىڭ نېمە دەپمەكچى بولغانلىقىنى چۈشىنەلەيدۇ» دېگەن. بۇ داستان جەمئىي 484 مىسرادىن

لېكىن مەدەنىيەت جەھەتتە يەنىلا ئۆزىنىڭ ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قالغان. قاراقتان خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، ئىسلام دىنى ئاندىن خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا ھەقىقىي سىڭىپ كىرگەن. بۇ بىناكارلىق ئۇسلۇبىنىڭ ئىسلاملاشقانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئاتالمىش بىناكارلىق ئۇسلۇبىدىكى ئىسلاملىشىش بولسا ئەمەلىيەتتە ئىسلام دىنى بىناكارلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيالىشىشى ئىدى. تۆت تەرىپى ئېگىز تام بىلەن ئورالغان، ئۈستى گۈمبەز شەكلىدە ياسالغان مەسچىت شەھەر سەيناسىنىڭ بىر چېتىدە تۇراتتى. شەھەر سىرتىدىكى ئىككىنچىلىقلاردىمۇ ئۈستى يۇمىلاق ئېگىز بىنالار مۇسۇلمانلارنىڭ قەبرىلىرى پەيدا بولدى. بۇ بىنالارنىڭ سېلىنىشى شەھەر بىلەن يېزىنىڭ مەنزىرىسىنى ئۆزگەرتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ دەۋردىكى تۇرار جايدىمۇ ئۆزگىرىش بولغان، شەھەر ئىچىدە تام بىلەن تۇۋرۇكتىن قوپۇرۇلغان ھويلا-ئاراملار پەيدا بولدى. بۇلار ماۋزا ئۈنئەنەر رايونىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئېنىق ئىدى. بايلارنىڭ ھويلىسى بار، ھويلىنىڭ تۆت تېشىدا 10 نەچچە ئېغىز ئۆي بار. بۇنداق ھويلىلارنىڭ كۆلىمى 200-300 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. ئۆي ئىچىدە ئۆي سايماڭلىرى تولۇق، دېرىزىلىرىگە ئەينەك سېلىنغان، بەزىلىرىگە رەڭلىك موسايك چاپلانغان. ئىشىكلىرى ئاساسەن ئەگمە شەكلىدە ياسالغان. بەزى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسى يۇمۇلاق، ئۆيلىرى بىراز كەڭ، ھەشەمەتلىك كۆرۈنەتتى. قول سانائەتچىلەرنىڭ ئۆيلىرى كۆپىنچە بىر كىچىك ھويلا، ئوتتۇرىدا بىر كارىدور بولۇپ، ھويلىنى ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدۇ، ئالدى دۇكان، كەينى ئۆي بولىدۇ. بۇ خىل كىچىك قورودا ئادەتتە 5~8 ئېغىز ئۆي بولىدۇ. شەھەر كەمبەغەللىرىنىڭ ئۆيلىرى ناھايىتى كىچىك، ئاساسەن بىر-ئىككى ئېغىزلا بولىدۇ. ئۆي ۋە دۇكىنى بىر يەردە بولىدۇ. ھويلىسى يوق.

ماۋزا ئۈنئەنەر رايونىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى بۇ مەزگىلدە ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. باراي ۋە مەسچىت قاتارلىق چوڭ تىپتىكى قۇرۇلۇشلاردىن سىرت، خەلقنىڭ تۇرمۇش مۇئەسسەسەلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا، مەسلىن: سۇ چىقىرىش، ئىسسىتىش، ئەخەلەت تۆكۈش قاتارلىقلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلغان. يەتتىنچى رايونىدىمۇ بۇ جەھەتتىكى قۇرۇلۇشقا بارا-بارا دىققەت قىلغان.

بۇ دەۋرنىڭ بىناكارلىقى يالغۇز سىرتنىڭ ھەشەمەتلىك بولۇشىغا دىققەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئىچىنىڭ نەپىس-چىرايلىق بولۇشىغىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. ھۆكۈمرانلاردىن بايلار، قول سانائەتچىلەر، دېھقانلارغىچە بۇنى مودا قىلغان. نەپىس ئويۇلغان تاختىلار رەڭگارەڭ تام رەسىملىرىنىڭ ئەتراپىغا ماسلاشتۇرۇپ، گەج بىلەن قاتۇرۇپ ياسالغان يوپۇرماق گۈل تۈزۈشىنىڭ تۆت ئەتراپىغا ئويۇپ چوڭ زالىنى ناھايىتى جانلىق تۈسكە كىرگۈزگەن.

بىناكارلىقنىڭ بىزەك بۇيۇملىرى قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىلگىرىلىشى بىلەن زىچ بىرلەشكەن. بۇ دەۋردىكى بىناكارلىقنىڭ ئاساسى قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى يەنىلا كېسەك بىلەن لاي ئىدى، لېكىن خىش ئىشلىتىش خېلى بۇرۇن ئومۇملاشقان. شۇڭا بىناكارلىق تېخنىكىسى جەھەتتە خېلى چوڭ ئەگمىلەرنى چىقىرايىتى. كۆلچىلىق تەرەققىي قىلغانلىقتىن، بىر قەدەر مۇرەككەپ ساپال بۇيۇملىرى، مەسلىن: گۈللۈك خىش، گۈللۈك گىرۋەك ۋە ھەر خىل شەكىلدىكى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرايىتى. بۇلار بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ماددىي شارائىت يارىتىپ بەرگەن.

قاراقتان خانلىقىغا بىۋاسىتە قارايدىغان جايلاردا بىناكارلىق بىلەن بېزمە سەنئىتى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. سوۋېت قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنى 1956-يىلى نەشىر قىلغان «قىرغىز رايونى تارىخى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازىدۇ: بالاساغۇن رايونىدىن باشقا، ئالمىكساندىرىيە قەدىمىي شەھرىدىمۇ قاراقتان تۇرار جايلارنىڭ خارابە ئىزى بايقالغان. ئۇلار بىناكارلىق بېزمە جەھەتتە، خەنزۇ سەنئىتى ۋە خەنزۇ مەدەنىيىتى كەڭ ئىپادىلەنگەن. ئۇلار بۇ يەردە

ئاللىقاچان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. مەيلى خەنزۇ بىناكارلىق ئۇستىلىرى بولسۇن ياكى شۇ يەرلىك ئۇستىلار بولسۇن، ئالدى بىلەن خەنزۇلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى بىلەن ماتېرىياللىرىنى - كاھىش، ھەيكەلتاراشلىق، كالا شەكىلىدىكى ئىسسىنىش سىستېمىلىرىنى ئىشلەتكەن.

مەسىلەن: ئالبېكساندىرىيە قەدىمىي شەھرىدە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە شەرق بىناكارلىق ماتېرىياللىرى تېپىلغان. چاسا خىش، كۈلرەك يېرىم چەمبەر كاھىش (رەخت توقۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قېلىپ) بۇ يەردىن يەنە ئۆرۈمە كاھىش بايقالغان. كاھىشنىڭ ئۈستىدە سۈرەت بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغىنى بۇت، تۆت ئەتراپىدىكى ئەۋلىيا.

قاراقىتان ياسىغان بۇتخانىلار خەنزۇ ئۇسلۇبىدا گۈل چىقىرىپ بېزەلگەن. قاراقىتان خانلىقى دەۋرىدە خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىشى، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى. بۇ «قىرغىز رايونى تارىخى» نىڭ ئاپتورى: «قىرغىزستاندا بارلىققا كەلگەن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ يېڭى دولقۇنى پۈتۈنلەي قاراقىتانلارغا مەنسۇپ» دەپ كۆرسەتكەن.

قاراقىتان خانلىقى دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى.

1. بىناكارلىق ماتېرىياللىرىدا ئومۇمەن خىش ئىشلەتكەن، خىش لايىھىلەش ۋە بېزەش ئۇسۇلى جەھەتتە يېڭى ماددىي شارائىت يارىتىپ بەرگەن. خىش يالغۇز خەلق قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىپلا قالماستىن، بەزى ھەيۋەتلىك بىنالاردا (مەسىلەن: ساراي، قەلئە قاتارلىقلار) قۇرۇلۇشىدا ناھايىتى مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. خىش دائىم كېسەك، لاي بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: كېسەك ياكى چالما بىلەن قۇيۇرۇلغان خىش گۆمبەز شەكلىدە ئەگمە چىقىرىشقا ئىشلىتىلگەن ياكى ئاستىغا ياتقۇزۇلغان.

2. تەكشى يۈزىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ھويلىلىق قۇرۇلۇش شەكلى تەرەققىي قىلغان ھەم مۇكەممەللەشكەن. بۇ خىل ھويلىلىق قۇرۇلۇش شەكلى ئاددىي خەلقنىڭ ئۆي-جاي قۇرۇلۇشىدا ئىشلىتىلىپلا قالماستىن، بەزى دىنىي قۇرۇلۇش بىلەن دۆلەت ئورگانلىرىمۇ قوللانغان. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى بولسا تۆت ئەتراپتىكى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكى ھويلىغا قارايدۇ. قېلىن ھەم ئېگىز تاملار ئۆيلەرنى ئوراپ، سىرت بىلەن ئايرىپ تۇرىدۇ. ھەر بىر ھويلىدا پەقەت بىرلا چوڭ ئىشىك بولىدۇ. 3. بىناكارلىق قۇرۇلمىسى جەھەتتە، ئۆيلەرگە يۇمۇلاق ۋە ئېگىز ئىشىك ئىشلىتىلگەن. بۇ بىر قىسىم ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشلارنىڭ ئۆيلەرنى ئازادە، ئېگىز كۆرسىتىدۇ، ھەر خىل رەڭدىكى بېزەكلەر بىلەن چوڭ زال تېخىمۇ كۆركەم كۆرسىتىدۇ. بىنانىڭ ئوتتۇرا ئىشىكى ناھايىتى ئېگىز بولۇپ، بۇ بىناندىن ئېگىز قەد كۆتىرىپ تۇرىدۇ. بەزىدە پۈتۈن بىنانىمۇ توسۇۋېلىپ، ئارقىسىدىكى بىنانى كىشىگە سىرلىق-كاتتا، ھەشىمەتلىك كۆرسىتىدۇ.

4. بېزەش ماھارىتى جەھەتتە، ئۆلچەم بويىچە فارفور خىش، گۈللۈك خىش ئىشلەتكەن. ساپال سىرنىڭ (ئېمال) تەرەققىي قىلغانلىقتىن، بىناكارلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتە دائىم ھەر خىل نەقىشلىك فارفار خىش ياكى رەڭلىك فارفورلار بېزەك ئورنىدا بىنانىڭ يۈزىگە چاپلىتىدۇ. بىناكارلىق قۇرۇلۇش يەنە ساپال بۇيۇملىرى ئۆي ئىچىدىكى تام، ئورۇسلارغىمۇ چاپلىنىدۇ.

5. شەھەر ئىچىدىكى ئاسمۇيى بىنالارنىڭ قۇرۇلۇش تەرەققىياتى، سۇ يولى بىلەن مونچىلار ھەر قايسى شەھەرلەردە ئومۇملاشقان.

6. تۇرمۇش قوشۇمچە ئەسلىھەلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى. مەسىلەن: بىر قىسىم ھويلا-ئاراملاردا

ئەينەت سۈيىنى چىقىرىۋېتىش ئەسلىھەلىرى ۋە ئۆي ئىچىدىكى ئىسسىقلىق مۇئەسسەسەلىرى بارلىققا كەلدى.

ئىزاھلار:

- ① «تاجىك تارىخى» 2-توم، 262-بەت.
- ② «قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى تارىخى» 2-توم، 69-بەتكە قارالغۇ.
- ③ «قىرغىز جۇمھۇرىيىتى تارىخى» 1-توم، 313.311-بەتكە قارالغۇ.
- ④ «تارىخىي جاھان كۇشاي» خەنزۇچە تەرجىمىسى، 1-قىسىم 421-بەت، 72-بەتكە قارالغۇ.
- ⑤ لىيۇيۇ يازغان: «غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى».
- ⑧ ياللوغ چۇساي يازغان «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»، لىيۇجىياڭ يازغان «شىمالغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» لىيۇيۇ يازغان: «غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى».
- ⑩ «قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى تارىخى»، 2-توم، 22-29-بەتلەر.
- ⑪ «باۋگۇلۇك توپلىمى»، 1-قىسىم.
- ⑫ «رۇبىرۇڭنىڭ شەرقكە سەپەر قىلىش خاتىرىسى» خىي گاۋجىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى 2461-بەت.
- ⑬ «ئومۇمىي تارىخ» تۇرنىبۇرگ نۇسخىسى، 12-جىلد 171-بەت.
- ⑭ جىن سۇلالىسى تارىخى» 121-جىلد.
- ⑮ «ئومۇمىي تارىخ» تۇرنىبۇرگ نۇسخىسى، 9-جىلد 355-بەت.
- ⑯ «ئومۇمىي تارىخ» تۇرنىبۇرگ نۇسخىسى، 11-جىلد 56.55-بەت.
- ⑰ يۇقىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار 1979-يىلى نەشر قىلىنغان «قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى تارىخى» نىڭ 2-قىسىم 4-باب ۋە 1956-يىلى نەشر قىلىنغان «قىرغىز رايونى تارىخى» نىڭ 1-قىسىم 3-باب 4-بۆلۈمىدىن ئېلىندى.

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلىز مامۇت
رەشىدە مامۇت
تەرجىمە تەھرىرى: جۈمەخۇن

جۇرگان خانلىقىنىڭ روناق تېپىشى ۋە ھالاك بولۇشى

— قوشۇمچە دىئالىك، تېلې قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى
ۋە باش كۆتىرىشى (داۋامى)

شۆ زۇڭجېڭ

3. داتان، ئوت دەۋرىدە جۇرگانلار كۈچىنىڭ ئېۋىرغول،
قۇجۇ، كىنگىت، كۈسەن، پىشامشانلارغا
سىڭىپ كىرىشى

قاڭقىلار يۆلىگەن قۇجۇدىكى مېڭىڭ ھاكىمىيىتى ھالاك قىلىنغاندىن كېيىن، ئالدى قاڭقىلىنىمۇ ساقلاپ قالالمىدى، شۇڭا «ئالدى قاڭقىلىدىكى غۇزلارنى قاڭقىلار كۆچۈرۈپ كىنگىتكە ئېلىپ كەتتى. بۇ ئىشۇ چوقۇم تەيخېنىڭ 20-يىلى (مىلادى 496) يۈز بەرگەن، ئۇ چاغدا قاڭقىلار كىنگىتنى مەھكەم كونترول قىلىپ تۇرغانىدى، لېكىن ئېفتالىتلارنىڭ كۈچلۈك ھۇجۇمى ئاستىدا يەنىلا پۈتۈن سەپ بويىچە تارمار بولدى، چۆڭچى ئۆلتۈرۈلدى. «شۇ چاغدا، قاڭقىلارنىڭ كۆل بېگى چۆڭچى ئېفتالىتلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، ئۇنىڭ ئوغلى مېتوونى تۇتقۇن قىلىپ ئېلىپ كەتتى، پۇقرالىرى تارقىلىپ، بەزىلىرى ۋېي سۇلالىسى تەرەپكە كەتتى، بەزىلىرى جۇرگانلار تەرەپكە كەتتى. ۋېي پادىشاھى خان مۇھاپىزەتچىلىرى سانغۇنى مېڭ ۋېينى ئەل بولغان پۇقرالارنى قوبۇل قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئۇلارنى گاۋپىڭ شەھىرىگە ئورۇنلاشتۇردى»^⑧. چۆڭچى قاڭقىلارنىڭ جەنۇبتىكى ئىشلىرىنى باشقۇرغان قاغانى ئىدى، ئۇنىڭ مەغلۇب بولۇپ ھالاك قىلىنغانلىقى كىنگىتنىڭ قولىدىن كېتىپ، ئېفتالىتلارنىڭ كۈچى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا يولىغا يېتىپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ھەقتە «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە، تەيخېنىڭ 7-يىلى (مىلادى 508) دىكى ئىشلارغا قوشۇمچە قىلىپلا خاتىرىلەنگەن، ئۇنىڭ توغرا ۋاقتىنى ئالاقىدار زور تارىخىي ۋەقەلەر ئىچىدىن تېپىشقا توغرا كېلىدۇ. ئېفتالىتلارنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشتىكى مەقسىدى — ئاساسلىقى، يىپەك يولىنى ئېچىش ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭ دۇچ كېلىدىغان رەقىبى قاڭقىلار بولۇپ قالماستىن، يەنە جۇرگانلارمۇ بار ئىدى. ئېفتالىتلارنىڭ كۈچى كىنگىتكە يېتىپ بارغانىكەن، جۇرگانلار يۆلىگەن قۇجۇ خانى مارۇنىڭ تەۋرىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇقەررەر ئىدى، شۇڭا ئۇ جۇرگانلاردىن يۈز ئۆرۈپ شىمالىي ۋېيگە ئەل بولۇش نىيىتىگە كەلدى. تارىختا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: تەيخېنىڭ 21-يىلى (مىلادى 497) «قۇجۇ خانى مارۇ ۋاڭ تىشۈەننى ۋېي ئوردىسىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن پۇقرالىرىنى باشلاپ ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن ۋېي پادىشاھىنىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. ۋېي پادىشاھى خان

سۇپا پىزە تېچىلىرى سانغۇنى جاك ئەنباۋنى ئۇلارنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتتى، ئېۋىرغولدىن 500 چاقىرىم كۆلەمدە يەر ئاجرىتىپ ماركۇننىڭ پۇقرالىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى بۇيرىدى» (70). گاۋگاۋزى ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ۋېي قوشۇنلىرى ئېۋىرغولنى ئۆز باشقۇرۇشىغا ئالغانىدى، جاك ئەنباۋ شۇ يەرنى ساقلاشقا قالدى. ماركۇننىڭ قوشۇنى يولغا چىققاندى، لېكىن ۋېي قوشۇنى تېخىچە يېتىپ كەلمىدى، ماركۇننىڭ ئالدىدىن يۈرگۈچى قوشۇننىڭ سەركەردىلىرى گۇلك گۈلى، كۇجىيالار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قۇجۇغا قايتىپ كەلدى. ماركۇن ئەسلى جۇرجانلار يۆلەپ تەختكە چىقارغان، ئۇنىڭ جۇرجانلاردىن يۈز ئۇرۇپ شىمالىي ۋېيگە ئەل بولماقچى بولۇشى ئېفتالىتلارنىڭ چۇڭچىنى ئۆلتۈرۈپ، كىنگىتى تارتىۋالغانلىقى ۋە قۇجۇغا تەھدىت سالغانلىقى بىلەن چوقۇم مۇناسىۋەتلىك. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، چۇڭچىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، مىتوتوننىڭ ئەسەر ئېلىنغانلىقى قاتارلىق ئىشلار تەيخېننىڭ 21-يىلى (مىلادى 497) بولغان ئىش. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاپۇرغۇر ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلىنى قەتىل قىلغانلىقى ئۈچۈن، «خەلقنىڭ رايى قايتىپ، خەلق ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ جەمەتىدىن بولغان بالىيانى خان قىلىپ تىكلەدى» (80). تارىخ كىتابلىرىدا بۇ ۋەقەنىڭ يۈز بەرگەن يىلىمۇ ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن. قاڭقىل ئوردىسى جايلاشقان «ئالدى قاڭقىلنىڭ غەربىي شىمالى» قۇجۇغا يېقىن بولغاچقا، بۇ ۋەقەنىڭ قۇجۇدا ئەكس تەسىر قوزغىشى چوقۇم ئىدى. ماركۇننىڭ بىرىنچى قېتىم شەرققە كۆچۈشى ئەمەلگە ئاشمىدى، ئۇ يەنە ئىككىنچى قېتىم شەرققە كۆچۈشنى باشلىدى، ۋېي ئەلچىسى خەن شىڭئەن ئۇلارنى يەنىلا جاك ئەنباۋنىڭ كۈتۈۋالدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى، ماركۇن ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى مایشۇ بىلەن گۇلك گۈلى قاتارلىقلارنى ۋېي ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىشقا ئەۋەتتى، ئۇلار پىچان شەھىرىگە يېتىپ باردى، پىچان شەھىرى بىلەن قۇجۇنىڭ ئارىلىقى 160 چاقىرىمچە كېلەتتى. «قۇجۇلۇقلار ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ شەرققە كۆچۈشنى خالىماي، ماركۇننى ئۆلتۈرۈپ، كۇجىيانى خان قىلىپ تىكلەپ، جۇرجانلارغا قايتا ئەل بولدى.» بۇ ۋەقە تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق يېزىلغان بولسىمۇ، ھەقىقىي ئەھۋالنىڭ شۇنداق ئاددىي بولۇشى ناتايىن، جۇرجانلارمۇ سىياسىي ئۆزگىرىشكە چوقۇم قول تىققان. كۇجىيا دەسلەپتە جۇرجانلارغا تايىنىپ خانلىق ئورنىنى قولغا كەلتۈرگەن. بۇ ۋەقەنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى يەنىلا ئېنىق ئەمەس. «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە تەيخېننىڭ 20-يىلى (مىلادى 497) دىكى ئىشلار قاتارىدا قوشۇمچە تىلغا ئېلىپلا قويغان، ئەمەلىيەتتە بۇ ۋاقىت توغرا ئەمەس. خۇسەن تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ئالاقىدار ھۆججەتلەرگە ئاساسەن، «چېڭپىڭ» كۇجىيانىڭ يىلنامىسى ئىكەنلىكىنى، چېڭپىڭنىڭ تۇنجى يىلى مىلادى 502-يىلى بولۇپ، شۇ يىلنىڭ ئالدىنقى يىلى تەختكە ئولتۇرۇپ، كېيىنكى يىلى يىلنامىنى ئۆزگەرتىش ئادىتى بويىچە ھېسابلىغاندا، كۇجىيانىڭ ماركۇننىڭ ئورنىغا ئۆتكەنلىكى جىڭشىڭنىڭ 2-يىلى (مىلادى 501) بولغان ۋەقە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىقتى (81). يەنە ماركۇننىڭ شەرققە كۆچۈشى ئاپۇرغۇر ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بالىيان تەختكە چىقىپ قاڭقىل خانى بولغانلىقى ۋەقەسى بىلەن چوقۇم مۇناسىۋەتلىك، بۇ ئىككى ۋەقەمۇ چوقۇم جىڭشىڭنىڭ 2-يىلى (مىلادى 501) يۈز بەرگەن، شەرققە كۆچۈش ئەمەلگە ئاشمىغانلىقتىن، كۇجىيا جۇرجانلارغا قايتا ئەل بولغان، قاڭقىللار ئۇلارغا تەگمىگەن، بۇ، بالىيان تەختكە چىققاندىن كېيىن جۇرجانلار بىلەن ياخشىلىشىپ، بىرلىكتە ئېفتالىتلارغا تاقابىل تۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ، بۇ سىياسەت جۇرجانلارنىڭ مەنپەئىتىگىمۇ تازا باپ كېلەتتى. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، شۇ مەزگىللەردە غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە يۈز بەرگەن بۇ جىمىدىي ئۆزگىرىشلەر ناغايىنىڭ چوڭ قۇملۇق ئېغىزىدىكى مۇھىم شەھەر — قۇجۇنى قايتا كونترول قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپلا قالماي، بەلكى كونا رەقىبى قاڭقىللارنىمۇ دۈشمەندىن دوستقا ئايلاندۇردى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ دۆلىتى بىر مەھەل قايتا جانلاندى. جىڭشىڭنىڭ 3-يىلى (مىلادى 506) فۇدەيقۇجە قاغان ناغاي ئۆلۈپ، «ئۇنىڭ ئوغلى بۇت تەختكە

چىقتى، تۇغقان قاغان دەپ ئاتىلىپ، يىلنامىنى شىپىك دەپ ئۆزگەرتتى»^⑧. بۇ قاغان تەختتە تۇرغان مەزگىلدە (مىلادى 506-508) بۇددا دىنىنى تەشەببۇس قىلىشقا باشلىدى، «بۇت» دېگەن ئىسىم «بۇددا» دېگەن سۆزنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى بولسا كېرەك. ئۇ بۇ جايلاردىكى شەھەر دۆلەتلىرى ئورتاق ئېتىقاد قىلىدىغان دىندىن پايدىلىنىپ، غەربىي يۇرت مىللەتلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلماقچى بولغان، لېكىن ئۇ ھەربىي ۋە سىياسىي ئىشلاردا ھېچقانداق تۆھپە يارىتالمىغاچقا، جۇرچان خانلىقى قايتا ئاجىزلاشتى. بۇ قاغان تەختكە چىقىش بىلەنلا ئەلچى ئەۋەتىپ ۋېي سۇلالىسى بىلەن يارىشىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن غەربىي يۇرتنى باشقۇرماقچى بولدى، جېڭىنىڭ 4-يىلى (مىلادى 507) غا كەلگەندە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىسى يېرىم ئىسىردەك ئۈزۈلۈپ قالغان ئېفىتالىتلار ۋېي ئوردىسىغا قايتىدىن ئەلچى ئەۋەتتى، بۇ، كىشىنىڭ دېققىتىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدىغان ھادىسە بولۇپ، بۇ، ئېفىتالىتلارنىڭ بالىياننى غۇلىتىپ، مىئوتونى قاغقىل خانى قىلىپ تىكلەش ۋەقەسى بىلەن چوقۇم مۇناسىۋەتلىك. تارىختا قاغقىل بالىياننىڭ جۇرچانلار بىلەن بىرلىشىپ ئېفىتالىتلارغا تاقابىل تۇرماقچى بولغان ھەرىكىتى مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. «بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، ئېفىتالىتلار قاغقىللارغا يۈرۈش قىلىپ، مىئوتونى قولغا كەلتۈردى. پۇقرالار بالىياننى ئۆلتۈرۈپ، مىئوتونى قارشى ئېلىپ تەختكە چىقاردى، ئوردىغا قايتا ئەلچى ئەۋەتتى. يەنە پادىشاھقا بىر دانە قۇيما ئالتۇن، بىر دانە قۇيما كۈمۈش، ئىككى دانە ئالتۇن ھاسا، يەتتە ئات، ئون تۆگە تەقدىم قىلدى. پادىشاھ ئۆز ئەلچىسى مۇرۇڭتەنگە يارلىق چۈشۈرۈپ، مىئوتوغا تۈرلۈك رەڭدار يىپەك رەختىن 60 توپ ئىنئام قىلىشنى بۇيرۇدى. پادىشاھ شىزۇڭنىڭ يارلىقىدا: «سىز قۇملۇقنىڭ سىرتىدىكى شۇنچە يىراق جايدا تۇرسىڭىزمۇ، ئۆزىڭىزنىڭ قەلبىنى قايتا-قايتا ئىزھار قىلىپ، ساداقەتمەنلىكىڭىزنى بىلدۈردىڭىز، بۇنىڭ ئۈچۈن سىزنى ئالاھىدە تەقدىرلەيمەن. جۇرچان، ئېفىتالىت، تۇيغۇنلار ئالاقە قىلىشتا قۇجۇدىن ئۆتتۇ، ئۇلار قۇجۇغا تۇتاش، ھازىر قۇجۇ خاندانلىقىمىزغا ئەل بولدى، ئەلچى ئەۋەتىپ كۈتۈۋالسىمىز، جۇرچانلار بېرىش-كېلىشتە يولنى توسۇپ ئەسكىلىك قىلسا، كىچىك ئەللەرگە چېقىلسا، خاننىڭ ئادەملىرىنى بوزەك قىلسا، ئۇنىڭ جىنايىتىنى كەچۈرمەيمەن، دېيىلگەن.»^⑨ بۇ ھەقتە، «بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت» دېگەن خاتىرە بىلەن چەكلىنىپ قېلىشقا بولمايدۇ. باشقا ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مىئوتونىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئالاقە باغلىغان ۋاقتى يۇڭخېڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 508)، جېڭىنىڭ 4-يىلى (مىلادى 507) بولسا بالىيان ئۆلتۈرۈلگەن يىل، يەنى ئېفىتالىتلار مىئوتونى قاغقىل خانى قىلىپ تىكلەگەن يىلدۇر. بالىيان ئەمەلىيەتتە ئالتە يىل (مىلادى 501-507) ھۆكۈم سۈرگەن. بالىياننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى مۇقەررەر ھالدا جۇرچانلارغا ئەل بولغان قۇجۇ خانى كۇجيانى چۆچۈتتى. «يۇڭخېڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 508) ، كۇجيا چوڭ ئوغلى سول قول باسقاق سانغۇن بىلەن لۈكچۈن ۋالىيسى كۇشياۋلياڭنى پايتەختكە ئەۋەتىپ يەنىلا ئىچكىرىگە كۆچۈشنى، قوشۇن ئەۋەتىپ ياردەم بېرىشنى تەلپ قىلدى. شۇڭا، چاقۇر ئەجدىھا سانغۇن مېڭ ۋېينى لياڭجۇدىن 3000 ئەسكەر باشلاپ ئۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتتى»^⑩. ئىلگىرى مارۇغا قوللىنىلغان ئۇسۇل بويىچە، ئۇلارنى ئېۋىرغولغا ئورۇنلاشتۇردى. بۇ، ۋېي پادىشاھىنىڭ يارلىقىدا ئېيتىلغان «ھازىر قۇجۇ خاندانلىقىمىزغا ئەل بولدى» دېگەن ۋەقەدۇر. ئۇ چاغدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئېفىتالىتلار بىلەن ياخشىلىشىپ، جۇرچانلارغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇۋاتتى، شۇڭا مىئوتونىڭ بالىياننىڭ ئورنىغا قاغقىل خانى بولغانلىقى، قۇجۇ خانى كۇجيانىڭ جۇرچانلاردىن يۈز ئۆزۈگەنلىكى قاتارلىق ئىشلارنى قوللىدى. يەنە ئېفىتالىتلار چۆچۈننى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى تاشلاپ، تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى، كۇجيا بۇ بوشلۇقتىن پايدىلىنىپ ئىككىنچى ئوغلىنى ئەۋەتىپ كىنگىتنى ئىشغال قىلدى، قاغقىلدىكى جۇرچان

ئەرەپدارلىرىنىڭ غۇلغانلىقىغا قاراپ، جۇرتجانلاردىن يۈز تۇرۇپ شىمالىي ۋېيگە ئەل بولدى. ئىتتىپاقىيلىقلارنىڭ مىتوتونى يۆلەپ قاچقىل خانى قىلىشتىكى مەقسىتى - ئۇنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىگە ئۆتۈش ئۈچۈن يول ئېچىش ئىدى، شۇ سەۋەبتىن جۇرجانلار بىلەن قاچقىلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش يەنە قوزغالدى. يۇڭپىڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 508) تۇغخان قاغان بۇت ئۆزى قوشۇن باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلدى. «مىتوتو تۇغخان قاغان بىلەن بارىكۆلدە جەك قىلدى، غەلبە قىلالماي، غەربكە قاراپ 300 چاقىرىم يۈردى. تۇغخان ئېۋىرغولنىڭ شىمالىدىكى تاغدا كۈتۈپ تۇردى. مىتوتو قۇجۇ خانى كۈجيا بىلەن كۆرۈشۈپ، ۋېي سۇلالىسى تەرەپكە كۆچۈپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى. شۇ چاغدا مېڭ ۋېي چاقۇر ئەجدىھار سانغۇن ئىدى، ۋېي پادىشاھى ئۇنى لياڭجۈدىن 3000 ئەسكەر بىلەن ئېۋىرغولغا بېرىپ ئۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتتى. تۇغخان قاغان مېڭ ۋېي قوشۇنىنىڭ ھەيۋىتىدىن قورقۇپ قېچىپ كەتتى. مىتوتونىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرىپ تارمار قىلدى، تۇغخاننى بارىكۆلنىڭ شىمالىدا ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ چېچىنى كېسىۋېلىپ مېڭ ۋېيغا ئاپىرىپ بەردى، ئاندىن ۋېي ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق يوللىدى» ⑤. كۈجيانىڭ شەرقكە كۆچۈشى ئۇنىڭ چىن مۇددىئاسى بولماستىن، بەلكى «قاچقىلارغا قايتا ئەل بولۇش» ⑥ ئۈچۈن بولسا كېرەك. «قۇجۇ خانى كۈجيا ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ كەلمىگەچكە، مېڭ ۋېي ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قايتىپ كەتتى» ⑦. كۈجيانىڭ قۇجۇ خەلقىنى شەرقكە كۆچۈرۈش ئۈچۈن قوزغىغان ھەربىي ھەرىكىتى ئاخىرى بېرىپ بۇت ھاكىمىيىتىنىڭ يېمىرىلىشىنى تېزلەتكۈچى ئامىل بولۇپ قالدى.

تۇغخان قاغان بۇت ئۆلگەندىن كېيىن، «ئۇنىڭ ئوغلى چۈنۇ تەختكە چىقىپ، دۆلۈفۇبادۇ قاغان دەپ ئاتالدى، يىلنامىسى جىيەنچاڭنىڭ تۇنجى يىلى دەپ ئاتىدى» ⑧. دۆلۈفۇبادۇ قاغان چۈنۇ تۇراقسىز ۋەزىيەتنى ئوڭشاشقا قادىر چىۋەر جۇرجان قاغانى بولۇپ، تەختتە تۇرغان مەزگىلىدە (مىلادى 508 - 522) ئەپچىللىك بىلەن بىر قاتار سىياسەتلەرنى يۈرگۈزۈپ، قاچقىلارنى يېتىم قالدۇردى ۋە ئۇلارغا تاقابىل تۇردى. بىرىنچىدىن، خەنزۇچە يىلنامىنى قوللىنىشتا داۋاملىق چىڭ تۇرۇپ، كەڭ خەنزۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈردى؛ ئىككىنچىدىن، بۇددا دىنىنى داۋاملىق تەشەببۇس قىلىپ (مەسىلەن سىرامان خۇڭ شۇەندىن شىمالىي ۋېي ئوردىسىغا پىل چىشىدىن ياسالغان تەسۋى ئەۋەتىپ)، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ۋە غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈردى؛ ئۈچىنچىدىن، ئەينى ۋاقىتتا جەنۇبىي لياڭ ۋە شىمالىي ۋېي سۇلالىلىرى بىلەن ياخشىلىشىپ، شەرقىي لىنىيىنىڭ ۋەزىيىتىنى پەسەيتىشنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى (مەسىلەن، مىلادى 515-يىلى 4-ئايدا لياڭ سۇلالىسى بىلەن ئالاقە باغلىدى، 7-ئايدا شىمالىي ۋېي ئوردىسىغا تارتۇق يوللىدى). بۇ چاغدا شىمالىي ۋېي «جۇرجانلار پۈتۈنلەي ھالاك بولغان» ⑨ دىن كېيىن «قاچقىلارنىڭ قانداق زورلۇق-زۇمبۇلۇق قىلىدىغانلىقى» ⑩ دىن ئەنسىرەيتتى، شۇڭا جۇرجانلار بىلەن قاچقىلارنىڭ بىر-بىرىنى ئاجىزلىتىشىنىمۇ ياقىتۇراتتى. شۇنداق قىلىپ جۇرجانلارنى ئەندىشىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۆچ ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. «شىنپىڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 516) جۇرجانلار غەربكە يۈرۈپ قاچقىلغا ھۇجۇم قىلىپ، قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى، ئۇنىڭ خانى مىتوتونى تىرىك تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭدىن يۈز ئۈرۈگەنلەرنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە قوشۇۋالدى، شۇنىڭ بىلەن دۆلىتى كۈچەيدى» ⑪. مىتوتونىڭ ئۆلۈمى ناھايىتى پاجىئەلىك بولدى، «ئۇنىڭ پۇتلىرىنى قاشاڭ ئانقا باغلاپ سۆرتىپ ئۆلتۈردى، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، باش سۆڭىكىنى سىرلاپ شاراپ جامى قىلىۋالدى» ⑫. «كىتابلار جۇمھۇرى» نىڭ 995-جىلدىدىمۇ «لياڭ سۇلالىسىنىڭ تىيەنجىيەن يىللىرى ئوتتۇرىسىدا، جۇرجانلار دىڭلىڭلارنى مەغلۇب قىلىپ، دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «ئۇنىڭدىن يۈز ئۈرۈگەنلەرنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە قوشۇۋالدى» دېگەن سۆز كىنگىت،

كۈسەن قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ جۇرگانلارغا قايتا ئەل بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. پىشامشانغا كەلسەك، ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ شېنجۆنىڭ 2-يىلى (مىلادى 519) تۇيغۇنلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن، بۇ باشقا ماتېرىياللاردا تەپسىلىي كىمپاتلانغان.

جۇرگانلار قايتا روناق تاپقاندىن كېيىن، شىمالىي ۋېي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يەنە تېزلا يامانلاشتى. «شىپىڭنىڭ 2-يىلى (مىلادى 517) ئېركىن ۋېيىچەن، خېشىقۇلۇبا، كۇڭ كۇلى قاتارلىقلارنى ۋېي ئوردىسىغا يەنە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى»^{③③}. «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 148-جىلىدىدا، بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ «تەڭ دۆلەت ئەلچىسى سۈپىتىدە سالام-سائەت قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 990-جىلىدىمۇ ئۇلارنىڭ «تەڭ دۆلەت ئەلچىسى سۈپىتىدە مەكتۈپ سۈنۈپ، ئۆزلىرىنى (كەمىنلىرى، دەپ ئاتىمىغان) لىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ، جۇرگانلارنىڭ قايتا جانلىنىشىغا ئەگىشىپ، چۈنۇنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن قايتا ئۈزۈڭگە سوقۇشتۇرغانلىقىنى، شۇڭا ئۇنىڭ ئەلچىسى ۋېي ئوردىسىغا 12-ئايدا يېتىپ بارغان بولسىمۇ، ۋېي پادىشاھى كېيىنكى يىلى (مىلادى 518) 2-ئايدا ئاندىن «جۇرگان ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا قارام دۆلەت ئەلچىسى قاتارىدا مۇئامىلە قىلغان»^{③④} لىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. دېمەك، بۇ چاغدا ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى يەنە دۈشمەنلىشىش ھالىتىگە قايتقان. مىتو گەرچە ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتەي، ئېفىتالىتلار «مىتوتونىڭ ئىنىسى يىفۇنى ئۆز دۆلىتىگە قايتۇرۇپ»^{③⑤}، خان قىلىپ تىكلىدى، قاڭقىللارنىڭ كۈچى قايتا جانلاندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈنۇ ئايال پېرىخۇن دۇخۇندىۋەننى خوتۇنلۇققا ئېلىپ، «ئۇنىڭ سۆزى بويىچە ئىش قىلىپ، ئۆز دۆلىتىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى»^{③⑥}. بۇت قاغان بۇددادىننى تەشەببۇس قىلغاندىن بۇيان، جۇرگانلارنىڭ دۆلىتىدىكى ئەنئەنىۋىي پېرىخۇنلۇق دىنىي كۈچلىرى خېلىلا ئاجىزلاشقاندى، چۈنۇ بۇنداق «جىن-شاياتۇنلارغا ئىشىنىدىغان» پېرىخۇنلۇق دىنىي يولغا قو يغانلىقتىن، ئۆز دۆلىتىدىكى دىنىي زىددىيەتنى ۋە خان جەمەتى، يۇرت ئاقساقاللىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، دۆلىتىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. جېڭگۇاڭنىڭ تۇنجى يىلى «ئاپۇرغۇر چۈنۇغا ھۇجۇم قىلىپ، چۈنۇ جەڭگە ئاتلاندى، لېكىن مەغلۇب بولۇپ قايتتى»^{③⑦} (بۇ يەردە قاڭقىلنىڭ يېڭى قاغانى يىفۇنىڭ ئورنىغا خاتا ھالدا ئاپۇرغۇر يېزىلىپ قالغان). چۈنۇ مەغلۇب بولۇپ ئابروىي پۈتۈنلەي تۆكۈلگەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئانىسى خۇلۇيلىن ۋەزىرلەر بىلەن بىرلىشىپ ئۇنى قەتل قىلدى، شۇنىڭ بىلەن جۇرگان خانلىقىنىڭ سەلتەنىتى ئاخىرلاشتى.

6. ئاناغايىنىڭ جۇرگانلارغا ئىككى قېتىم ھۆكۈمران بولۇشى ۋە خانلىقنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى ئەكس نۇرى ھەم ئۇنىڭ ئۆچۈشى

دۇلوفۇبا قاغان چۈنۇ ئۆلگەندىن كېيىن، جۇرگان خانلىقى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە قەدەم قويغانىدى. لېكىن تارىخ تەرەققىياتى ئەگرى-بۈگرى بولىدۇ، ئاناغايىنىڭ جۇرگانلارغا ئىككى قېتىم ھۆكۈمران بولۇشى بۇ خانلىق يوقىلىشتىن ئىلگىرى ئۆزىنىڭ پارلاق ئەكس نۇرىنى يەنە چاچقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

جېڭگۇاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 520) جۇرگان خانلىقىدا زور مالىمانچىلىق يۈز بەردى. خان ئانا خۇلۇيلىن ۋەزىرلەر بىلەن بىرلىشىپ چۈنۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىنىسى ئاناغايىنى تەختكە چىقاردى، ئۇ تەختكە چىقىپ ئون كۈندىلا «ئۇنىڭ بىر جەمەت ئاكىسى شىفا نەچچە تۈمەن ئادىمىنى باشلاپ ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلدى، ئاناغايى يېڭىلىدى، ئۇ ئىنىسى ئىجۇدەي بىلەن ۋېي سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى»^{③⑧}. شىفا ئۇنى قوغلاپ ئىزدەپ بېرىپ «خان ئانا خۇلۇيلىن بىلەن ئاناغايىنىڭ ئىككىنچى ئىنىسىنى ئۆلتۈردى»^{③⑨}، شۇنىڭ بىلەن جۇرگان خانلىقىدا ئىچكى ئۇرۇش پارتلىدى، شىفامۇ ئاغدۇرۇلدى،

«ئاناغاي جەنۇبقا كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى براخمان نەچچە تۈمەن ئادىمىنى باشلاپ شىغاغا جازا يۈرۈشى قىلدى، شىغا دىدۇگەن(؟) گە قېچىپ كەتتى(100). جۇر جان خانلىقى مۇشۇ ئىچكى مالىمانچىلىقتىن كېيىن، زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتى، ئۇنىڭ كونا رەقىبى قاخقىلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلاندى، جېڭگۇئاڭنىڭ 2-يىلى (مىلادى 521) «يىغۇ جۇر جان قاغانى براخمانغا ھۇجۇم قىلىپ قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى، براخمان 100 مىڭ قوۋمنى باشلاپ لياڭجۇغا بېرىپ، ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى» (101). دېمەك، جۇر جانلارنىڭ ئىككى قاغانى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولدى. بەزى ئالامەتلەردىن قارىغاندا، جۇر جانلارنى مەغلۇب قىلغان بولسىمۇ، شىمالىي چۆللۈكنى ئىشغال قىلىمىغانلىقى مەلۇم، لېكىن شۇ ئارىدا جۇر جانلاردا يەنە بىر «جۇر جاننىڭ كېيىنكى ھۆكۈمرانى جۈلۈندەي» (102) مەيدانغا چىققان، بۇ «ئاناغايىنىڭ ئاكىسى» (103) بولۇپ، جۇر جانلارنىڭ قالغان قوۋمىگە باشچىلىق قىلىپ شىمالىي چۆللۈكتە قاخقىلارغا داۋاملىق قارشىلىق كۆرسەتكەن قاغان بولۇشى ئېھتىمال. لېكىن ئۇلار ئۆز سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مادارى يەتمىگەن، شۇنىڭ بىلەن جۇر جان خانلىقى بىر مەھەل ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغان.

بۇ يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى «ئاجىزلاشقانلارنى يۆلەپ، ھالاك بولغانلارنى قوبۇل قىلىش» سىياسىتىنى يولغا قويدى، بۇنىڭدىن مەقسەت-جۇر جانلارنى يۆلەپ، قاخقىلار كۈچىنىڭ شەرققە كىرىشىنى توسۇش ئىدى.

جېڭگۇئاڭنىڭ 3-يىلى (مىلادى 522)، يەنى قاخقىلار جۇر جانلارنى تارمار قىلغان ئىككىنچى يىلى، «قاخقىل خانى يىغۇ ۋېي ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق يوللىدى. ياز پەسلى 4-ئاينىڭ مەلۇم كۈنى، ۋېي سۇلالىسى يىغۇغا غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن، شىخەي (چىڭخەي ئەتراپى) ۋىلايىتىنىڭ تۆرسى، قاخقىل خانى دەپ نام بەردى» (104). ئەمەلىيەتتە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئېفىتالىتلارنى ئارقا تىرەك قىلغان بۇ يېڭى گۈللەنگەن ھاكىمىيەتتىن ئەنسىرەيتتى. شۇڭا، ئەل بولغان جۇر جان خانلىرىنى زور كۈچ بىلەن قوبۇل قىلىۋالدى. بىر تەرەپتىن، ئاناغايىنىڭ پايتەختكە كىرىشىنى داغدۇغا بىلەن قارشى ئېلىپ، ئۇنىڭغا «شوقاڭ (شىمال تەرەپ) ۋىلايىتىنىڭ تۆرسى، جۇر جان خانى» دەپ نام بەردى ۋە «تون-تاج، مەپە ئىنتام قىلدى، مۇھاپىزەتچى تەيىنلەپ، قېرىنداش ئەل قاتارىدا مۇئامىلە قىلدى» (105)؛ يەنە بىر تەرەپتىن، براخمان قوۋمىنى لياڭجۇغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، «ئۇنىڭ پۇقرالىرىنى ئايرىپ باشقۇردى» (106). بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت قاخقىلارنى چەكلەش ئىدى. ئەسلىدە جېڭگۇئاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 520) 9-ئايدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئاناغايىنى قوبۇل قىلىپ كېيىنكى يىلى (مىلادى 521) 1-ئايدا ئۇنى قوراللىق مۇھاپىزەت قىلىپ ئۆز ئېلىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ئاپىرىپ قويماقچى بولغانىدى، بىراق شۇ چاغدا براخمان خانلىق ئورنىدا تۇرۇۋاتقان بولغاچقا، ئۇنى توسۇپ قويدى. 7-ئايدا، براخمانمۇ ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولدى، 9-ئايدا، جۇر جانلارنىڭ كېيىنكى ھۆكۈمرانى جۈلۈندەيمۇ جۈەيشو قەلئەسىگە كېلىپ ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولدى، خانلىق ئىچىدە ھۆكۈمران (سەردار) يوق بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن ۋېي سۇلالىسى ئاناغايىنى ئەۋەتىش قارارىغا كەلدى. 10-ئايدا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى قوشۇنى ئاناغايىنى كۈچلۈك قوراللىق مۇھاپىزەت قىلىپ، شىمالىي چۆللۈكتە قايتا ھۆكۈم سۈرۈشكە ئاپىرىپ قويدى. دېمەك، جۇر جانلارنىڭ قايتا جانلىنىشى پۈتۈنلەي شىمالىي ۋېي سۇلالىسى يولغا قويغان «ئاجىزلاشقانلارنى يۆلەپ، ھالاك بولغانلارنى قوبۇل قىلىش»، قاخقىلارنى چەكلەش سىياسىتىنىڭ تارىخىي مەھسۇلى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاناغاي ئۆز ئېلىگە قايتقان دەسلەپكى مەزگىللەردە، يەنىلا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ئۆز خەلقىنى قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش، ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە توغرا كەلدى، ۋېي سۇلالىسى

جېڭگۇاڭنىڭ 3-يىلى (مىلادى 522) ئون مىڭ دەن ئۇرۇق (ئاشلىق) قەرز بەردى. شۇ يىلى براخمان
 فەلىيان كۆتۈردى، ۋېي سۇلالىسى ئۇنى بېسىقتۇرۇپ، ئەسىرگە ئېلىپ لويياڭغا ئاپىرىپ قويدى. 4-يىلى
 (مىلادى 523) جۇرجانلارنىڭ كېيىنكى ھۆكۈمرانى جۇلۇندەيمۇ لويياڭغا چاقىرىپ كېلىندى، شۇ يىلى
 ئاناغايىنىڭ جۇرجان خانلىقىدىكى ئالىي ھۆكۈمرانلىق ئورنى ئاخىرقى ھېسابتا تولۇق مۇستەھكەملەندى.
 جېڭگۇاڭنىڭ 5-يىلى (مىلادى 524) شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدە ئالتە قەلئە توپىلىشى يۈز بېرىپ،
 دۆلەت كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتى، بۇ ئەھۋالدا ۋېي سۇلالىسى بۇ توپىلارنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن
 ئاناغايىنى ياردەمگە چاقىرىشقا مەجبۇر بولدى، جۇرجانلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ
 قايتا جانلىنىۋالدى. شياۋچاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 525) جۇرجان قوشۇنلىرى يەنە خەن بالىڭ
 توپىلىشىنى تىنچىتىشقا ئەۋەتىلدى، شۇنىڭ بىلەن «ئاناغاي قەبىلىسى كۈچىيىپ، ئاناغاي ئۆزىنى چىلەن
 تۇپىڭدۇقا قاغان دەپ ئاتاپ» (107)، خانلىق يىلنامىنى ئۆزگەرتتى. ئۇنىڭ كونا رەقىبى قاڭقىللار
 بولسا ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ خانى يىغۇغا گەرچە جېڭگۇاڭنىڭ 3-يىلى (مىلادى 522) شىخەي
 ۋىلايىتىنىڭ تۇرسى، قاڭقىل خانى دېگەن ناملار بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ باشتىن ئاخىرغىچە
 ئۈنۈملۈك مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسىنى ئورنىتالمىغانىدى. يۈەن فەن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ:
 «ئۇلارنىڭ ئاتلىق ئەسكىرى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما سەردارى پەم-پاراسەتلىك بولمىغاچقا، يۇقىرىدىكىلەر
 تۆۋەندىكىلەرنى تىزگىنلىيەلمىگەن، تۆۋەندىكىلەر يۇقىرىدىكىلەرگە بويسۇنمىغان، پەقەت بۇلاڭچىلىق
 بىلەن كۈن كەچۈرگەن» (108)، شۇڭا جۇرجانلار تەرىپىدىن قايتا مەغلۇب قىلىنغان. بۇ ھەقتە
 «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قىسقىغىنە خاتىرە قالدۇرۇلۇپ: «يىغۇ كېيىنكى چاغلاردا
 جۇرجانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇب بولدى، ئۇنىڭ ئىنىسى يۈجۈي يىغۇنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى تەختكە
 چىقتى» (109) دېيىلگەن، بۇ خاتىرىدە ۋاقىت جېڭگۇاڭنىڭ كەينىگە، تېنەپىڭنىڭ ئالدىغا قويۇلغان.
 «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە بولسا لياڭ سۇلالىسىنىڭ پۈتۈك 3-يىلى (مىلادى 522) دىكى ئىشلار قاتارىغا
 قوشۇمچە قىلىپ قويۇلغان. بۇ يىللارنىڭ ھەممىسى توغرا ئەمەس. مېنىڭ ھۆكۈم قىلىشىمچە، بۇ
 ئىش ئاناغايىنىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغانلىقى بىلەن باغلىنىشلىق بولۇپ، ئاناغاي يىغۇنى مەغلۇب
 قىلغاندىن كېيىن، خانلىق نامىنى تىكلىگەن بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. شۇنىڭدىن كېيىن
 ئۇ ئىلگىرىلەپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئۈزۈڭگە سوقۇشتۇرغان ھەمدە شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنى
 بۇ رېئاللىقنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قىلغان. يۇڭئەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 528) «تۇبىڭ
 (ئاناغاي) ۋېي پادىشاھنىڭ يارلىقىنى باش ئېگىپ تۇرۇپ قوبۇل قىلىنغان. يوللىغان مەكتۇبىدە
 «كەمىنلىرى، دېگەن سۆزىنىمۇ ئىشلەتمىگەن» (110). بۇ ھال شۇ چاغدا ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى
 مۇناسىۋەت مېتروپولىيە بىلەن قارام-ئەللىك مۇناسىۋەتتىن تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغان «رەقىب ئەل»
 مۇناسىۋىتىگە ئۆزگەرگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. 30-يىللارغا كەلگەندە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى
 پارچىلاندى، قاڭقىللار ئاجىزلاشتى، ئېفىتالىتلار غەربىي يۇرتنى تالىشىشتىن چېكىنىپ چىقتى،
 تۇيغۇنلارنىڭ كۈچى غەربىي يۇرتقا ئىچكىرىلەپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن شىمالدا تىيانشاندەن ھالقىپ
 ئۆتمىدى، ۋەزىيەت جۇرجانلارغا بارغانسېرى پايدىلىق بولۇپ ئۆزگەردى، شۇنىڭ بىلەن جۇرجانلار
 ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى شىمالىي چۆللۈك ۋە غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تېزلا ئەسلىگە
 كەلتۈرۈۋالدى. تارىختا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «ئەسلىدە، جۇرجان قاغانى تۇبىڭ ئۆز ئېلىگە قايتىپ
 بارغان دەسلەپكى چاغلاردا ۋېي سۇلالىسىگە قائىدە-يوسۇن بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كەلگەندى، يۇڭئەن
 يىللىرىدىن كېيىن، شىمالدا دەۋران سۇرۇپ، بارا-بارا تەكەببۇرلاشتى. ۋېي ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ
 تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنى «كەمىنلىرى» دەپ ئاتىمايدىغان بولۇۋالدى. ۋېي سۇلالىسى ئىككىگە
 بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، تۇبىڭ ئۇلارنى مەڭگىستەمەي، چېگرىسىنى كۆپ قېتىم پاراكەندە قىلدى»

(111). يۇڭشىننىڭ 3-يىلى (مىلادى 534) شەرقىي ۋېي ھاكىمىيىتى بارلىققا كەلدى، كېيىنكى يىلى (مىلادى 535) غەربىي ۋېي ھاكىمىيىتى بارلىققا كەلدى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن جۇرجانلار بىلەن ياخشىلىشىشنى بەس-بەس بىلەن تالاشتى. شەرقىي ۋېي تىيەنپىڭنىڭ 2-يىلى (مىلادى 535) «جۇرجان قاغانى تۈبىڭ شەرقىي ۋېي بىلەن قۇدىلىشىشنى تەلپ قىلدى، ۋەزىر گاۋخۇەن چاڭشىن خاننىڭ سىڭلىسىنى لەنلىك مەلىكە دېگەن نام بىلەن تۈبىڭغا بەرمەكچى بولۇپ... قۇدىلىشىشقا ۋەدىلەشتى، شۇنىڭ بىلەن جۇرجانلار بېسىپ كىرىپ پاراكەندە قىلمايدىغان بولدى» (112). ئۇنىڭ ئارقىدىنلا غەربىي ۋېيىمۇ ئۇلارنى دورىدى. داتۇڭنىڭ 4-يىلى (مىلادى 538) «غەربىي ۋېي ۋەزىرى يۇۋېنتەي يېڭى پەيتەخت گۇەنجۇڭدىن بىر ئىش بىلەن شەندۇڭغا بارغانىدى. توپلىشىش ئارقىلىق ئەمىنلىك تېپىش ئۈچۈن، ئوردىنىڭ مۇھىم ئەمەلدارى يۈەن لىنىڭ قىزىنى خۇاچياڭ مەلىكە دېگەن نام بىلەن تۈبىڭ قاغاننىڭ ئىنىسى تاخەنگە بەردى. ئېيتىلىشىچە، ۋېي پادىشاھى خانىش ئىغونى خانىشلىقتىن قالدۇرۇپ، تۈبىڭنىڭ قىزىنى خانىشلىققا ئالغان. مەلۇم بىر كۈنى ئىغو خانىش راھىبە بولۇپ چىقىپ كەتكەن» (113). ئىغو خانىش ئەسلى تۇيغۇن قاغاننىڭ قىزى ئىدى، غەربىي ۋېي جۇرجانلار بىلەن ياخشىلىشىش ئۈچۈن قۇدىلىقنى بىكار قىلىپ، مەلىكىنى راھىبلىككە چىقىرىۋەتكەن، بۇنىڭدىن جۇرجانلارنىڭ كۈچى قانچىلىك زورىيغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

جۇرجانلار قايتا كۈچەيگەندىن كېيىن، يەنە پۈتۈن كۈچى بىلەن غەربىي يۇرتنى سوراشقا باشلىدى، بۇ چاغدا قاڭقىللار ئاجىزلاشقانىدى. بۇ ھەقتە تارىخ كىتابلىرىدا ناھايىتى قىسقا قىلىپ: «تىيەنپىڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يۈجۈي (خان؟) جۇرجانلار تەرىپىدىن قايتا مەغلۇب قىلىندى. يىغۇنىڭ ئوغلى بىشى يۈجۈينى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى تەختكە چىقتى» (114) دەپ خاتىرىلەنگەن. يۈجۈينىڭ تەختكە چىققان ۋاقتى شياۋچاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 525)، تىيەنپىڭ بولسا شەرقىي ۋېي پادىشاھى شياۋجىڭدىن يىلنامى بولۇپ، مىلادى 524-يىلىدىن 536-يىلىغىچە قوللىنىلغان، يۈجۈي ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ 536-يىلى ئۆلگەن. بىشى تەختكە چىققاندىن كېيىن، قاڭقىل خانلىقىنىڭ كۈچى تېخىمۇ ئاجىزلاشقان. «شىڭخې يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بىشى يەنە جۇرجانلار تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىندى، يۈجۈينىڭ ئوغلى چۈيىڭ جۇرجان خانلىقىدىن قېچىپ كەلدى... چۈيىڭگە قاڭقىل خانى، شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن، سىجۇ ئايىقىنىڭ بېگى دەپ نام بېرىلدى، شۇندىن كېيىنلا ئۇ ئۆلدى» (115).

«شىڭخې» مۇ شەرقىي ۋېي پادىشاھى شياۋجىڭدىن يىلنامى بولۇپ، مىلادى 539-يىلىدىن 542-يىلىغىچە قوللىنىلغان. بۇ مەزگىلدە، ئاناغاي زور كۆلەمدە يۈرۈش قىلدى، قاڭقىل خانى يۈجۈينىڭ قېچىپ كېتىپ قەيەردە ئۆلگەنلىكى نامەلۇم، ئۇنىڭ ئوغلى چۈيىڭ شەرقىي ۋېي تەرەپكە قېچىپ كېلىپ، ئاتاق-ئۇنۋانغا ئىگە بولۇپ، لويياڭ شەھىرىدە ئۆلدى، شۇنىڭ بىلەن قاڭقىل خانلىقىنىڭ تارىخى ئاخىرلاشتى. ئېفتالىت خانلىقىغا كەلسەك، ئۇنىڭ كۈچىمۇ ئاجىزلاشقانداك قىلاتتى. ئاناغاي ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتنى تالىشىشتىن چېكىنىپ چىقتى، تارىخ كىتابلىرىدا ئۇنىڭغا دائىر خاتىرىلەر ناھايىتى ئاز بولۇپ، شياۋچاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 525) ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئالاقە قىلغانلىقى، پۈتۈشنىڭ 7-يىلى (مىلادى 526) لياڭ سۇلالىسى بىلەن ئالاقە قىلغانلىقى، جىيەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 530) ۋە يۇڭشىننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 532) ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئالاقە قىلغانلىقى، داتۇڭنىڭ 12-يىلى (مىلادى 546) غەربىي ۋېي بىلەن ئالاقە قىلغانلىقىغا خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقە قىلغانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرە تېخىمۇ كەم. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ۋېي سۇلالىسى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئېفتالىتلارنىڭ كۈچىمۇ پائىز (كۆكئارت) نىڭ غەربكە سۈرۈلۈپ كەتكەن.

ۋەھالەنكى، ئاناغايىنىڭ قۇدرەت تېپىپ غەربىي مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى جۇرجان خانلىقى ھالاك

بۆلۈشتىن ئىلگىرىكى ئەكىس نۇرىنىڭ قايتا كۆرۈنگەنلىكىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، تۈركلەر باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن ناھايىتى تېزلا ئۆچتى، خالاس. تۈركلەر بولسا، پىڭلياڭدىكى ئارىلاشما غۇزلارنىڭ ئاشنا، ئاشراۋدىن ئىبارەت ئىككى ئۇرۇقنى يادرو قىلغان ھالدا، تەركىبىي ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان تېلې قەبىلىلىرىنى قوبۇل قىلىشتىن ھاسىل بولغان يېڭى ئېتىنىڭ گەۋدە ئىدى. جۇرچان خانلىقى قۇدرەت تېپىپ ئالتۇنتاغ (ئالتاي تاغلىرى) قا كۆچۈپ بېرىپ ماكانلاشتى، تۈركلەر «ئۇنىڭ تۆمۈرچى قولى بولدى» (116)، تۆمۈر جابدۇق تاپشۇرۇش ئارقىلىق ئولپان تۆلىدى. جۇرچانلار كېيىن ئۇلاردىن ئاتلىق ئەسكەر ئېلىپ قاڭقىللارغا ھۇجۇم قىلدى، كۈچى بارغانسېرى زورايىدى، داتۇڭنىڭ 6-يىلى (مىلادى 540) زېمىنى كېڭىيىپ غەربىي ۋېينىڭ شىمالىي قىسمىغىچە يېتىپ باردى. بۇ چاغدا جۇرچانلار شەرقىي ۋېي بىلەن ياخشىلاشقاندى، غەربىي ۋېي ئۆزىدە يېتىملىك ۋە خەۋپسىز ھېس قىلغانلىقتىن، داتۇڭنىڭ 11-يىلى (مىلادى 545) ئانتوپانتۇنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ تۈركلەر بىلەن ئالاقىلەشتى. 17-يىلى (مىلادى 551) يەنە چاڭلې مەلىكىنى تۈرك سەردارى تۈمەنگە ياتلىق قىلىپ قۇدىلاشتى ۋە ئالتۇن، يىپەك رەختلەرنى سوۋغا قىلدى، بۇنىڭدىن مەقسەت، تۈركلەرنى ئۆزىگە تارتىپ جۇرچانلارغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇش ئىدى. «ۋېي سۇلالىسى فېيىدى يىلىنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 552) 1-ئايدا، تۈمەن ئەسكەر چىقىرىپ جۇرچانلارغا ھۇجۇم قىلدى، شىمالىي چۆللۈكتە ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇب قىلدى، ئاناغاي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى» (117). تۈمەن ئۆزىنى ئىلىك قاغان دەپ ئاتاپ، تۈرك خانلىقىنى قۇرۇپ، شىمالىي چۆللۈكنى بىرلىككە كەلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن جۇرچان خانلىقى پۈتۈنلەي يېمىرىلدى.

ئىزاھلار:

- (105) 44 43 42 41 40 39 38 37 36 35 34 33 32 31 30 29 28 27 26 25 24 23 22 21 20 19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0
- 45 سۈي خۇڭ: «ئون ئالتە پادىشاھلىق يىلىنامىسى» 96-جىلد، قۇتقۇ ئەنجۈ. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 97-جىلد، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى، پىشامشان-يىلى. (101)
- 46 47 «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 97-جىلد، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى، كىنگىت. (101)
- 48 «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 97-جىلد، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى، پىشامشان-يىلى. (101)
- 49 «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر» 125-جىلد، سۇڭ سۇلالىسى يۈەنجيانىڭ 27-يىلى. (101)
- 50 «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 97-جىلد، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى، پىشامشان-يىلى. (101)
- 51 «ۋېينامە» 43-جىلد، تاڭ خېنىڭ تەرجىمىھالى. (101)
- 52 «ۋېينامە» 102-جىلد، قاڭقىل ئىرونىڭ تەرجىمىھالى. (101)
- 53 «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر» 129-جىلد، دامىڭنىڭ 4-يىلى. (101)
- 54 «ۋېينامە» 102-جىلد، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى، ئۇدۇن-يىلى. (101)
- 55 «ۋېينامە» 5-جىلد، گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرىلەر. (101)
- 56 «ئالىي راھىبلار تەرجىمىھالى» 14-جىلد، شاكرادارما. (101)
- 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100
- 60 «ۋېينامە» 101-جىلد، قۇجۇ تەزكىرىسى. (101)
- 61 «جەنۇبىي چىنامە» 59-جىلد، جۇرچانلار. (101)
- 62 قاملاشمىغان ئەسىرىم: «تۈرك تارىخى» 70-بەتكە قاراك، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1992-يىلى نەشرى. (101)
- 63 «كىتابلار جەۋھىرى» 97-جىلد، پادىشاھ-خانلار قىسمى. (101)

70 «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 137-جىلد، چى پادىشاھى ۋۇدىنىڭ يۇقىمىغا 8-يىلى.

71 فېڭ جېڭجۇن: «قاڭقىلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە قوش، پىشامشان ئەللىرى كىشىلىرىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى»، «غەربىي يۇرت-ئەنخەي تارىخ-جۇغراپىيىسى توغرىسىدىكى ئىسپاتلاش» 36-38-بەتلەر.

72 خۇسەن: «يېڭىدىن تېپىلغان قۇجۇ خانى كىن شۇگۇي ۋە كۇجيانىڭ يىلنامى ھەققىدىكى مۇلاھىزە»، «قۇجۇ، كروران ھەققىدىكى تەتقىقات ماقالىلىرى» 85-90-بەتلەر.

73 دۇن لىيەنچىن: «دىڭلىڭ، قاڭقىل ۋە تېلبىلار» 237-238-بەتلەر.

74 «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 147-جىلد، لياڭ سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدىنىڭ تىيەنجىيەن 7-يىلى.

75 «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 144-جىلد، چى سۇلالىسى پادىشاھى سىڭدىنىڭ يەتتۇ 4-يىلى.

76 خۇسەن: «قۇجۇ، كروران ھەققىدىكى تەتقىقات ماقالىلىرى» 90-بەت. (109) (114) (115) ⑧⑧ «ۋېينامە» 103-جىلد، قاڭقىلار.

77 «كىتابلار جەۋھىرى» 968-جىلد، قارام ئەللەر، ئوردىغا سوۋغا-سالام يوللاش، 1-بەت. (108) ⑨ «ۋېينامە» 69-جىلد، يۈەن فەننىڭ تەرجىمىھالى.

78 «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 148-جىلد، تىيەنلەننىڭ 16-يىلى.

79 «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 149-جىلد، لياڭ سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدىنىڭ پۈتۈڭ تۇنجى يىلى.

80 (100) (101) (106) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 149-جىلد، لياڭ سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدىنىڭ پۈتۈڭ 2-يىلى.

81 (102) «كىتابلار جەۋھىرى» 977-جىلد، قارام ئەللەر، تەسلىم بولۇپ بەيئەت قىلىش. (101) (104) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 149-جىلد، پۈتۈڭ 3-يىلى.

82 (107) يۇقىرىقى كىتاب 150-جىلد، پۈتۈڭ 6-يىلى. (108) (110) يۇقىرىقى كىتاب 152-جىلد، داتۇڭ 2-يىلى.

83 (111) (113) يۇقىرىقى كىتاب 158-جىلد، داتۇڭ 4-يىلى. (112) (112) يۇقىرىقى كىتاب 157-جىلد، داتۇڭ تۇنجى يىلى.

84 (116) قاملاشمىغان ئىسىم: «تۈرك تارىخى» 39-85-بەتلەر. (117) «جۇنامە» 50-جىلد، تۈركلەر.

(«غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1995-يىلى 3-سانىدىن

تەرجىمە قىلىندى)

تەرجىمە قىلغۇچى: ئەزىز يۈسۈپ

ئاماننىساخاننىڭ سەھىر ادەبىي يۇرتى توغرىسىدا

ئابدۇقادىر داۋۇت

ئاماننىساخاننىڭ يۇرتى توغرىلىق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام تەتقىقاتى ساھەسىدە ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەر مەۋجۇت.

تەتقىقاتچىلار ئاماننىساخان مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ غازكۆل يېزىسى قۇمۇچ مەھەللە كەنتىدىن دېيىشەكتە. بۇ قاراشنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا تۈرتكە بولغان سەۋەبلەر:

(1) «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دىكى «سۇلتان ئۆز ۋەزىر، ئەمىر ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەختى يەكەندىن ئاتلىنىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ تەرىك ماكان دېھقانچىلىقىغا شىكارغا يۈزلەندى ۋە نەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولدى. سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دېھقانچىلىق ئاددىي كىيىملەرنى كېيىپ قونۇپ، مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقلىرىدىكى ئۆيلەردە غەربانە قوندىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىسلىرىگە زۇلۇم-سەتەم قىلغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بۇ كۈنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرىمى بىلەن بۇ خارابە ئۆيگە قونۇپ سۈپىتىدە كىردى. بۇ ئۆي مەھبۇت ئاتلىق ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى. ئاماننىساخان بولسا شۇ مەھبۇتنىڭ قىزى ئىدى.»

مەلۇم بولدىكى: بۇنىڭدا تارىم، تەرىك ماكان، مەھبۇت ئوتۇنچى ۋە ئەكرەم ئاتلىق ئابدۇرۇشخاننىڭ مەھرىمى يېزىلغان، بىراق ئاماننىساخاننىڭ يۇرتى توغرىلىق شەيئە بېرىلمىگەن. يۇقىرىقى ئىسىملار بويىچەلا ئاماننىساخان مەھەللىسىنى بېكىتكىلى بولىدۇ، ئىككىنچى سەۋەب: مەكتەپ ناھىيىسىدىكى خانكۆل ۋە خانناماز دېگەن يۇرت ئىسىملىرى، سۇلتان ئابدۇرۇشخان ئوۋ قىلىشقا كەلگەندە قوبۇلغان ھەم ئاماننىساخان ياشىغان جاي «خانكۆل» دەپ ئاتالدى دېيىلدى.

بۇ توغرىدا مۇنداق ئىزاھ بېرىمىز: مەكتەپ ناھىيىسىدە خانكۆل (ھازىرقى بىر كەنت، بىر سۇ ئامبىرى شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ)، خانناماز (ھازىر بىر كەنت شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ) دېيىلىدىغان جايلا بار. بۇ ھەقتە «قىشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر جاي ناملار خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە، خانكۆلگە «بۇندىن تەخمىنەن 100 يىل ئىلگىرى بىر ئەمەلدار بۇ يەردىكى زىمىن بويىدا بىر مەزگىل تۇرغانلىقتىن شۇ نام بىلەن ئاتالغان» دەپ، خانناماز توغرىسىدا «ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خان خوجا ئىسىملىك بىر باي (خان خوجا ئايلاق خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا يەمىيانىڭ ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسىنىڭ ھۈرمەت نامى ئىدى. شۇ بولۇشى مۇمكىن - ئا) بۇ يەردە ناماز ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن شۇ نام بىلەن ئاتالغان» دەپ چۈشەنچە بېرىلگەن①.

تارىخىي كىتابلاردا: 1638-يىلى ئابدۇللاخان تۇرپاندىن يەكەنگە شاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇش ئۈچۈن كېلىۋېتىپ خانكۆلگە كېلىپ قونۇپ ئۆتكەن②. خانناماز ئابدۇللاخان ياكى خان خوجىنىڭ ناماز ئوقۇپ ئۆتكەن جايى دېيىلگەن، چۈنكى خانناماز ۋە خانكۆل بۇرۇنقى مارالبېشى يولىنىڭ جەنۇبىي تارمىقى ئۈستىدە ئىدى (ھازىرمۇ شۇنداق). «تارىخىي رەشىدى» (زەمبىلى) نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشتۈرۈپ ئىشلىگۈچى كىشى ئاماننىساخاننى نەزەردە تۇتۇپ

«خانكۆل» نى «خانمكۆل» دەپ يازغاچقا، ئۇ، تەتقىقاتچىلارنى قايىۋۇقتۇرۇپ قويغان بولۇشى مۇمكىن. ئۈچىنچى سەۋەب: 1934-يىلى مەكتەپ نەھىيىسىدىكى بىر قۇملۇقتىكى توغراق تۈۋىدىن ئەر كىشىنىڭ قەدىمكى يازلىق چاپلان، كۆڭلىكى، ماس پۇل، ئوقيا، ئوقدان.... قاتارلىقلارنىڭ تېپىلغانلىقى، «ئۇ نەرسىلەر سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ» دەپ ماتېرىياللاردا ئېلان قىلىنىشى تەتقىقاتچىلارنىڭ يەنە بىر قېتىم يېنىكلىك بىلەن پىكىر قىلىشىغا سەۋەب بولدى.

تېپىلغان ئۇ نەرسىلەردە ئۆزگىچە بەلگە، ئىسىلار يوق بولۇپ، ھاللىقراق تۇرمۇش سەۋىيىسىدىكى ھەر قانداق كىشى ئىشلەتسە بولۇپرىدىغان نەرسىلەر ئىدى. نىزامىدىن ھۈسەيىننىڭ «كېيىنكى ئوتتۇرا ئىسىرلەر ئويغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئۆچىرىكلىرى» نەلىق ماقالىسىدىكى «سەئىدنامە» نەلىق كىتابىدىن نەقىل كەلتۈرگەن «شاھ تاتارلىق چوكان سىكىلەك خاتۇن ئامەتلىرى ئاسمانغا ئۆرلەپ رەشىد ئەزەم بىلەن .....» ③ دېگەن جۈملىدىن ئالمانسىخاننىڭ سەھرادىكى يۇرتىنى بىلىشكە مۇۋەپپەقىيەت بولدى.

تاتار-تارىم دەرياسى (دەريانىڭ يەكەنگە تەۋە قىسمى) نىڭ جەنۇبىي قۇملۇق (تەرك ماكان قۇملۇقى) نىڭ غەربىنىڭ شىمالىي بۇرجىكى تەرىپى ئوتتۇرىسىدىكى تۆۋەنكى بەشكىنت (ھازىرقى بەشكىن بازىرى) نىڭ غەربىي يۇقىرىقى بەشكىنت (ھازىرقى ئىككىچى بازىرى)، تاتار (ھازىرقى قاراسۇ يېزىسى) قاتارلىق جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك نامى بولۇپ، بۇ يۇرتتا يۇقىرىقى تاتار، تۆۋەنكى تاتار، تاتارساڭ، قاتارلىق تاتار ئىسمىغا مەنىدەش مەھەللىلەر بار.

شاھ تاتار (شاخ تاتار) بىر كەنتنىڭ نامى. شۇ يۇرتتىكىلەر بۇ يەرنى شاھلىق دەپ ئاتىشىدۇ. قوشنا يۇرت، مەھەللىلەردىكى كىشىلەر «شاخ تاتار» دېيىشىدۇ. قاغلىق ناھىيىسىنىڭ جاڭگىلىكى يېزا قارادۆڭ كەنتى بىلەن يەكەن ناھىيىسىنىڭ قارا سۇ يېزىسى شاپتۇللۇق كەنتى تۇتاشقان جايدىكى ئىسمى يوقالغان شاخ تاتار مەھەللىسى ئالمانسىخاننىڭ سەھرادىكى يۇرتىدۇر.

شاخ تاتار مەھەللىسى قاغلىق ناھىيىسى، يەكەن ناھىيىسى، پوسكام ناھىيىسى چېگرىسىغا جايلاشقان. شاخ تاتارنىڭ ئىتراپىدىكى قۇملۇق سزلىق ۋە توغراقلىقلاردا توشقان. ئۆدەك، كىيىك، تۈلكە، قىرغاۋۇل، ياۋا ئۆتۈڭگۈز، كەكلىك، ياۋاغاز، ئۇقا، تۇرنا، بېلىق ئالغۇچ قاتارلىق ھايۋان ۋە قۇشلار بار، مەھەللىنىڭ شىمالىدا تىزناپ دەرياسى قىش، ياز توختىماي ئېقىپ تۇرىدۇ.

شاھ تاتار (شاخ تاتار) مەھەللىسىنى ئالمانسىخاننىڭ سەھرادىكى يۇرتى دېيىشىمىزدىكى سەۋەب:

1. نىزامىدىن ھۈسەيىن «سەئىدنامە» دىن نەقىل كەلتۈرگەن شاھ تاتار مەن ئوتتۇرىغا قويغان جايىدۇر. ھازىرقى شاپتۇللۇقتا يىلپى ئۆتكەن ئابدۇللا ناسىر (يېقىندا ئۆلۈپ كەتتى)، تۇرسۇن تۇردى ساقلىغان 1919-يىلى يېزىلغان بىر ھۆججەتتە «شاخ تاتار كەنتىدىن» دەپ يېزىلغان، مەلۇم بولدىكى شاخ تاتار يەكەن ناھىيىسىدىكى شاپتۇللۇق بىلەن قاغلىق ناھىيىسىنىڭ قارادۆڭ كەنتى ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمىي كەنت.

2. شاپتۇللۇق كەنتى بىلەن شاخ تاتار كەنتى تۇتاشقان جايدا $300m^2$ لىق بىر مەيدان بار، مەيداننىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىمەك بەش تۈپ غۈزۈمەك قاپاق تېرەك بار (بۇ تېرەكلەر بۇرۇنقى تېرەكنىڭ يىلتىزىدىن كۆكلىگەن) تېرەكنىڭ شىمال تەرىپىدە 7 مېتىر يىراقلىقتا ئاق يانتاق بىلەن چۈمەككەن ياغلاچ رىشاتكا ئىچىگە ئېلىنغان بەش مېتىر دائىرىدىكى 0.50 مېتىر ئىگىزلىكتە توپا دۆۋىسى بار. بۇ دۆۋۈلۈك شېھىتلىك دېيىلىدۇ. بۇرۇنسىدا تېرەك يۇمىلاق سۈپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ سۈپىدا 70 يىل ئىلگىرى ھەر يىلى ھىجرىيىنىڭ ھوشۇر (مۇھەررىم) ئېيىدا (ھىجرىيە يىلىنىڭ 1-ئېيى، يىل بېشى) خوتەن، قارىقلاش، قاغلىق، پوسكام، يەكەن، قەشقەر، يېڭىسار، مەكىت، مارالبېشى.... قاتارلىق جايلاردىن ئەر-ئايال مەشھۇر سازمىدە، ناخشىچى، ئۇسسۇلچىلار سزلىرىنى ئېلىپ كېلىشىپ ئۆتكەن، ئىجاد قىلغان سەنئەت نومۇرلىرىنى بىر ئاي كۆرۈك قىلىشقانكەن. بۇ پائالىيەت ھەر يىلى ھوشۇر ئېيىدىلا ئېلىپ بېرىلغان.

دېمەك، بۇ سەنئەت ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىنىڭ قەدەرلىك، دائىم ئېلىپ بېرىلىشىدىن قارىغاندا، كۆرەكنىڭ دەسلەپكى شەكىللىنىش دەۋرىدە، ھەممە يۇرت سەنئەتكارلىرى بىردەك ئېتىراپ قىلغان كامالەتكە يەتكەن سەنئەتكارلار بۇ يۇرتتا تۇرغان، مەشھۇر سەنئەتكار يۈسۈپ قەدىرخان ئوردىدىن كۆڭلى قېلىپ (ئېھتىمال سۇلتان سەئىدخان

1525-يىللىرى سۇفى بولۇپ كەتكەن ۋاقىتلار بولۇشى ياكى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان پادىشاھ بولغان ۋاقىتىدىكى كۆڭۈلسىز ۋاقىتلار بولۇشى مۇمكىن) سۆزۈمچىلار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ كۆزىدىن يىراق (پادىشاھ ئىنئام قىلىپ بەرگەن زېمىن تاتارا ئىدى) ئۆز قوۋمى ئورۇنلاشقان شاخ تاتارغا چىقىپ ئورۇنلاشقان، ئۇنى شاگىرتلىرى تەرىپ-تەرىپتىن ئىزدەپ كېلىپ بۇ جايىنى ناخشا-مۇقام ئوچىقىغا ئايلاندۇرغان.

ئاماننىساخاننىڭ يۇرتى، ئاماننىساخاننىڭ ئىسمىنى بىلگىنىمىزدىن باشلاپلا ھەر ساھە كىشىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتى ھەم تەتقىقاتچىلارنىڭ قىزىقىدىغان تېمىسىغا ئايلاندى. «شاھ تاتار» نىڭ پايتەخت يەكەندىن قانچىلىك يىراقلىقتا ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، شۇ زاماندىكى پادىشاھلارنىڭ قەيەرگە ئوۋغا چىقىدىغانلىقىنى تارىخ كىتابلىرىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىۋاتىدۇ. «سۇلتان ئەخمەتخان بەش كۈنلۈك ئوۋ قىلىش ئۈچۈن تاتارستانغا بارغان ئىدىلەر، نەزەر مرزا شەھەردە قالغانىدى. مرزا ئابابەكرى سەھرادا بۇ خەۋەرنى ئىشىتىپ كېچىسى ئىستا شەھەرگە كىردى. نەزەر مرزىنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. تاڭ ئالتى، بۇ خەۋەر خانغا ئاڭلاندى.» بۇ سۆزلەردىكى «تاڭ ئالتى» بۇ خەۋەر خانغا ئاڭلاندى» دېگەن جۈملە يەكەن شەھرى بىلەن تاتارستاننىڭ ئارىلىقىنى يېقىنلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. «خانى شەھىدىنىڭ شىكارغا بىسىر مەيلىلارى بار ئىدى. ئوتۇنچىلىقنىڭ ئايلىقىدا بار چوقتا شاھ نەزەر مېراپ، باقى قابالى مېراپ شۇندا قونۇپ ئىدىلەر».

يەكەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى چارباغ يېزىسى (بۇرۇن ئوتانچىلىق دېيىلگەن) نىڭ تەۋەسىدە بارچۇق (بالچىق-پانچاقلىق) دېيىدىغان ئوۋ قىلىشقا ئەپلىك جاي بولۇپ، بۇ جايدا بالچۇق ئۆستەك دېگەن بىر ئېقىننىڭ بارلىقىنى، يەنە بىر تەرىپى يەكەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مېچاڭدىن باشلاپ دەرياغا تۇنلۇقچە توغراقلىق ئىكەنلىكىنى پىشقىمىلەر بىلىشىدۇ (بۇ جايدىكى بارچۇق-مارالبېشى ئىسمى، ئەلۋەتتە).

يۇقىرىقىلاردىن بىلىۋېلىش مۇمكىنكى، يەكەن خانلىقى ۋاقتىدا يەكەن شەھىرىدىكى پادىشاھ ئەمەلدارلار ئوۋغا چىققا تاتارغا (يەكەن شەھىرى بىلەن ئارىلىقى 26 كىلومېتىر) ياكى بارچۇق (يەكەن شەھىرى بىلەن ئارىلىقى 9.5 كىلومېتىر) قاتارلىق جايلارغا چىقاتتى.

تەكشۈرۈش ئەھۋالى ۋە يازما ھۆججەتلەرگە ئىلىمىن، مۇقەشۈنلى شائىرە ئاماننىساخاننىڭ يۇرتى قارادۆڭ كەنتى بىلەن شاپتۇللۇق كەنتى ئوتتۇرىسىدىكى نامى ئۇنتۇلغان «شاخ تاتار» كەنتىدۇر، دەپ قاراش پاكىتقا ئۇيغۇن، خېلى ئىلمىي يەكۈندۇر.

ئىزاھلار:

- ① «قىشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر جاي ناملرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 360-367-بەتلەر.
- ② مرزا مەھمۇد جۇرراس: «تارىخىي رەشىدى» (زىمىلى)، كۆچۈرۈلگەن نۇسخا.
- ③ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1988-يىلى 4-سان.
- ④ ئەرشىدىن ۋەلى تەزكىرىسىدىن.
- ⑤ «چىڭگىزنامە»، قىشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى، 128-بەت.

(ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: يەكەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى)

مەسئۇل مۇھەررىر: دىلارا خەمەت

خەن-تاكڭ دەۋرلىرىدىكى كۈسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزىي شەھىرى توغرىسىدا مۇلاھىزە

ئەھمەد سۇلايمان

قەدىمكى كۈسەن بەگلىكى تارىختا ھازىرقى كۇچار ناھىيىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا بۈگۈر، شايار، توقسۇ، باي، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان قاتارلىق ناھىيە-شەھەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇنىڭ نامى ئېلىمىزنىڭ تارىخىي ھۆججەتلىرىدە مىلادىدىن بۇرۇنلا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە»، «ۋېينامە»، «لياڭنامە»، «جۇنامە»، «سۈينامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «كونا تاڭنامە» ۋە «راھىبلار تەرجىمىھالى»، «راھىبلار تەرجىمىھالىنىڭ داۋامى»، «سۆڭ دەۋرىدىكى راھىبلار تەرجىمىھالى» قاتارلىق خەنزۇچە ئەسەرلەردە تۈرلۈك خەتلەر بىلەن ئىپادە قىلىنغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا: «كۈسەن - كۇچا دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى» ① دېيىلگەن بولۇپ، نۆۋەتتە ئالىملار خەنزۇچە كلاسسىك ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنغان «چىۋىسى»، «جۋىسى»، «جۋىجى»، «كۇشىيەن»، «كۇچا» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى يەرلىك مىللەتلەر تىلىدىكى «كۈسەن»، «كۇچا» دېگەن ناملارنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى خەنزۇچە تەلەپپۇزىدىن ئىبارەت دەپ قارىماقتا.

كۈسەن بەگلىكى ھەققىدىكى مەلۇمات تۇنجى بولۇپ «خەننامە» دە ئۇچرايدۇ، «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «غەربىي يۇرتتا ئەسلى 36 بەگلىك بار ئىدى، كېيىن بۆلۈنۈپ 50 نەچچىگە يەتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھۇنلارنىڭ غەربىگە، ئاسىيۇلارنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقاندى، .. كۈسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزى يان شەھىرى، بۇ يەر بىلەن چاڭئەننىڭ ئارىلىقى 7480 چاقىرىم. ئاھالىسى 6970 تۇتۇن، 81 مىڭ 317 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 21 مىڭ 76 نەپەر. .. جەنۇبىي نىيە، شەرقىي جەنۇبىي چەرچەن، غەربىي جەنۇبىي ئۇزۇن تېتىر، شىمالى ئاسىيۇ، غەربىي ئاقسۇ بىلەن تۇتىشىدۇ» ② دېيىلگەن. كېيىنكى «جىننامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «ۋېينامە»، «جۇنامە»، «سۈينامە»، «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ساياھەت خاتىرىسى» قاتارلىق تارىخ، ساياھەتنامە ۋە تەزكىرىلەردە كۈسەن بەگلىكى ھەققىدە ئازدۇر-كۆپتۇر مەلۇمات بېرىلگەن. بىراق ھەرقايسى دەۋرلەردىكى خەنزۇچە يازما ماتېرىياللاردىكى مەلۇماتلارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن تەتقىقاتچىلار قەدىمكى كۈسەن بەگلىكى سىياسىي مەركەز شەھىرىنىڭ ھازىرقى ئورنى مەسىلىسىدە تۈرلۈك قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

شۇڭا، نۆۋەتتە قەدىمكى كۈسەن بەگلىكىنىڭ تارىخىنى، مەدەنىيىتىنى سىستېمىلىق يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىي شەھىرىنىڭ ئورنىنى ئېنىقلاپ چىقىش مۇھىم تەتقىقات تېمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى كۈسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزىي شەھىرى ھەققىدە «خەننامە»، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»

دە: «كۈسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزى يان شەھىرى» دېيىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى كۆرسىتىپ بېرىلمىگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «ۋېينامە» قاتارلىق ئەسەرلەردە ئوخشاشلا «كۈسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزى يان شەھىرى» دېيىلگەن بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «قانۇنلار قامۇسى» دېگەن ئەسەردىلا «كۈسەن بەگلىكى پادىشاھى يان شەھىرىدە تۇراتتى، ھازىر يىلۇلۇ شەھىرى دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن، بىراق «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھاتى» دېگەن ئەسەردە «كۈسەن دەرياسىنىڭ ئىككى مەنبەسى بار، غەربىي دەريانىڭ مەنبەسى شىمالدىكى چوڭ تاغنىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ... بۇ دەريا جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ قىزىل قۇم تاغىدىن ئۆتىدۇ، تاغدىن ئۆتكەندىن كېيىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ، بۇ سول تەرەپ تارمىقىدۇر. شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئاقىدىغان دەريا سۈيى يەنە ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. ئوڭ تەرەپتىكى ئىككى دەريا ئۇدۇل شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، شىمالىي دەرياغا قويۇلىدۇ. شەرقىي دەريا كۈسەننىڭ شەرقىي شىمالىدىن چىقىپ، قىزىل قۇملۇقلاردىن ئۆتۈپ، جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ، يەنە بىر تارماق دەريا ئوڭ تەرەپتىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، كۈسەن شەھىرىگە، يەنى بۇرۇنقى يان شەھىرىگە كىرىدۇ» ③ دېيىلگەن. بۇ، بىزنىڭ قەدىمكى كۈسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزى شەھىرى بولغان يان شەھىرىنىڭ ئورنىنى ئېنىقلاپ بېكىتىپ چىقىشىمىزنى ئىنتايىن مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

يېقىنقى دەۋرلەردىكى كۇچا رايونىنى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندىمۇ، كۇچادا ئىككى چوڭ دەريا بولۇپ، غەرب تەرەپتىكىسى مۇزات دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ خاتتەغرى تېغىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ قىزىل مىڭئۆيىگە كەلگەندە قىزىل دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ، قىزىل دەرياسى كۇچاننىڭ شىمالىدىكى چوڭ تاغدىن باشلىنىدۇ. جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ قىزىلنىڭ غەربىدە مۇزات دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ، چولتاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ قۇم تۇرغاغا كەلگەندە ئۆگەن دەرياسى دەپ ئاتىلىپ، سۈيى ئۈچ تارماققا بۆلۈنىدۇ. بىر تارمىقى سول تەرەپتىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، كۇچا شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ، ئۆگەن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئۆزىمۇ شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ، ئۇنىڭ بىر تارمىقى جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، شايارنىڭ غەربىدە تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ، ئۆزى شەرققە قاراپ ئېقىپ، شايار ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن شەرققە قاراپ ئېقىپ، بۈگۈر سالىقلىرىغا قۇيۇلىدۇ. دېمەك «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھاتى» دا تەسۋىرلەنگەن غەربىي دەريا ھازىرقى مۇزات دەرياسى (يەنى ئۆگەن دەرياسى) نى كۆرسىتىدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. شەرقتىكىسى كۇچا دەرياسى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنبەسى كۇچاننىڭ شىمالىدىكى چوڭ تاغدىن باشلىنىدۇ. جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، چولتاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ، سۇبېشىغا كەلگەندە ئۈچ تارماققا بۆلۈنۈپ جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ. بىر تارمىقى سۇبېشى دەرياسى بولۇپ، شەرقىي تەرەپتە، يەنە بىرىسى ئوچا دەرياسى بولۇپ، شەھەرنىڭ شەرقىدىن كۇچا شەھىرىگە ئېقىپ كىرىپ، جەنۇبتا چىن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. چىن دەرياسى ئوچا دەرياسىنىڭ غەربىدىن كۇچا بازىرىغا ئېقىپ كىرىپ، جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ ئوچا دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ. ئوچا دەرياسى ئېھتىمال قەدىمىي دەريا بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا قەدىمىي خارابە-ئىزلار كۆپ ساقلانغان، بۇنى «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھاتى» دىكى مەلۇماتلارغا سېلىشتۇرۇپ قارايدىغان بولساق، «شەرقىي دەريا» دېيىلگەن دەريانىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى سۇبېشى دەرياسى بولۇپ، ئوچا دەرياسى بولسا شەرقىي دەريانىڭ ئوڭ تەرەپتىكى بىر تارمىقى ئىدى. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھاتى» دا ئېيتىلغان كۈسەن شەھىرىگە يەنى يان شەھىرىگە كىرىدىغان دەريا ئېقىنىمۇ دەل مۇشۇ ئوچا دەرياسى ئىدى ④. دېمەك بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى كۈسەن شەھىرى (يەنى يان شەھىرى) مۇشۇ ئوچا دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان. گەرچە سۇبېشى دەرياسى ھازىر قۇرۇق دەريا بولسىمۇ، بىراق سۇبېشى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ ھازىرقى كەڭلىكى تەخمىنەن بىر كىلومېتىر

كېلىدىغانلىقىغا ئاساسەن، قەدىمدە سۈيبىشى دەرياسى ۋە ئۇنىڭ تارمىقى بولغان ئوچا دەرياسى سۇ مىقدارىنىڭ مول ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئانچە قىيىن ئەمەس. . . . .

1958-يىلى خۇاڭ ۋېنپېي ئەپەندىنىڭ تەكشۈرۈش-قېزىش ماتېرىيالىغا ئاساسلانغاندەك، خەن-تالڭ دەۋرىدىكى كۈسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزىي شەھىرى بولغان يان شەھىرىنىڭ كۇچا دەرياسى بويىغا جايلاشقانلىقى ئىسپاتلاندى⑤. تەكشۈرۈش دوكلاتىغا ئاساسلانغاندا، كۇچادىكى يېڭىشەھەر بىلەن كۈنئەھەر ئارىلىقىغا جايلاشقان پىلاڭ كەتتىگە بىر قەدىمكى شەھەر خارابىسى جايلاشقان بولۇپ، مازاپتان قەدىمىي شەھىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ شەھەر خارابىسى كۆلىمى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، تۆت چاسا كەلگەن، بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ شىمالىي سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2075 مېتىر، شەرقىي سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1608 مېتىر، جەنۇبىي سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1809 مېتىر، شەھەر خارابىسىنىڭ ئايلىنىشى تەخمىنەن يەتتە كىلومېتىر كېلىدۇ. شەھەر خارابىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئوچا دەرياسى كېسىپ ئۆتدۇ، بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا قەدىمىي توپا دۆۋىلىرى ۋە خارابە-ئىزلار بولۇپ، بۇ توپا دۆۋىلىرى ۋە خارابە-ئىزلارنىڭ ھەممىسى ئوچا دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي تەرەپلىرىدە خاڭداپ سېلىنغان قۇرۇلۇش ئىزلىرى بار. شەرقىي سېپىلىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە يەنى ئوچا دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا پىلاڭ تۇرا، قارا دۆڭ ۋە قارادۆڭنىڭ غەربىگە ئىككى كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا ساقساق تۇرا بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قارادۆڭ خارابىسى بىر قەدەر چوڭراق، بۇ يەردە ئېلىپ بېرىلغان قېزىش جەريانىدا ھەر خىل ساپال بۇيۇملار، ھەر خىل تاش قوراللار، ھەر خىل سۆڭەك بۇيۇملار ۋە ئاز مىقتاردا مىس، تۆمۈر قوراللار تېپىلدى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بۇ خارابىلىقتىن خەن سۇلالىسىنىڭ «بەش جۈلۈق يارمىقى»، تالڭ-سۇلالىسىنىڭ «دالى يۈەنباۋ»، «جىيەنجۇڭ تۇڭباۋ» يارماق بۇللىرى، شۇنىڭدەك ساپاللارغا سىياھ بىلەن يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خەت قاتارلىقلار تېپىلدى.

تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 7000-8000 يىللار بۇرۇنقى يېڭى تاش قورال دەۋرلىرىدىن تارتىپ تالڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە قەدىمكى كۈسەنلىكلەر ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن قەدىمىي شەھەر خارابىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بولۇپمۇ ئوچا دەرياسىنىڭ بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدىغانلىقىدىن ھەم ئوچا دەرياسىنىڭ سۈيبىشى دەرياسىنىڭ (يەنى كۇچا دەرياسىنىڭ) بىر تارمىقى ئىكەنلىكىدىن قارىغاندەك، بۇ قەدىمىي شەھەر خارابىسىنىڭ يازما تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن خەن-تالڭ دەۋرلىرىدىكى كۈسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزىي شەھىرى بولغان يان شەھىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. «جۇ نامە» بىلەن «سۈينامە» دە «كۈسەن بەگلىكى مەركىزىي شەھىرىنىڭ ئايلىنىشى (دائىرىسى) 6.5 چاقىرىم كېلەتتى»⑥ دېيىلگەن. شۇەنزاڭنىڭ «بۈيۈك تالڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ساياھەت خاتىرىسى» دە «كۈسەن بەگلىكى مەركىزىي شەھىرىنىڭ دائىرىسى 17-18 چاقىرىم كېلەتتى»⑦ دېيىلگەن بولۇپ، ھازىر ساقلىنىپ قالغان پىلاڭ قەدىمىي شەھەر خارابىسىنىڭ دائىرىسى يەتتە كىلومېتىر ئىتراپىدا كېلىدۇ. بۇنى بىز خەن-تالڭ دەۋرلىرىدىكى چاقىرىم مۇساپىسىنىڭ ھازىرقى مۇساپىدىن كىچىك بولىدىغانلىقىغا، يەنى «ھازىرقى بىر كىلومېتىر، خەن-تالڭ دەۋرلىرىدىكى 2.558 چاقىرىمغا تەڭ» دېگەن⑧ ھېسابلاش ئۇسۇلىغا ئاساسەن سېلىشتۇرۇپ ھېسابلاپ چىققاق، كۈسەن بەگلىكى مەركىزىي شەھىرىنىڭ تالڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دائىرىسى بىلەن ھازىر ساقلىنىپ قالغان خارابە دائىرىسىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، بۇ شەھەر خارابىسىدىكى شىمالىي سېپىل شەرقىي سېپىلدىن بۇرۇن ياسالغان، شەرقىي سېپىلمۇ ئەسلىدىكى سېپىلنىڭ ئورنىغا قايتا ياسالغان. باشقا

نۇرغۇنلىغان خارابە ئىزلارمۇ. ئەسلىدىكى خارابىسى ئاساسدا قايتا كېڭەيتىلىپ ياسالغان. بۇلارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى يان شەھىرى مىلادىدىن بۇرۇنلا بىنا قىلىنغان شەھەر بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىدىن بۇرۇن، يەنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن سۈي سۇلالىسى دەۋرىگىچە دائىرىسى كىچىكرەك، ئۇنىڭ نوپۇسى ئازراق بولغان مەركىزىي شەھەر ئىكەنلىكى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە دائىرىسى كېڭىيىپ، نوپۇسىنىڭ كۆپەيگەنلىكى، سودا، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ دائىرىسىمۇ ئەسلىدىكىدىن نەچچە ھەسسە كېڭەيگەنلىكى، غەربىي يۇرتتىكى چوڭ مەركىزىي شەھەرلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغانلىقى ئېنىق.

بەزى ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنغان كۈسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزىي شەھىرى خەن-تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە بۈگۈنكى كۇچادا ئىدى، ۋېي، جىن، سۈي سۇلالىلىرى دەۋرىدە بۈگۈنكى شايارغا كۆچۈرۈلگەن دېگەن قاراش تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. قەدىمكى كۈسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزىي شەھىرى بولغان يان شەھىرى ۋە كېيىنكى يىلولۇ شەھىرى دەپ ئاتالغان يېڭى يان شەھىرى خەن دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىگىچە بولغان دەۋرلەردە ئىزچىل ھالدا بۈگۈنكى كۇچادىكى پىلاڭ قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدە بولغان. بەزى يولداشلار ئېيتقان يانتاق قەدىمكى شەھىرى ئېھتىمال كۈسەن بەگلىكىنىڭ كۆپلىگەن شەھەرلىرى ئىچىدىكى بىر چوڭ شەھەر، يەنى تارىم دەرياسى بويىدىكى يەنە بىر چوڭ شەھىرى بولۇشى مۇمكىن.

ئىزاھلار:

- ① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 526-بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981-يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
  - ② «خەننامە» 96-جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى I» 848، 917-بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994-يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
  - ③ «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھاتى» 1-جىلد 11-12-بەت. ئەدەبىيات قەدىمكى ئەسەرلىرى نەشرىياتى، 1955-يىلى نەشرى.
  - ④ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» 226، 227-بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983-يىلى نەشرى.
  - ⑤ خۇاڭ ۋېنپېي: «شىنجاڭدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىن دوكلات» دېگەن ئەسەرنىڭ 4-بەتلىرى «كۇچا رايونى» غا قارالسۇن. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1983-يىلى نەشرى.
  - ⑥ «جۇنامە» 50-جىلد «يات ئەللەر تەزكىرىسى» 917-بەت.
  - ⑦ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ساياھەت خاتىرىسى»، 19-بەت، شەنشى خەلق نەشرىياتى، 1985-يىلى نەشرى.
  - ⑧ جۈليەنكۈن: «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ساياھەت خاتىرىسى توغرىسىدا تارىخ-جۇغراپىيە تەتقىقات ماقالىلىرى» 102-بەت. جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1984-يىلى نەشرى.
- (ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ داشۆ تارىخ فاكولتېتى)
- مەسئۇل مۇھەررىر: ئابدۇلئەلىم نۇردۇن

نورۇزنىڭ تارىختىكى ئىزلىرى ۋە مەشھۇر كىشىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى شېئىرلىرى

ماھمۇد زەيدى

نورۇزنى بايرام قىلىش (3-ئاينىڭ 20-22-كۈنلىرىنى) قەدىمكى زامانلاردا شەكىللىنىشكە باشلىغان شەرق خەلقلەرنىڭ بىر خىل ئەنئەنىسىدۇر. نورۇزنىڭ خاسىيىتى ھەققىدە تۈرلۈك رىۋايەتلەر بار.

يازما تارىخىي مەراسىملاردىن مەلۇم بولۇشىچە، نورۇزنى بايرام قىلىش ئادەتلىرى قەدىمكى ئىرانلىقلاردا، ئەمەنلىلەر دەۋرىدىن (مىلادىدىن ئىلگىرى 558-330 يىللار) باشلاپ ئادەتكە ئايلانغان. نورۇز ھەققىدە ئەڭ ئىشەنچلىك مەلۇمات ۋە ئىلمىي يەكۈنلەر شەرق ئۆلكىلىرىدىن-ئەبۇرەيھان بېرۇنى (1048-973) نىڭ «قەدىمكى خەلقلەردىن قالغان يادىكارلىقلار»، «قانۇنىي مەسئۇدىي» ۋە «ئەتتەفھىم» ناملىق ئەسەرلىرىدە، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆمەر ھەييەمنىڭ (1131-1054) نەۋرۇز مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئىران ئۆلكىلىرى نورۇز كۈنىنىڭ مەيدانغا كېلىش سەۋەبىنى جەمئىيەتتە باغلايدۇ. مۇھىمى جەمئىيەت پادىشاھلىق كۈنلىرىدە مەجۇسىيلەر دىنىنى يېڭىلىغان ۋە بۇ يېڭىلىق بولغان كۈننى «نەۋرۇز» - «يېڭى كۈن» دەپ ئاتىغان، دەيدۇ. بېرۇنى ئۆز ئەسىرىدە مۇنداق بىر رىۋايەتنى بايان قىلىدۇ:

«جەمئىيەت ئۆزىگە بىر ھارۋا ياسىغان ۋە ھارۋىغا ئولتۇرۇپ ئاسماندا ئۇچقان. شۇ كۈنى دۇنياۋىدىن تېغىدىن ئۆتۈپ بايلىغا بېرىپ چۈشكەن.» ئۇنى دىۋەن-پەرىلەر ئۇچۇرغانمىش. كىشىلەر بۇ ئاجايىپ ۋەقەنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشقان. شۇنىڭ بىلەن شۇ كۈننى ھەيت دەپ سانغان، كىشىلەر جەمئىيەتنىڭ ھارۋىسىدىن ئىلھاملىنىپ ئىلەڭگۈچلەر بىلەن ئۇچۇشقان. بۇ رىۋايەت ئوبۇلقاسم فىردەۋسنىڭ (934-1025) «شاھنامە» داستانىدىمۇ قەيت قىلىنغان.

ئۆمەر ھەييەمۇ «نەۋرۇزنامە» دېگەن ئەسىرىدە نورۇزنىڭ خاتىرىلىنىشىدىكى رىۋايەتلەرنى پادىشاھ جەمئىيەت زامانىغا باغلاپ، شاھ كىيىملىرىنىڭ ھەممىسى ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنىنى يىل بېشى ھېسابلاش ھەققىدىكى پەرمانىنى ئەسلىتىدۇ.

ئومۇملاشتۇرغاندا، رىۋايەتلەردىن ئىككى تۈرلۈك خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ: (1) نورۇزغا ئائىت رىۋايەتلەرنىڭ كۆپى پادىشاھ جەمئىيەت بىلەن باغلانغان. (2) بۇ رىۋايەتلەردە نورۇز كۈنىنى بەلگىلەشلەردە ئاسترونومىيەلىك پرىنسىپلارغا ئاساسلانغان.

نورۇز بايرىمى قانچە كۈن بولۇپ كەلگەن؟ بۇ ھەقتە بېرۇنى يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان ئەسەرلىرىدە، ئىرانلىقلارنىڭ 1-ئايى-«پەرۋەردىن» نىڭ بىرىنچى كۈنى ھورمۇز ئاتالغانلىقىنى ھەم ئۇ پادىشاھ نورۇزى، يەنى يېڭى يىل ئىكەنلىكىنى، ھەمدە شۇ ئاينىڭ 6-كۈنى كاتتا بايرام بولىدىغانلىقىنى بايان قىلغان.

نورۇزنىڭ ئۇنداق ياكى مۇنداق ناملار بىلەن ئاتىلىشىنى بايان قىلساق، ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە خاس سەۋەبلىرى بولغان. مەسىلەن، جەمئىيەت زامانىدىكى جەمئىيەت نەۋرۇزى (پادىشاھ نورۇزى، دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، نوشورۇان (ھۆكۈمرانلىق يىللىرى 531-579) بوۋىسى فرىزۇ دەۋرىدىمۇ فرىزۇ نورۇزى، دەپمۇ ئاتالغان، سۇلتان جالالىدىن مەلىك شاھ سەلجۇقى (ھۆكۈمرانلىق يىللىرى 1029-1072) ۋاقتىدا بولسا، «نەۋرۇزى سۇلتانى» دەپمۇ ئاتالغان. نورۇزنىڭ زادى قانچە كۈن بايرام قىلىنىشىنى ئالىملار مۇنداق كۆرسەتكەن: قەدىمكى زامانلاردىلا نورۇز تەنتەنەسى بىر ھەپتە داۋاملاشقان. 1-كۈنى، پادىشاھ ئۆزى نورۇزنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلىغان ۋە پۇقرالىرىنى قوبۇل قىلىشىنى ھەمدە ئۇلارغا شاپائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. 2-كۈنى، مەرتىۋىسى يۇقىرى كىشىلەر، ساراي خادىملىرىنى قوبۇل قىلغان. 3-كۈنى، ئاتلىق سىپاھلار ۋە دانىشمەنلەرنى قوبۇل قىلغان. 4-كۈنى بولسا، ئۆز جەمەتلىرى ھەم يېقىنلىرىنى ئالاھىدە ئادەملەرنى قوبۇل قىلغان. 5-كۈنى، پەرزەنتلىرىنى، ئۆز تەۋەسىدىكى كىشىلەرنى قوبۇل قىلغان.

نورۇزنى تەنتەنەلىك بايرام قىلىش تۈركىي تىل ئائىلىسىدىكى خەلقلەر بىلەنلا چەكلەنگەن ئەمەس. بۇددا ۋە كاتولىك دىنىدىكىلەرمۇ نورۇزنى خاتىرىلەپ كەلگەن. تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىسلاھقا كىرگەندىن كېيىن مۇھەممەد پەيغەمبەر نورۇز ئېتىقادىغا ئېغىز تەككەن ۋە بۇنى (بۇ قانداق ھادىسە) دەپ سورىغان. بۇ نورۇز، دەپ جاۋاب قىلىنغان. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام: نورۇز نېمە؟ دەپ سورىغان: جاۋابتا: «ئىرانلىقلارنىڭ ئۇلۇغ ھەيتى...» ئىكەنلىكىنى ئۇقتاندىن كېيىن مۇھەممەد پەيغەمبەر: «كاشكى، بىزدىمۇ ھەر كۈنى نورۇز بولسا ئىكەن...» دەپ ئېيتقان. دەپمەك، ئەرەبىستاندا ئىلگىرى نورۇزنىڭ نېمىلىكىنى بىلىشىگەن. ئۇلىمالارنىڭ يېزىشلىرىچە، نورۇز ئەنئەنىسىنى ئىسلام ئەقىدىلىرىگە زىت قويماسلىق سىياسىتى ئىسلامنىڭ دەسلەپكى ۋاقتلىرىدىلا بولغانىكەن. شۇنىڭ بىلەن نورۇز بارغانچە ئومۇملىشىپ بارغان، خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. نورۇزدىكى كۆپ ئۇدۇملار ئىنسان تۇرمۇشىدىكى كۈندىلىك ئېھتىياجى بىلەن زىچ باغلىق بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىسلام ئەقىدىسىگە زىيانلىق بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ھەم نورۇز ئەنئەنىسى يوقالماي قالغان. ۋاقتىنىڭ ئۆزۈرۈشى بىلەن ئەتىيازلىق دېھقانچىلىق تەبىئىيلىقى، تەبىئەتنىڭ نورمال بولماسلىقى تۈپەيلىدىن يامغۇر تەلەش قاتارلىق شەكىللەرگە ئىسلام ئەقىدىسى سىڭىپ بارغان. ئومۇمەن، نورۇز-يېڭى كۈن بىلەن تەنتەنە قىلىش، تەبىئەتنى ئۇلۇغلاش ئادەتلىرى كۆپلىگەن مەملىكەت خەلقلەردە ياۋروپادا، سىلاۋيانلار، رومىيىنىڭ ئۇزاق داللىرىدىن باشلاپ، ۋولگا بويلىرىدىكى بىر مۇنچە خەلقلەر، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزبېك، تاتار، تۈركمەن، ئەزەربەيجانلىقلار، يەتتىنچە ئەتراپىدىكى قازاقلار، قىرغىز، تاجىكلار، ئۇزاق شەرقتە ياپونلارغىچە باھاردا بايرام قىلىش بىر خىل ئەنئەنىگە ئايلانغان. يۇقىرىدىكى خەلقلەرنىڭ تەنتەنەسىدە تۈرلۈك كۈلكىلىك ئويۇنلار، پائالىيەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ نورۇز تەنتەنەسىدىكى پائالىيەتلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخشۇناسى خۇي لىن «مۇزىكا تەزكىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە، XI ئەسىردە مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىدە ھەم ناۋاي، لۇتى... قاتارلىقلارمۇ نورۇز توغرىسىدا كۆپلەپ لېرىك ھەم ئېپىك شېئىرلارنى يازغان.

ئۆز دىۋانىدا ئاسترونومىيە، 12 مۆچەل ۋە ئۇلارنىڭ ناملىرى، كېلىپ چىقىشى، باھار مەۋسىمى توغرىسىدا توختاپ نورۇز دېگەن بۇ سۆزنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان مەھمۇد قەشقەرى بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان مۇتەپەككۈر شائىرىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا: «پارلاق باھار پەسلى ۋە ئۇلۇغ خان مەدھىيىسى» ماۋزۇلۇق قەسىدە يازغان.

خۇي لىن «مۇزىكا تەزكىرىسى» ناملىق كىتابىدا، غەربىي يۇرتنىڭ نورۇز تەنتەنسىنى تونۇشتۇرۇپ «ئارغىماق ئويۇنى»، «يولۋاس ئويۇنى»، «قىش بوۋاي ئويۇنى» قاتارلىق گىرىملىق ئويۇنلار ئوينىلىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. چاڭئەن شەھىرىدە «نورۇز» ناملىق مەيخانلارمۇ بولغان. ئۈزۈم سېۋىتىمىنى تۇتۇپ، يىراقتىكى يۇرتنى سېغىنغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان ئويۇن نومۇرلىرى ئوينالغان. ئەلشىر ناۋائىمۇ ئۆزىنىڭ «چاھار دىۋان» ناملىق ئەسىرىدە مۇقام ئىسىملىكلىرى قاتارىدا «نورۇز مۇقامى» نى ئالاھىدە تىلغا ئالغان. ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق داستانىدا ئاجايىپ بىر خىل گۈزەللىكنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىسكەندەرنىڭ تويىنىڭ نورۇز كۈنلىرى بولغانلىقىنى يازغان.

ھايات ۋە سەنئەتتە نورۇز بىلەن باغلىق بولغان ئەنئەنىلەر ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز. مۇنداق سەنئەت گۈزەللىكى كۆڭۈلگە زوق بەرمەكتە. ئەلشىر ناۋائى يەنە بىر غەزىلىدە نورۇزدا كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تەڭلەشكەنلىكىدىن بىشارەت بېرىپ، تەبىئەت قانۇنىيىتىگە تايىنىپ گۈزەل بىر خىل ئوخشىتىش بىلەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلغان. شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدە يىل بېشىدا تۇغۇلغان بالىلارنىڭ ئىسىملىرىنى قەدىمدىنلا نورۇز، نورۇزگۈل دېگەندەك ئىسىملارنى قۇيۇش ئادىتى بولۇپ كەلگەن.

كلاسسىك شېئىرىيەتتە لۇتىفىنىڭ «گۈل ۋە نورۇز» داستانىدىمۇ فەررۇھ شاھنىڭ ئوغلى شۇ كۈنى تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن ئىسمى نورۇز قويۇلغانلىقى سۆزلەنگەن.

يېڭى يىلنىڭ باشىدىنلا نورۇز، سەدەبىدەن چىقتى بىر دۇررى شەباق روز. سۈيۈنگەندەن ئاتاسى گەنجىن ئاچتى، ئۇلۇغ توپلار قىلىپ، ئىشرەتلەر ئەتتى. ياراتقان بىرلە كۆپ نىيەتلەر ئەتتى، چۈن ئەۋروز بولدى، ئەۋروز ئىچرە فىروز. ئاتىدى ئوغلنىڭ ئاتىنى ئەۋروز... دەيدۇ. بۇ ئەنئەنىنىڭ ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقىنىنى كۆرىمىز. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن شېئىرىي پارچىلار ئىچىدە شۇنداق بىر جەزىبىلىك مىسرالارمۇ باركى، بۇنى ئالاھىدە ئۇرغۇ بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىم:

ئۇلۇستا مۇستەھىقلەرنى قىلىپ شاد. ھەمۇل دەم بەندىلەرنى قىلدى ئازاد. («گۈل ۋە نورۇز» دىن) يەنى، شاھ ئەل ئىچىدىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر كىشىلەرنى تەقدىرلەپ، بەندىلەرنىڭ مەھبۇسلارنىڭ گۇناھلىرىنى كەچۈرۈم قىلىدۇ. شاھنىڭ بۇ خىل ئىلتىپاتى پەقەت ئوغۇل كۆرۈپ خۇشالانغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى قەدىمكى زامانلاردىلا شەرقتە، نورۇز كۈنى مەھبۇسلارنى ئازاد قىلىش ئەنئەنىسى بولغانلىقىدىندۇر. نورۇزدىكى بۇ ھالەتنى فوزۇلمۇ چىرايلىق ئىبارە، ئوخشىتىشلار بىلەن بېرىدۇ. ۋەسىلىدۇر فەسلى باھار ئولماق بارابەر روزۇ شەب. بۇ مىسرالاردا ۋىسال چاغلىرىنىڭ باھار مەۋسۈمىگە ئوخشىغانلىقى ئاجايىپ نازۇكلۇق بىلەن ئىپادىلەنگەن.

نورۇز تەنتەنسى دائىم دېھقانچىلىق، ھۈنەر-سەنئەت ۋە ھەر قايسى كەسپ ئىگىلىرىنىڭ ماھارەت كۆرسىتىش مەيدانى بولۇپ كەلگەن. خەلق ئاممىسىنىڭ سەيلى-سايابەتلىرىدە ھۈنەرۋەنلەر ئۆزلىرى ياسىغان ئاجايىپ ئەسۋابلىرىنى، ئاشپەزلەر ئۆزلىرى پىشۇرغان شىرىن تاقىملىرىنى، پالۋان ھەم

چەۋەندازلار كۈچ-قۇۋۋەت ۋە ماھارەتلىرىنى نامايان قىلغان. قىز-چوكانلار نورۇزغا ئاتاپ مەخسۇس كىيىملەر، كەشتە ۋە ياغلىقلارنى، ھەر خىل دوپپىلارنى تىكىشكەن. ئۇلارنى گۈل نەقىشلىرى بىلەن بېزەپ نورۇز دېگەن خەت شەكلىنى كۆرسەتكەن. بۇ ھاللار چۆرە ھەم بەرنا قىز-چوكانلارنىڭ ھۆسنىگە-ھۆسنى ئاتا قىلغان. سەيلىلەردە قىزىقچى ھەم دارۋازلار، سۆز ئۈستىلىرى، چاقچاقچى، ھەزىلكەشلەر ئاممىنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلغان.

شائىرلار مۇشائىرىلەردە ئاجايىپ ياخشى شېئىرلىرىنى دېكلاماتسىيە قىلىشقان، تەبىئەت باغرىدا يارۇ-دوستلار، قېرىنداش ھەمكەسپىلەر بىرلىكتە ئۆتكۈزگەن سەيلە تاماشالار ئەخلاقى، ئىستېتىك قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ھازىرقى ۋاقىتتىمۇ ئىدىيىۋىي ئېكولوگىك تەربىيەگە تەبىئەتنى مۇيۇش ۋە ئاسراش رولىغا ئىگە دېيىش مۇمكىن.

ھاپىز شىرازىنىڭ:

كانار ئابۇ پايى بىدۇ تەبىئى شىرۇيارى خوش،
مۇئاشرى دىلبەرى شىرىنىمۇ ساقى گولئۇزارى خوش.
تەرجىمىسى:

تال ئاستى سۇ بويىدا شېئىرىمگە ئالدىڭدا يار بولسۇن،
ھەم ئۆلپەت دىلبەرى شىرىنىمۇ يارى گولئۇزار بولسۇن.
ياكى مۇقىمىنىڭ:

نەۋ باھار ئاچىلدى گۈللەر، سەبزە بولدى باغلىر،
سۆھبەت ئەيلەيلىك كېلىڭلار، جۆرەلەر، ئورتاغلىر. دېگەنگە ئوخشاش بېيىتلار بىلەن باشلىنىدىغان ساددا، نەپىس ئاھاڭدار غەزەللەرمۇ، نورۇز كۈنلىرى گۈزەل تەبىئەت قۇچىقىدا شىرىن لەزەتلەنگۈچى دوستلار يىغىلىشىدا شائىرلار قەلبىنىڭ سوزۇك دولقۇنلىرىدىن فوتلانغان نەزىملەردۇر.

نورۇز ھەققىدە چەت ئەللەردىمۇ يازما مەلۇماتلار ساقلانغان. مەسىلەن، شەرقشۇناس ئا. ۋ. گابائىن خانىم: «قاراقوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى» ناملىق ئەسىرىدە ۋە 1971-يىلى ئىستامبۇلدا نەشر قىلىنغان «ئوكيانوس» دىمۇ بۇ ھەقتە تەپسىلىي مەلۇماتلار بەرگەن: پارس تىلىدىكى «شەمسۇل لۇغەت» ناملىق ئەسىردىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى نورۇز ھەققىدە توختىلىپ: «نورۇزنى تەبرىكلەش يۈزسىدىن بەيگە، ئوغلاق تارتىشىش، چېلىشىش، ئەلنەغمە، قالدۇن چېلىش قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ» غانلىقى بايان قىلىنغان.

ئومۇمەن، نورۇز بايرىمىنى ئەسىرلەردىن بۇيان نۇرغۇنلىغان خەلق ۋە مىللەتلەر تەنتەنىلىك بايرام قىلىپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە. پايدىلانغان ئەسەرلەر:

1. «نورۇزى ئالەم بۈگۈن» ماقالىلەر توپلىمى (ئۆزبېكچە) تاشكەنت، 89-يىلى.
2. «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى» ئا. مەمتىمىن، 1980-يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

3. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ھەققىدە ئىزدىنىش»، 1980-يىلى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەدەبىيات تەتقىقات ئورنى چىقارغان ژۇرنال.

(ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىيات تەتقىقات ئورنى)

مەسئۇل مۇھەررىر: دىلارا خەمىت

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ھايۋانات ئىملىقلىرى

ھەققىدە

غەيرەت ئابدۇراخمان

«تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۆز دەۋرىنىڭ تىل ئېلىپبىتىلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن شېئىر-قوشاق، ماقال-تەمسىل ۋە ھەر خىل ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زور ھەجىملىك قامۇسى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر-تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىل ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ھەقىقىي خەزىنىسى بولۇپ قالدى. بۇ ئەسەردە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ جۇغراپىيىسىگە، تارىخىغا، ئېتنوگرافىيىسىگە، داستان ۋە رىۋايەت-ئەپسانىلىرىگە ئائىت ئىنتايىن قىممەتلىك بىلىملەر بايان قىلىنغان. شۇنداقلا، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ كۈندىلىك ھاياتى، ئۆرپ-ئادەتلىرى، يېمەك-ئىچمىكى، كىيىم-كېچىكى، تۇرالغۇ جايى، ئەمگەك ۋە جەڭ قوراللىرى، ماددىي مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي تۈرمۈشىغا دائىر ناھايىتى مول ماتېرىياللار تىلغا ئېلىنغان. ئۇندىن باشقا «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەيمىز) دا يەنە ھايۋانات (ھەر خىل ھايۋان، جان-جانىۋار، قۇش-پەرەندە) لارغا دائىر ماتېرىياللارغىمۇ ئالاھىدە ئورۇن بېرىلگەن بولۇپ، ھەر خىل ھايۋاناتلار ۋە ئۇچار قاناتلاردىن كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىنىڭ ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ بىرقىسىم خۇسۇسىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان. «دىۋان» دا يەنە بالىلار تىلى، تەقلىد سۆزلەر ۋە ئىملىقلارغا ئائىت سۆزلەلمەرمۇ ئۇچرايدۇ.

تۆۋەندە بىز «دىۋان» دا بېرىلگەن ھايۋاناتلارغا دائىر ئىملىقلار ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئىملىق سۆز دېگەننىمىز، ھېس-تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارغا ئىسا (ئىشارەت) بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەردۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى مەنىسىگە قاراپ، ھېس-تۇيغۇ ئىملىقلىرى، جاۋاب ئىملىقلىرى، بۇيرۇق-چاقىرىق ئىملىقلىرى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. «دىۋان» دا ئۇچرايدىغان ھايۋانات ئىملىقلىرى ھايۋاناتلارنى چاقىرىش ياكى ئۇلارنى مېڭىشقا ۋە ياكى باشقا ھەرىكەتلەرگە ئۈندەش ئۈچۈن قوللىنىلغاچقا، ئۇلارنى بۇيرۇق-چاقىرىق ئىملىقلىرى تۈرىگە كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. ئەمدى «دىۋان» دىكى ھايۋاناتلارغا دائىر ئىملىقلارنى كۆرۈپ باقايلى:

ھەج ھەج ① 422.6 I تىك-تىك ئات بېشىنى تۇتۇزماي شاشلىق قىلغاندا ياۋاشلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

ھەج ھەج ② 411.3 I چۈم-چۈم. ئاتلارنى ئىتتىكىلىتىش ۋە غەيرەتكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

ھەج ھەج ③ 411.1 I چەك-چەك. ئۆچكىنى ھەيدەشتە قوللىنىدىغان ئىملىق سۆز. ھەج ھەج ④ 162.10 II كاھ-كاھ، ماھ-ماھ. ئىنتى چاقىرىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز.

قۇرى قۇرى ⑤ 308.9 II قۇرى-قۇرى. تايچاق ئانىسىدىن كېيىن قالغاندا چاقىرىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز.

چىك چىك 1.435.17 چىك-چىك. ئوغلاقنى قىچقارغاندا ياكى ھىدىگەندە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

چىك چىك 1.505.1 چىك-چىك. ئۆچكىنى قىچقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

چۆك چۆك 1.435.15 چۆك-چۆك. ئۆگىنى چۆكتۈرۈشتە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

چۈھ چۈھ 162.8. ۱۱ چۈھ-چۈھ. ئاتنى ماغدۇرۇش ۋە ئىتتىكىلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز.

تاھ تاھ 162.5. ۱۱ تاھ-تاھ. لاچىن ئۇچۇرۇلغاندىن كېيىن، چاقىرىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز.

تۈكۈ تۈكۈ 317.4. ۱۱ كۈچ-كۈچ. كۈچۈكنى چاقىرىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز.

تۈشۈ تۈشۈ 310.2. ۱۱ چۈشۈ-چۈشۈ. ئىشەكنى توختىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز.

ئۇش ئۇش 1.52.3 ھۈش-ھۈش. ئۆكۈزنى سۇ ئىچىشكە ئۈندەيدىغان سۆز.

زاق زاق 1.434.17 زاق-زاق. قوچقارلارنى ئۇسۇشۇشكە ئۈندەيدىغان ئىملىق سۆز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئىملىق سۆزلەر ۋە ياسالما ياكى

كۆچمە ئىملىق سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئىملىق سۆزلەر مەخسۇس تاۋۇشلار

ئارقىلىق گەۋدىلىنىدىغان ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى بىر گۇرۇپپا

تاۋۇشتىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن: «ۋاي، پاي، چۈھ» دېگەنگە ئوخشاش؛ بەزىلىرى ئوخشاش

بىر گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ تەكرارلىنىشىدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن: «ۋاي-ۋاي، تۈ-تۈ، تۈ،

پىش-پىش» دېگەنگە ئوخشاش؛ يەنە بەزىلىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ

جۈپلىشىشىدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن: «ۋاي-ۋوي، ئاھ-ئوھ، داد-پەرياد» دېگەنگە ئوخشاش.

يۇقىرىدىكى ھايۋانات ئىملىقلىرىدىن بىز «دېۋان» دىكى ھايۋانات ئىملىقلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئوخشاش

بىر گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ تەكرارلىنىشىدىن تۈزۈلگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلىدا بۇ خىل ئىزچىللىق بۇزۇلۇپ، بىر گۇرۇپپا تاۋۇشتىنلا تۈزۈلدىغان ھايۋانات ئىملىقلىرىمۇ

بارلىققا كەلدى. مەسىلەن: «تاغ-توخۇنى قوغلاش؛ قىغ-ئېشەكنى مېڭىشقا ئۈندەش؛ پەش-مۈشۈكنى

قوغلاش» قاتارلىق.

«دېۋان» دا ئۇچرايدىغان ھايۋانات ئىملىقلىرىدىن بىز ئەينى دەۋردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھايۋانات

ۋە ئۇچار قۇشلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قانچىلىك قۇيۇقلۇقىنىلا بىلىپ قالماي، بەلكى، ئۇلارنىڭ

كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئۆز ئارا داۋاملىق ئۇچرىشىپ تۇرغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلارنى

خېلى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، بەلگىلىك چۈشەنچىگە ئىگە بولغانلىقىنىمۇ بىلىۋالالايمىز. شۇنى ئېيتىپ

ئۆتۈش زۆرۈركى، ئەينى دەۋردىكى ئەجدادلىرىمىز ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىپ، قولغا كۆندۈرۈپلا قالماي،

يەنە يىرتقۇچ ياۋايى ھايۋانلارنىڭمۇ خۇسۇسىيەت، ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىگىلىگەن. شۇڭا يىرتقۇچ

ھايۋاناتلارنىڭ ناملىرىنى باتۇرلۇق، مەردانلىك ۋە شىجائەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئادەم ئىسمى قىلىپ

قوللانغان. مەسىلەن: ئارسلان-ئارسلان، شىر، بۆكەن-بۆكە، ئەجدەرھا، يالماۋۇز؛ بۇغرا-بۇغرا، بۇغا،

تۈگە قاتارلىقلارنىڭ ئەركىكى؛ بۇقلىيۇقا؛ بۇرسلان-قاپلان دېگەندەك.

گەرچە، ئاپتور «دېۋان» دا 200 دىن ئارتۇق ھايۋان، جان-جانىۋار، قۇرت-ھاشارەت ۋە

قۇش-پەرەندىلەرنىڭ نامىنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھايۋاناتلارغا دائىر ئون نەچچە خىللا ئىملىقنى

مىسال قىلىپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىكى سەۋەب: بىرىنچىدىن، ئاپتور كىشىلەرگە ئەڭ يېقىن بولغان،

تۇرمۇشتا داۋاملىق ئىشلىتىلىدىغان ئۆي ھايۋانلىرىنى قىچقىرىش ياكى ماڭغۇزۇشقا دائىر ئىملىقلارنى

ۋەكىل قىلىپ كۆرسەتكەن؛ ئىككىنچىدىن، بەزى بىر قىسىم ئۆي ھايۋانلىرىنى بىرەر ئىشقا ئۈندەش

ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان ئىملىقلارنى ۋەكىل خاراكتېرلىك قىلىپ كۆرسىتىشنىلا ئاساس قىلغان بولۇشى

مۇمكىن.

«دېۋان» دىكى ھايۋاناتلارغا دائىر ئىملىقلارنىڭ ئاز بولۇشى ھەرگىزمۇ ئاپتورنىڭ ئۇنى بىلمىگەنلىكى ياكى شۇ دەۋردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھايۋاناتلارغا دائىر مۇناسىپ ئىملىقلارنى قوللىنالمىغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئاپتور «دېۋان» سەھىپىسىنى ۋە ئۇنىڭ «دېۋان» بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆزدە تۇتقان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى «دېۋان» مەخسۇس بىرەر كەسىپكە بېغىشلانغان لۇغەت بولماستىن، XI ئەسىردىكى پۈتكۈل شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا مۇناسىۋەتلىك ئىنسىكلوپېدىك قامۇس بولغاچقا، بىرەر مەخسۇس كەسىپنىڭ ئاتالغۇلىرىنى چەكلىك بولغان «دېۋان» سەھىپىسىدە تولۇق، تەپسىلىي شەرھىلەش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، ئۇندىن باشقا «دېۋان» دا ئىملىقلار تىلغا ئېلىنمىغان ئۆي ھايۋانلىرىغا ئائىت سۆزلەم، ماقال-تەمسىل ۋە شېئىر-قوشاقلارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «ئۆلدەپى سىچقان مۇش تاشاقى قاشىر» (چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۇشۇكىنىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىلىپتۇ) 17. 570. 1؛ يازىداق سۇۋىلن ئەزەرگەلى ئەۋدەكى تاقاغۇ ئىچىنىمى (قىردىكى قىرغاۋۇلنى ئوۋلايمىن دەپ، ئۆيدىكى توغۇنى قولدىن چىقىرىپ قويما) 3. 583. 1؛ دېگەنگە ئوخشاش يۇقىرىدىكى ماقال-تەمسىل ۋە بېيىتتىكى مىسالدىنلا بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ «توخۇ، مۇشۇك» قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى بىلەن قانچىلىك چوڭقۇر مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇنداق ئىكەن، ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئۆي ھايۋانلىرىنى قانداق چاقىرىش، قانداق ھەيدىۋېتىشكە دائىر ئىملىقلارنى بىلمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس.

مەھمۇد قەشقەرى ئۆزى توغرىلىق مۇنداق دەپ يازىدۇ: «... مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن. پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۈستۈن نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ (تۈركىي خەلقلەرنىڭ) شەھەر ۋە سەھەرلىرىنى باشتىن-ئاياغ كېزىپ چىقىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىم، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۇختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقىم.» ②

مەھمۇد قەشقەرى ئەدەبىي تىلدىن باشقا، ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ شىۋە لېكسىكىلىرىنىمۇ قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلغان، ھەم ئەمەلىي تەكشۈرگەن. ئۇ ئۆز تىلىنىڭ ئەڭ يېتىشكەن مۇتەخەسسىسى بولغىنىدىن تاشقىرى، ئەرەب-پارس تىللىرىنىمۇ خۇددى ئۆز ئانا تىلىدەك پىششىق ئۆزلەشتۈرگەن. ئۇ ئۆز يۇرتىدا تىل ماتېرىياللىرىنى توپلاپ، رەتلەپ بولۇپ، ئۇنى باغداتتا يېزىپ تاماملاپ، كىتاب قىلىپ تۈپلىگەن. كىتابنى قايسى خىل ئۇسۇلدا يېزىش ئۈستىدىمۇ كۆپ باھش قاتۇرغان. شۇڭا «دېۋان» دا يېزىلگەن ھايۋاناتلارغا دائىر ئىملىقلارنىڭ ئاز بولۇشى ھەرگىزمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ تىلغا گادايلىقى ياكى ئاپتورنىڭ سەۋەنلىكى ئەمەس. ھالبۇكى، ھايۋاناتلارغا دائىر قوللىمىزدىكى مۇشۇ ئىملىقلارمۇ ئەينى دەۋردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھايۋاناتلار ھەققىدىكى بىلىملىرىمىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن يەنە بىر دەلىلى.

قاراخانىيلار خانىدانلىقى X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىنى رەسمىي قوبۇل قىلىپ، ئۇنى دۆلەت دىنى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلىپ، ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان شەھەر مەدەنىيىتىگە كۆچتى. لېكىن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇزاق مۇددەتلىك ئوۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ھەققىدىكى چۈشەنچىسى خېلىلا چوڭقۇر بولغان. ئوۋچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان بىر تەرەپ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بۇ ھەقتىكى تىل بىلىمىمۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. «دېۋان» دا بېرىلگەن ئوۋچىلىق ھەققىدىكى قوشاقلار بۇنىڭ تىپىك مىسالى.

ئوزۇقلاندى. مىللىي مەدەنىيەتتىمىزنى گۈللەندۈرىمىز دەيدىكەنمىز، ئۇنىڭ ئۆتمۈشى بىلەن ھازىرىنى بىلىشىمىز زۆرۈر. شۇڭا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەۋە بۇ قامۇستىكى مەزمۇنلار پەقەت قەدىمكى تىل ئامىللىرى بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئاددىيلا سېلىشتۇرمىسى ئەمەس، ئۆز تىل بايلىقىمىزنىڭ مەنبەسى، ھازىرقى زامان تىلىمىزنىڭ بۆشۈكى ياكى ئانىسى. چۈنكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «دىۋان» دا ئۇچرايدىغان بەزى سۆزلەر ھەتتا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (يەنى مەڭگۈ تاش تىلى) دىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىن جەھەتتىن قارىغاندىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ «خاقانىيە تىلى» ئارقىلىق «ئورخۇن تىلى» غا باغلىنىدىغانلىقى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم.

«دىۋان» دىكى بەزىبىر ھاياتات ئىملىقلىرى گەرچە ھازىر بەزىبىر فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ياشىغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بەزىلىرى ھازىرقى تىلىمىزدىمۇ ساقلىنىپ تۇرماقتا. «دىۋان» بىزنىڭ ئەينى دەۋردىن قالغان بىردىنبىر ئىنسىكلوپېدىك ئەسىرىمىز. ئۇنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش، ھازىرقىغا تەدبىقلاش بىز ھازىرقى دەۋر كىشىلىرىنىڭ باش تارتىپ بولماس بۇرچى. «دىۋان» تەتقىقاتى مەملىكىتىمىزدە، بولۇپمۇ شىنجاڭدا تېخى تولۇق قولغا ئېلىنمىدى. شۇڭا ئۇنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئىلىم سۈپىتىدە جاھان سەھنىسىگە ئېلىپ چىقىش زىممىمىزدىكى مۇقەددەس ۋەزىپە.

ئىزاھلار:

① بۇ سۆزلەرنى بېرىشتە «دىۋان» دىكى ئوقۇلۇشىنى، توم، بەت، قۇر نومۇرلىرىنى ھەمدە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى بەردۇق. ئۇنى «دىۋان» ھەرپلىرىنى ئاساس قىلغان ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىپ كۆرسەتتۇق.

② «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 3-بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى» I، I، I توم. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى.
2. «تارىمدىن تامچە» ئىمىن تۇرسۇن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
3. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)» خەمىت تۆمۈر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: شۇ ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر

ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئورنى)

مەسئۇل مۇھەررىرى: دىلارا خەمىت

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى باشقۇچى توغرىسىدا

ئىمىنجان ئەخمىدى

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى-ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان تارىخىي مۇساپىسىغا قارىتىلغان. مەزكۇر تارىخىي مۇساپە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئون نەچچە ئەسىر مابەينىدە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن كلاسسىك ئەدەبىيات ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ھەمدە ئۇنى دەۋر ئېقىمى، تەلىپى ۋە تەقەززاسىغا ماس ھالدا، تېما، مەزمۇن جەھەتتە بېيىش-يېڭىلىنىشقا، دەۋر يۈكسەكلىكىگە ئىگە قىلىپ، يېڭى بىر ئەدەبىيات تارىخى دەۋرىنى ئاچقانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئەدەبىيات تارىخى ئۆز نۆۋىتىدە، شۇ دەۋر ئىچىدە مەيدانغا كەلگەن زور ئىجتىمائىي-تارىخىي ھادىسە-جەريانلار ۋە شۇنىڭغا ماس ھالدا بىرلىككە كەلگەن مۇھىم ۋە خاراكتېرلىك ئەدەبىيات ھادىسىلىرىگە باغلىق بولغان ئۆزىنىڭ بەلگىلىك تارىخىي باسقۇچلىرىغا ئىگە بولغان بولىدۇ.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تارىخىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىي مۇساپىسىدا ئەبە شۇ زور ئىجتىمائىي-تارىخىي ھادىسە-جەريانلارغا باغلىق ھالدا، شەكىللىنىش (دەسلەپكى) ۋە راۋاجلىنىش (ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى) باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىش (دەسلەپكى) باسقۇچى، ئومۇمىي جەھەتتىن، X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 1930-يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە بولغان مەزگىلنى، كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ باسقۇچ ئېلىمىز تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ زور ۋەقە بولغان شىنخەي ئىنقىلابى (1911-يىل) دىن شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچقان يېڭى مەدەنىيەت-ئاقارتىش ھەرىكىتى (1934-يىلدىن باشلاپ) گىچە بولغان مەزگىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەلۇمكى، ھەر بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋرى، ئالدى بىلەن، جەمئىيەتتە يۈز بەرگەن زور ئىجتىمائىي-تارىخىي ھادىسىلەرگە باغلىق ھالدا بارلىققا كەلگەن ئىدىئولوگىيە ئالاھىدىلىكلىرى، ئەدەبىياتنىڭ ئەنە شۇ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئۈسۈل ئالاھىدىلىكى (مېتودولوگىيە ۋە تېماتىك ئالاھىدىلىك) ھەم ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قورالى بولغان تىل ئالاھىدىلىكىدىن ئىبارەت بىر قانچە تەرەپنىڭ بىرلىكى ئاساسىدا مەيدانغا كېلىدۇ. X X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا شىنجاڭ تارىخىدا يۈز بەرگەن زور ئىجتىمائىي-تارىخىي ھادىسىلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا رېئاللىقنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، تەتقىدىي رېئاللىق ئۈسۈلىدىكى بىر قىسىم ئەسەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى. بۇ خىل مۇھىم ئالاھىدىلىك ھەمدە بارغانسېرى روشەن كۆرۈلۈشكە باشلىغان دېموكراتىك ئىدىيىلەر، ئەسەرلەرنىڭ تىلىنى خەلق تىلىغا يېقىن قىلىش جەھەتتىكى ئۈنۈملۈك تىرىشچانلىقلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يېڭى بىر تارىخىي بۇرۇلۇش دەۋرىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ بىشارىتى ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا چەت ئەللەرگە چىقىپ، ئۇ يەرلەردە يېڭى ئىدىيىلەر بىلەن ئۇچراشقان ۋە ئۇنىڭ

تەسىرىنى قوبۇل قىلغان، يېڭى پەن-تېخنىكا، مەدەنىيەت-مائارىپ نەتىجىلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بىر قىسىم مەرىپەتپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر زاتلار يېڭى ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ۋە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. ئۇلارنىڭ زامانىۋى تەرەققىيات بىلەن پەن-مائارىپنىڭ زىچ مۇناسىۋىتىنى، يېڭى مائارىپنىڭ مىللەتنى قۇتقۇزۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى مۇھىم رولىنى دەسلەپكى قەدەمدە تونۇپ يېتىپ، بۇ جەھەتتە كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى ئۇيغۇر جەمئىيەت تەرەققىياتى تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ زور بۇرۇلۇشنىڭ مۇقەددىمىسى بولدى.

ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى ماركىسىزم-لېنىنىزم ھەقىقىتىنى شىنجاڭغا ئېلىپ كەلدى. ھەر مىللەت خەلقىگە ئەكسىيەتچى مۇستەبىتلىكنىڭ يوقىلىدىغانلىقىنى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەركىنلىك، ئازادلىققا ئېرىشىشى مۇمكىنلىكىنى تونۇتتى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ھەقىقىتىنى خەلققە تونۇتۇشتا، شىنجاڭدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇش، سودا قىلىش ۋە ئىشلەش ئۈچۈن بارغانلارنىڭ رولى زور بولدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى شىنجاڭغا ماركىسىزم-لېنىنىزم، ئىنقىلاب ھەقىقىتىنى ئېلىپ كېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوۋېت ئەدەبىياتىنى، جۈملىدىن، سوۋېت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ئېلىپ كىردى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ئىدىيىلىرى ۋە ئىلغار سوۋېت ئەدەبىياتى تەسىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز ھالدا كېڭىيىپ بېرىشى-ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى مۇھىم ئاساسلاردىن بىرى بولۇپ قالدى.

قىسقىسى، يۇقىرىقىدەك بىر قاتار ئامىللار، بولۇپمۇ ئېلىمىز تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان شىنخەي ئىنقىلابى بىلەن ئىنسانىيەت تارىخىدا غايەت زور بۇرۇلۇش ھاسىل قىلغان ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى ئۇيغۇر جەمئىيەتىدە يېڭى بىر ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆزىگە خاس ئىدىئولوگىيە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە يېڭى بىر دەۋرنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن مۇھىم سىياسىي-ئىجتىمائىي ئاساس سېلىپ بەردى. ھەر بىر يېڭى تارىخىي دەۋردە شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي ئاڭ فورمىسى ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە، شۇنداقلا، مىللىي ئاڭ فورمىسى شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۇ يېڭى تارىخىي دەۋرىدە شەكىللەنگەن مىللىي ئاڭ فورمىسى-مىللەتنىڭ پەخرى بولغان ئەدەبىيات ۋەكىللىرىنىڭ يۇقىرىدا ئىپادىلىنغان ئىجتىمائىي رېئاللىقنى تونۇپ يەتكەنلىكىدە، قاتمۇ-قات سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇم ئاسارىتىدە قالغان، جاھالەت ۋە غەپلەتتە ئۇخلاپ ياتقان مىللەتنى كۆرگەنلىكىدە، مىللىي ئويغىنىشنى چاقىرىق قىلىش ئارقىلىق مىللىي روھنى ئورغۇتۇش، مىللىي ئاڭ پەيدا قىلىشقا تىرىشقانلىقىدا كۆرۈلىدۇ.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ شەكىللىنىش (دەسلەپكى) باسقۇچىدا يۇقىرىقىدەك مىللىي ئاڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە، دەۋرنىڭ ئۆزىگە قويغان تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئاساستا، كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە تەقىدىي ۋارىسلىق قىلىش، يېڭىلاش ۋە ئىجاد قىلىش، باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن يېڭى قان ۋە پايدىلىق ئوزۇقلارنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئون نەچچە ئەسىرلىك تارىخىي ئەنئەنىگە ئىگە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تىل، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن يېڭىلىق ئېلىپ كىردى. بۇ يېڭىلىق ئالتە ئەسىر مابەينىدە داۋاملىشىپ، پەقەت يېزىق ئەدەبىي تىلى بولۇپ كەلگەن «چاغاتاي تىلى» نى يېڭىلاپ، جانلىق تىلغا يېقىن بولغان يېڭى ئەدەبىي تىلنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈش يولىدىكى ئەمەلىي تىرىشچانلىقلاردا، ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى، ئوبيېكتى، بەدىئىي پىكىر جەھەتتە بۆسۈشنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدە، ئەنئەنىۋىي شېئىرىي شەكىللەرنىڭ زور يېڭىلىنىشلارغا ئىگە بولۇپ، ھازىرقى زامان شېئىرىيەت شەكىلىنىڭ، ئويغىنىش، دېموكراتىك تەلەپلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن يېڭىچە، ھازىر جاۋاب سىياسىي لېرىكلارنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

XI X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 1930-يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە بولغان مەزگىلدىكى يېڭى

مەرىپەتپەرۋەرلىك، يېڭى مەدەنىيەت-ئاقارتىش ئېقىمى داۋامىدا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مەتبەئەچىلىك، نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىمۇ بارلىققا كەلدى. نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى.

ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىق تارىخىدا ئەڭ دەسلەپ مەيدانغا كەلگەن گېزىتلەر ئۆز سەھىپىلىرىدە ئەدەبىي ئەسەرلەرگە مۇناسىپ ئورۇن بېرىپ تۇردى. شۇنداقلا، بۇ گېزىت مەتبەئەلىرى ۋە شەخسلەر قۇرغان باشقا مەتبەئە ئورۇنلىرىدا بىر قىسىم ئەدەبىي ئەسەرلەر ئايرىم ياكى توپلام قىلىپ نەشر قىلىندى. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، XI X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بارلىققا كەلگەن يېڭى مەرىپەتچىلىك، ئىسلاھات-يېڭىلاش، يېڭى مەدەنىيەت-مائارىپ ئېقىمى فېئودال مۇستەبىتلىك، زوراۋانلىق-چەكلەش سىياسىتى، جاھىل، مۇتەئەسسىپ كۈچلەر، جاھالەت ھامىيلىرىنىڭ بېسىمى ئاستىدا ئاممىۋى خاراكتېرلىك دولقۇن ھاسىل قىلالىغان، كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسى بىر قىسىم ئەدىبلەرنىڭ ئىجادىيىتىدە يەنىلا ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل ھالەت ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ بىر مەشئەل، ماياك سۈپىتىدە دەۋرنىڭ ئۆزىگە قويغان تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات يولى بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىشىگە توسالغۇ بولالمىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، بىر قىسىم ئەدىبلەر ئىجادىيىتىدىكى كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسى بۇ باسقۇچتىكى ئەدەبىياتنىڭ تېما، شەكىل، ئۇسلۇب ۋە تىل جەھەتتىكى كۆپ خىل ۋە رەڭدارلىقىنى گەۋدىلەندۈردى.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىش (دەسلەپكى) باسقۇچىدا، ئىمىن مىرزا ئىبىن مۇھەممەد توختى (1857-1917)، توختى ئاخۇن (1861-1951)، ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقىرى (1862-1924)، تۇراخۇن توختى (1863-1936)، سابىت ھاجى (1864-1937)، يۈسۈپ غەربىي (1864-1940)، ھاپىز ھاجى (1867-1948)، ئىسمايىل ھاجى (1867-1950)، ئارۇپ قاسىمى (1873-1936)، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى (1876-1937)، دانىش ھەنفى (1889-1970)، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1901-1933)، ئەھمەدى (1907-1941)، ئابدۇللا سادىق (1896-1962)، قاتارلىق ئەدىبلەر مەيدانغا چىققان، بۇلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان. بۇلارنىڭ بىر قىسمى، ئالايلىق، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، دانىش ھەنفى، ئابدۇقادىر داموللا قاتارلىقلارنىڭ ئىش ئىزلىرى مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ژۇرناللاردا جۈملىدىن «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، تۆۋەندە پەقەت ئىمىن مىرزا ئىبىن مۇھەممەد توختى، يۈسۈپ غەربىي، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى قاتارلىق ئەدىبلەرنىلا قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئىمىن مىرزا ئىبىن مۇھەممەد توختى: (1857-1917) مەزكۇر شائىر ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلەر يېقىنقى يىللاردا ئۇنىڭ «دۈمبۈل سويى» ناملىق ساتىرىك ئەسىرىنى ھەمدە ئۇنىڭ ئاخىرىدىن كۆچۈرۈلگەن 9 پارچە غەزەلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قولىزما ئەسەرنىڭ تېپىلىشى بىلەن باشلاندى. شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدىكى دەسلەپكى تەتقىقات سابىت دابىت، غولام ئەبەيدۇللا تەرىپىدىن «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1993-يىللىق 1-سانىدا ئېلان قىلىندى. مەلۇم بولۇشىچە، شائىر ئىمىن مىرزا يەكەن ناھىيىسى چارەك يېزا قاراجەش كەنتىدىن بولۇپ، مىرزا ئىبىن ۋە تەسەۋۋۇپ پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. شائىرنىڭ «دۈمبۈل سويى» («دۈمبۈل» - يەرلىك تىلىدا «خام، پىشمىغان» مەنىسىدە) ناملىق ئەسىرى نەسرىي بايانلاردىن باشقا 6 پارچە غەزەل، 3 پارچە مۇخەممەستىن تۈزۈلگەن بولۇپ، مەزكۇر ساتىرىك ئەسىرىدە شائىر ئۈستازى باھاۋۇدىن خەلپەنىڭ بىر دەۋاگەرگە قىلغان زىيانكەشلىكلىرىنى پاش قىلىپ، ئۇنى لەنت قامچىسى بىلەن

ساۋىغان. 2. يۈسۈپ غەربىي: (1864_1940) شائىر يۈسۈپ (تەيجى) ئىبنى جۈبەيد ئىبنى پەلەنۇش غەربىي

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ «شەرىچى» (شەھەر ئىچى) يېزىسىدا، سۇنغان بىر بەگ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق مەزگىلى ياقا يۇرتلاردا غەربىلىق، مۇساپىرلىق ئىلكىدە ئۆتكەن. يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە بىلىم-ئىقتىدارى بىلەن تونۇلغان ھەمدە 49 يېشىدا ۋاڭ ئوردىسىدا تەيجى بولغان. يۈسۈپ غەربىي 1937-يىلى ھەج سەپىرىگە چىقىپ نۇرغۇن دۆلەتلەرنى زىيارەت قىلغان. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تۇرپان قاراغوجا كارىزدا تۇرۇپ قالغان. بۇ مەزگىلدە ئۇ جاللات شېك شىسەي تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلگەن ئوغلى مەۋۇپ بەگنى سېغىنىپ «ۋاھ دەرىخ»، «كېرەك» قاتارلىق غەزەللەرنى ۋە باشقا بىر مۇنچە شېئىرلارنى يېزىپ، جاھالەتلىك تۈزۈمگە نارازىلىقىنى، زاماندىن بىزار بولغانلىقىنى ئىپادىلىگەن. شائىر ئوغلنىڭ ھىجران قايغۇسى بىلەن 1940-يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا قاراغوجا كارىزدا ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. شائىر يۈسۈپ غەربىي ياشلىق مەزگىلىدىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشىپ، كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىجادىي مىراسلىرىنىڭ كۆپ قىسمى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. يولداش ئابدۇرەھىم تۆمۈر يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىزدىنىپ، شائىرنىڭ ئون پارچىدىن ئارتۇق شېئىرىنى تېپىپ چىقتى ۋە بۇ شېئىرلارنى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1993-يىللىق 1-سانىدا ئېلان قىلدى.

3. قۇتلۇق ھاجى شەۋقى: (1876_1937) شائىر قۇتلۇق ھاجى شەۋقى قەشقەر شەھىرىدە ئابدۇرەھىمبەگ ئىسىملىك مەرىپەتپەرۋەر كىشى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. دەسلەپكى بىلىمىنى قەشقەردە ئالغاندىن كېيىن، قاھىرەدىكى «ئەزھەر» داشۆسىدە، تۈركىيىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقىغان. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئاۋۋال بىر مەزگىل بۇخارادا، كېيىن قەشقەردە ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ مۇشۇ ئەسىرنىڭ 10- ۋە 20-يىللىرىدىكى ئىسلاھات-يېڭىلاش ئېقىمىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرۇپ، ئابدۇقادىر داموللا بىلەن بىرلىكتە كەڭ دائىرىلىك ئىجتىمائىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ تونۇلغان، مەتبەئەتچىلىكنى يولغا قويۇپ، 1918-يىلى قەشقەردە «ئالڭ» گېزىتىنى نەشر قىلغان ۋە بىر قانچە ئەدەبىيات توپلاملىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇ ئۆزى نەشر قىلغان ۋە باش مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن گېزىتلەردە (قۇتلۇق شەۋقى 1933، 1934-يىللىرى يەنە «ئىركىن ھايات» ۋە «يېڭى ھايات» گېزىتلىرىنى نەشر قىلغان) خەلقنى ئويغىتىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدا كۆپلىگەن شېئىرلارنى ئېلان قىلغان، تارىخ بىلىملىرىنى تونۇشتۇرغان. شائىر قۇتلۇق ھاجى «شەۋقى» تەخەللۇسى بىلەن يازغان بىر قاتار جەڭگىۋار سىياسىي لېرىكىلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ يېڭى مەرىپەتچىلىك، يېڭىلاش-ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى جەڭچىسى ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلغان، ئۇنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى 1920-يىللاردا نەشر قىلىنغان شېئىر توپلاملىرىدىن ئورۇن ئالغانىدى. 1980-يىللاردا شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى خەلققە تونۇشتۇرۇلدى ۋە بىر قىسىم شېئىرلىرى جامائەتچىلىك بىلەن قايتا يۈز كۆرۈشتى.

شائىر قۇتلۇق ھاجى شەۋقى 1937-يىلى قەشقەردە قولغا ئېلىنىپ، شۇ يىلى 10-ئايدا تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئىجادىي مىراسى ئەدەبىياتتىن باشقا تارىخ، پەلسەپە قاتارلىق ساھەلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. ئۇنىڭ «ۋاقىئەت كاشغىر» ناملىق ئەسىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

(ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى)

مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ئورنى) مەسئۇل مۇھەررىرى: دىلارا خەمەت

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەرنىڭ پەرقى

دىلدار مۇھەممەتئىمىن

رەۋىش ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالاھىدە بىر خىل سۆز تۈركۈمى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، تەرەققىياتىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلغاندا، يالغۇز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىياتىنىلا ئەمەس، بەلكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تەرەققىياتى، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلىرى ۋە گرامماتىكىلىق ئۆزگىرىشلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ بەرگىلى بولىدۇ.

رەۋىش ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇستەقىل سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ پېشىل ۋە سۈپەتنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى، خاراكتېرىنى، دەرىجىسىنى يەنى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورنى، ۋاقتى، ھالىتى، مەقسىتى، قانداق يوسۇندا ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىقى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ.

بىز مىلادى VI ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەردىكى ئەسەرلەردىن ئورخۇن-يېنسەي يېزىقىدىكى «تۇنيۇقۇق ئابىدىسى» (مىلادى 716-712)، «بىلگە خاقان ئابىدىسى» (مىلادى 755-) ، «كولتىگىن ئابىدىسى» (مىلادى 732-) ، «مۇيۈنچۈر ئابىدىسى» (مىلادى 759-) قاتارلىق ئابىدىلەر ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «ئوغۇزنامە»، «چاشتانى ئىلىكبەگ ھېكايىسى»، «ئالتۇن يارۇق»، «مايتىرى سىمىت»، «شۈەنزائىنىڭ تەرجىمىھالى»، «ئىككى تىكىننىڭ ھېكايىسى»، «قەدىمكى ئۇيغۇرچە شېئىرلار»، «نېستۇرئان دىنى يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ پارچىسى»، «تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقلار»، «ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۈججەتلەر» قاتارلىق يازما يادىكارلىقلاردا ئۇچرىغان رەۋىشلەرنى بىر قانچە نۇقتىدىن تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىنى كۆرۈۋالالايمىز. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئۇچرايدىغان رەۋىشلەر تۆۋەندىكىدەك: ئامتى (ئەمدى)، ئۆترۈ (كېيىن)، ئەرتىنگۈ (ناھايىتى)، بۈكۈن (بۈگۈن)، كۈندۈز (كۈندۈز)، تاڭ ئەرتە (كۈندۈز، سەھەر)، بىلىتىر (بۇلتۇر)، يازىن (ياز)، كىچە (كېچە)، بۇرۇن (بۇرۇن)، ئۈركەنت (ئۇزاق، دائىم)، ئۇدۇن (چاغ، ۋاقىت)، كۈن كۈنىڭ (ھەر كۈنى، كۈندە)

، يوغارۇ (يۇقىرى) ، تاشقارۇ (سەرت) ، ئالتىن (تۆۋەن ئاستى) ، بەرۇ (پېرى، يېقىنراق) ، ئۈستۇ (ئۈستى) ، ئىنارۇ (يىراق) ، ئىچرە (ئىچى) ، تاشرا (سەرت) ، ئوختۇن (ئوڭ تەرەپ) ، تەركىن (تېز) ، سورت-ئوق (تۇيۇقسىز) ، تۇرقارۇ (داۋاملىق) ، ئەدگۈتى (ياخشى) ، تۈكەتى (پۈتۈنلەي) قاتارلىق بۇ رەۋىشلەر ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بەزىلىرى چۈشۈپ قالغان، بەزىلىرىدە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولغان، بەزىلىرى تۈركىي تىللاردا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ قالغان، يەنە بەزىلىرى بولسا تا ھازىرغىچە تىلىمىزدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر ئۆز قۇرۇلمىسىغا قاراپ تۈپ رەۋىش ۋە ياسالما رەۋىش دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

تۈپ رەۋىشلەر: تۈپ رەۋىشلەر دېگىنىمىز بىرلا مورفېمىدىن قۇرۇلغان ياكى مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىلدە تۇراقلىشىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن قاتما رەۋىشلەردۇر.

مەسىلەن: ئاي، يىگ، بۇرۇن، ئۈركىت-ئۈركەنچ.

ياسالما رەۋىشلەر: بۇنداق رەۋىشلەر بىردىن ئارتۇق مورفېمىلارنىڭ تۈرلۈك يوللار بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان رەۋىشلەر. ياسالما رەۋىشلەر قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۆتۈ (كېيىت) ← ئۆت+رۇ،
ئۆدۈن (شۇ چاغ بىلەن) ← ئۆد+ئۈن.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەرنىڭ جۈملىدىكى رولى

ھەممىمىزگە مەلۇم، رەۋىش جۈملىدە پېئىل ۋە سۈپەتنىڭ تۈرلۈك ھالىتى ۋە خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. رەۋىشنىڭ بۇ خىل رولى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلدى ھەم تەرەققىي قىلدى. تۆۋەندە بىز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن باغلىنىپ كېلىپ، شۇ جۈملىدە ئوينىغان رولى ۋە تۇتقان ئورنىنى كۆرۈپ باقايلى.

ۋاقىت رەۋىشلەر:

- ① كۈندۈز ئولۇرسىقىم كەلمەدى. (تۈن. 9. ب) (كۈندۈز ئولتۇرغۇم كەلمىدى).
- بۇ جۈملىدىكى «كۈندۈز» دېگەن رەۋىش «ئولۇرسىق» دېگەن پېئىلغا ياندېشىپ كېلىپ، يۈرگۈزىلىۋاتقان ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى تەكىتلەپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كەلدى.
- ② ئول ئۆدۈن ئاغىچى ئۇلۇغى قاغاققا ئىنچە تىپ ئۆتۈتتى. (بۇ چاغدا خەزىنچىلەر بېشى خانغا مۇنداق دەپ ئۆتۈندى).
- بۇ جۈملىدە «ئۆدۈن» دېگەن رەۋىش «ئۆتۈتتى» دېگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلغان ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كەلدى.
- ③ ئۆتۈ ئول يىر-سۇۋ ئىرسى تەڭرى بار ئىردى. (.... ئاندىن ئۇ جايدا يىر-سۇ ئىلاھى بار ئىدى).
- بۇ جۈملىدە رەۋىش «ئۆتۈ» يىر-سۇۋ، غا ياندېشىپ كېلىپ، «بار» دېگەن ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىق ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنداقلا جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.
- ④ ئامتى كۆڭلۈنچە ئالىك. (ئەمدى خالىغىنغىچە ئال)

بۇ جۈملىدە (ئامتى) دېگەن رەۋش (كۆڭلۈڭچە) دېگەن رەۋشكە ياندېشىپ كېلىپ، (ئال، دېگەن ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلماقچى بولغان ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. يۇقىرقى مىساللاردىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋشلەر جۈملىگە كىرگەندە، تەكىتلەنمىگەن ۋاقت رەۋشلىرى پېئىلدىن يىراق بولىدۇ. مەسىلەن: ②③ مىساللاردا تەكىتلەنمىگەن ۋاقت رەۋشلىرى پېئىلغا يېقىن بولىدۇ. (① مىسالغا قاراڭ) بىر جۈملىدە بىر قانچە رەۋش پېئىلغا تەڭ باغلىنىپ كەلسە، ۋاقت رەۋشى پېئىلغا يىراق بولىدۇ. باشقا رەۋشلەر پېئىلغا يېقىن بولىدۇ. (④ مىسالغا قاراڭ) ۋاقت رەۋشلىرىنىڭ بۇ ھالىتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغىچە ساقلىنىپ كەلگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم رەۋشلەر جۈملىدە سۈپەت ۋە پېئىلغا ئورتاق بولۇپ، ئاساسەن كۈچەيتىش مەنىسىدە كېلىدۇ. بۇنداق رەۋشلەر سۈپەتنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: ① ئەر تىنگۈ بۇسۇشلۇق قادغۇلۇق بولۇپ ئىغلادى. (تىكىن بۇ دۆلەتتىكى خەلقلەرنىڭ يامان ئىشلارنى قىلغانلىقىنى كۆرۈپ قاتتىق قايغۇرۇپ غەم قىلىپ يىغلىدى).

رەۋش (ئەر تىنگۈ، قادغۇلۇق، بۇسۇشلۇق) دېگەن سۈپەتكە ياندېشىپ كېلىپ، (ئىغلادى) دېگەن ھەرىكەتنىڭ قانداق دەرىجىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرۈپ كەلدى. ② ئاڭ كىچىكى ماخاساتۇي-ئىخ ئىچقىنىمىش ئەرگەيمۇ بىز. (ئاڭ كىچىكى ماخاساتۇينى يوقىتىپ قويىدۇق بىز دېدى).

رەۋش (ئاڭ كىچىكى) دېگەن سۈپەتنىڭ ئالدىدا كېلىپ، بۇ سۈپەتنى ئېنىقلاپ، بۇنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرۈپ ھالەت بولۇپ كەلدى. ③ بۇلغاي ئەركى بىز يىگ ئادىرق بۇيانغ تىپ تىدى. (ئال. 9.609) (بىز ئاجايىپ، تۈرلۈك سەدىقلىرىگە ئىگە بولالايمىز).

رەۋش (يىگ، ئادىرق) دېگەن سۈپەتنىڭ ئالدىدا كېلىپ، سۈپەتنىڭ دەرىجىسىنى ئاشۇرۇپ جۈملىدە ھالەت بولۇپ كەلدى. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئورۇن رەۋشى كۆپ ئەمەس. بەزى كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن ئورۇن-تەرەپ ئىسىملىرى رەۋشلىك رولىنى ئويناپ، جۈملىدە ئىش-ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. بۇنداق رەۋشلەر ئادەتتە جۈملىدە يۆنىلىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار بىلەن ياندېشىپ كېلىپ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوڭتۇن قاغانغارۇ سۇ يورلىم تىمىش. (ئوڭ تەرەپتىن خاقانغا ئىسكىر چىقىرىپ تىمىش). بۇ مىسالدىن باشقا ئورۇن-تەرەپ رەۋشلىرى ئاساسەن پېئىللارغا ياندېشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاتتا مۇنتا ئىنارۇ بەرۇ يورىيۇ (ئال. 68.13) (ئۇياق-بۇياققا بېرىپ ئوينىدى). قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم رەۋشلەر ئىش-ھەرىكەتنىڭ قانداق يوسۇندا ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

① قاراغۇ ئەدگۈتى ئۇيغىل باستمى تىمىش. (تۈن. 34) (قاراۋۇللارنى ياخشى تەشكىللەپ، بىزنى بېشىۋالمىسۇن دەپتۇ).

(ئەدگۈتى) دېگەن رەۋش (ئۇيغىل) دېگەن پېئىل بىلەن ياندېشىپ كېلىپ ھەم مۇشۇ پېئىلنى تەكىتلەپ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ قانداق ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

تۈرگارۇ ئۆتلەيۈر تۇراتار قاچان تۈزۈ. (ئۇ داۋاملىق پۈتۈن خەلققە ساۋاپلىق ئىشلارنى قىلىشقا نەسىھەت قىلاتتى).

② «تۇرگازۇ» دېگەن رەۋش «ئۆتلەيۇر» دېگەن پېشلىغا ياندېشىپ كېلىپ ھەم تەكىتلەپ، مۇشۇ ئىش-ھەرىكەتنىڭ قانداق يوسۇندا ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

③ تەركىن تاۋراق تونىم سۇقۇلۇپ قامىش بۇتقى ئۈزە ئاسىپ (ئال. 8.615)
«تەركىن» دېگەن رەۋش «تونىن» دېگەن ئىسىمغا ياندېشىپ كېلىپ، «ئاسىپ» دېگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ قانداق يوسۇندا ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ.
دېمەك، ھالەت تەكىتلەنسە رەۋش پېشلىغا يېقىن بولىدۇ، ھالەت تەكىتلەنمىگەن جۈملىدىكى رەۋش پېشلىغا يىراق بولىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىش-ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان رەۋشلەردىن باشقا بىر قىسىم رەۋشداشلارمۇ جۈملىدە رەۋشلىك رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:
سېنى ئىنچە سەۋەرمەن ئاياداقى مونچۇق تەگ. (سېنى شۇنچىلىك ياخشى كۆرسەن، خۇددى ئالقىنىمىدىكى ئۈنچە مەرۋايىتتەك).

«ئىنچە» دېگەن رەۋشداش «سەۋەرمەن» دېگەن پېشلىغا ياندېشىپ كېلىپ، ئۇنى كۈچەيتىپ جۈملىدە ھالەت بولۇپ كەلدى. يۇقىرىقى مىساللاردىن باشقا يەنە «ئىنچىپ»، «ئانچۇلايۇ»، «تۈكەتى»، «قاتارلىق رەۋشداشلارمۇ جۈملىدە رەۋشلىك رولىنى ئوينايدۇ.
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋشلەرنى مەنىسىگە قاراپ تۆت تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن. ۋاقىت رەۋش، ئورۇن رەۋش، ھالەت رەۋش ۋە دەرىجە رەۋشتىن ئىبارەت.
ۋاقىت رەۋش: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋاقىت رەۋش دېگىنىمىز ئىش-ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتىنى بىلدۈرۈپ جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

تۈن ئۈدىسىقىم كەلمەدى، كۈندۈز ئولۇرسىقىم كەلمەدى. (تۈن)
بۇ جۈملىدىكى «كۈندۈز» دېگەن رەۋش «ئولۇرسىقىم» دېگەن پېشلى بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋاقىت رەۋشلىرى تۆۋەندىكىدەك: ئامتى (ھازىر)، بۈكۈن (بۈگۈن)، ئىرتەكۈن (ئەتە)، كۈندۈز (كۈندۈز)، ئالڭ ئىرتە (سەھەر)، كىچە (كەچ)، بىلىتىر (بۆلتۈر)، بۇرۇن (بۇرۇن، ئىلگىرى)، ئۆتۈرۈ (كېيىن)، ئۆركىچ (ئۈزۈن، ۋاقىت)، ئۆدۈن (ئۇچاغ)، يازىن (ياز)، كۈن كۈنىگە (ھەر كۈنى).

ئورۇن رەۋش: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورۇن رەۋش ئىش-ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان ئورنىنى ياكى ئۇنىڭ يۆنىلىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

تاشقارۇ ئىلمىنچۈكە ئاتلاتتۇرتى. (ئىككى)
بۇ جۈملىدىكى «تاشقارۇ» دېگەن رەۋش «ئاتلاتتۇرماق» دېگەن پېشلىنىڭ ئورۇنلىنىش ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورۇن رەۋشلىرى تۆۋەندىكىدەك: يوغارۇ (يۇقىرى)، تاشقارۇ (سىرت، تاشقىرى)، ئالتىن (ئاستى، تۆۋەن)، ئۈستۈن (ئۈستى)، بەرۇ (يېقىنراق)، ئىنارۇ (يىراقراق)، ئىچرە (ئىچى)، تاشرا (تېشى)، ئوڭتۇن (ئوڭ تەرىپ)، سولتۇن (سول تەرىپ).
ھالەت رەۋش: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھالەت رەۋش دېگىنىمىز ئىش-ھەرىكەتنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىنى يەنى ئىش-ھەرىكەتنىڭ قانداق ھالدا ۋە قانداق يوسۇندا ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

قاراغۇ ئەدگۈتى ئۇيغىل باستما تىمىش.
بۇ جۈملىدىكى «ئەدگۈتى» دېگەن رەۋش «ئۇيغىل» دېگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ قانداق يوسۇندا ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھالەت رەۋىشلىرى تۆۋەندىكىدەك: نەتەگ (قانداق)، تەركىن (تېز)، ئاقۇرۇ (ئاستا)، سۈرت-ئوق (تۇيۇقسىز)، گەرۋ-گەرۋ (تەدرىجىي)، گەركىزم (ئامالسىز)، ئۈسۈكسۈز (توغتىماي)، تۇرقارۇ (داۋاملىق)، گەدۈتى (ناھايىتى، ياخشى).
دەرىجە رەۋىش: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى دەرىجە رەۋىش دېگىنىمىز پېئىل ۋە سۈپەتلەرگە باغلىنىپ كېلىپ ئىش-ھەرىكەتنىڭ ياكى خاراكتېرنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر.
مەسىلەن:

تىگىن گەرتىنگۈ بۇسۇشلۇغ بولۇپ ئىغلاى.
بۇ جۈملىدە «گەرتىنگۈ» دېگەن رەۋىش «بۇسۇشلۇغ» دېگەن سۈپەتنى ئېنىقلاپ، ئۇنىڭ قانداق دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى دەرىجە رەۋىشلەر تۆۋەندىكىدەك:
ئايى (بەك)، يىگ (ناھايىتى)، ئالڭ (ئەڭ)، گەرتىنگۈ (ئىنتايىن)،
يۇقىرىدا بىز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەرنى قۇرۇلما جەھەتتىن، جۈملىدىكى ئورنى ۋە رولى جەھەتتىن، مەنىلىرىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشنى تەھلىل قىلدۇق. ئەمدى بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەرنى يۇقىرىقى جەھەتلەر ئارقىلىق بۇ ئوخشىمايدىغان ئىككى دەۋردىكى رەۋىشلەرنىڭ پەرقى ۋە ئورتاق بولغان جەھەتلەرنى كۆرۈپ باقايلى.
1. رەۋىشلەرنىڭ تۈزۈلۈشى جەھەتتە:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر تۈپ رەۋىش ۋە ياسالما رەۋىش دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. تۈپ رەۋىش: بىرلا مورفېمىدىن قۇرۇلغان ياكى ئەسلىدە بىر قانچە مورفېمىدىن قۇرۇلغان بولسىمۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قايتا مورفېمىلارغا بۆلۈشكە بولىدىغان رەۋىشلەر. مەسىلەن: تازا، راسا، ئاخشام، ناھايىتى قاتارلىقلار.

ياسالما رەۋىشلەر: بىردىن ئارتۇق مورفېمىلارنىڭ تۈرلۈك يوللار بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان رەۋىشلەر. مەسىلەن: ئۈزۈل-كېسىل، پات-پات، بىر ناكۈن.

2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بەزى رەۋىشلەر، سۈپەت، سۈپەتداش، سان ياكى سان بىرىكىمىسى رەۋىشداشلارنىڭ تەرجىمە رەۋىشلىرىدىن كېلىپ چىققان.
قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىكى سۆزلەرنىڭ رەۋىشلىشىش دائىرىسى تار.

3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەرنىڭ ياسىلىش يوللىرى.

① سېرى: سۈپەتداشلارغا قوشۇلۇپ رەۋىش ياسايدۇ. مەسىلەن: بارغانسېرى، ۋاقىت ئۆتكەنسېرى.
② ئا، ئە: بۇ ئەسلىدە رەۋىشداش ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ، ھازىر بۇلاردىن رەۋىشكە ئايلىنىپ كەتكەنلەرمۇ بار. مەسىلەن: قايتا، تولا، قارىتا، ئالدىن-ئالا. ③ لاپ، لەپ: بۇ قوشۇمچە ۋاقىت ئىسىملىرى، بەزى سانلار، سۈپەتلەر، جۈپ سۆزلەرگە قوشۇلۇپ رەۋىش ياسايدۇ. مەسىلەن: يىللاپ، ئايلاپ، بىر-بىرلەپ. ④ غىچە، قىچە/كىچە، كىچە: بۇ قوشۇمچە ئىسىملەرنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ، رەۋىش ياسايدۇ.

مەسىلەن: چوققىغىچە، مەكتەپكىچە، نۇقتىغىچە. ⑤ ئىدە: بۇ قوشۇمچە كۆپ ساندىكى تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلۇپ رەۋىش ياسايدۇ. مەسىلەن: پاللىدە، لەپىدە، شارىدە. ⑥ ئى: بۇ قوشۇمچە كۆپىنچە ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرگە ۋە مەلۇم سۆز تەرتىپىدىن ئېنىقلانغان ۋاقىت ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ رەۋىش ياسايدۇ. مەسىلەن: كۈنى، ئاخشىمى، كېچىسى. ⑦ چە: بۇ قوشۇمچە پۈتۈن سۈپەتداشلار، ئىسىملارغا قوشۇلۇپ رەۋىش ياسايدۇ. مەسىلەن: قىلچە، بىلىشچە، يوشۇرۇنچە. ⑧ چىلاپ: بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ رەۋىش ياسايدۇ. مەسىلەن: پاقىچىلاپ، خورازچىلاپ.

⑨. لارچە/لەرچە: بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىم ۋە سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ رەۋش ياسايدۇ. مەسىلەن: قەھرىمانلارچە، ئاتلارچە، مەرتلەرچە. ⑩ بچە: بۇ قوشۇمچە بىر قىسىم ۋاقىت ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ رەۋش ياسايدۇ. مەسىلەن: كەچ، كېچىچە، قىش، قىشچە. ⑪ مۇ يۈكلىمىسى: بۇ يۈكلىمە رەۋىشلەرگە ئۇلۇنۇپ تەكىتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: تازىمۇ، ئەجەپمۇ، بەكمۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا باشقا سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ رەۋىشلىشىشىدىن كېلىپ چىققان رەۋىشلەرمۇ بار.

① سۈپەتتىن: ئەتەي، ئاتايىن (ئالاھىدە، مەللىمازا، مەللىم ئەزا).

② رەۋىشداشتىن: كېچىلەپ، كۈنساناپ، بىر-بىرلەپ.

③ سۈپەتداش بىرىكىشىدىن: نېمە دېگەن.

④ سان ياكى سان بىرىكىشىدىن: بىردىنلا، بىراقلا.

يۇقىرىقى رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئىچىدە چا/چە قوشۇمچىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن، قالغانلىرى كېيىنكى تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا رەۋىشلەر سىنىپتىكى يول بىلەن ياسىلىشتىن باشقا يەنە ئائىلىك يول بىلەنمۇ ياسىلىدۇ.

① مەنىسى قارمۇ-قارشى بولغان ياكى مەنىسى يېقىن بولغان سۆزلەرنىڭ بىرىكىشى بىلەن رەۋىش ياسىلىدۇ. مەسىلەن: كېچە-كۈندۈز، ئاستىن-ئۈستۈن. ② ئىككى سۆز تەكرارلىنىپ بىرىنچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا «مۇ» قوشۇمچىسى ياكى ئىككىنچى سۆز يىلتىزغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن رەۋىش ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئاز-ئازدىن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر ئۆز مەنىسىگە قاراپ ۋاقىت رەۋىش، ئورۇن رەۋىش، دەرىجە رەۋىش، ھالەت رەۋىش ۋە مەقسەت رەۋىش دەپ بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ① ۋاقىت رەۋىش: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋاقىت رەۋىشلىرى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: ئاخشام، مەڭگۈ، بۈگۈن، كېچە قاتارلىقلار. ② ئورۇن رەۋىش: ئورۇن رەۋىشلىرى ئىش-ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان ئورنى ياكى ئۇنىڭ يۈزلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئىلگىرى، ئېرى، بېرى، مۇندا قاتارلىقلار. ③ دەرىجە رەۋىش: دەرىجە رەۋىشلىرى ئىش-ھەرىكەتنىڭ بولىدىغان بولمايدىغانلىقىنى كۆچەيتىپ ئىپادىلەيدىغان ياكى سۈپەتنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدىغان رەۋىشلەر. مەسىلەن: ئەڭ، ناھايىتى، ئىنتايىن، چوقۇم، جەزمەن. ④ ھالەت رەۋىش: ئىش-ھەرىكەتنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر ھالەت رەۋىش دېيىلىدۇ. مەسىلەن: توستاتتىن، ئاران، چاپسان، دەرىيال، توغرىدىنتوغرا. ⑤ مەقسەت رەۋىشلىرى: ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەقسەت بىلەن بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر مەقسەت رەۋىشلىرى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: ئەتەي، قەستەن، زورمۇ-زور، ئىلاچسىزلىقتىن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇزۇن تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى بىر قەدەر يۈكسىكى بولغان ھالەتكە كەلگەن. بىز مۇشۇ ئىككى خىل ئوخشىمايدىغان دەۋرىدىكى رەۋىشلەرنى يۇقىرىدا تەسۋىرلەنگەن جەھەتلەردىن سېلىشتۇرساق بۇلاردىكى ئورتاقلىق ۋە پەرقلىرىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئىككى دەۋردىكى رەۋىشلەرنىڭ قۇرۇلمىسى جەھەتتە:

① قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر تاق مورفېمىدىن ۋە كۆپ مورفېمىدىن تۈزۈلگەن تاق مورفېمىدىن تۈزۈلگەنلەر ئاز. بىر قىسىمى ئىگىلەيدۇ. كۆپ ساندىكىلىرى ئىككى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن. ئۈچ مورفېمىدىن تۈزۈلگەنلەرمۇ ئاز. بىر قىسىمى ئىگىلەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۈچ مورفېمىدىن تۈزۈلگەن رەۋىشلەر خېلى كۆپ. قىسىمى تەشكىل قىلىدۇ. ② قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا رەۋىش ياسىغۇچى چا/چە، تەگىدىن ئىبارەت. ھازىرقى

زامان ئۇيغۇر تىلىغا كەلگەندە چا/چە شەكلى ساقلىنىپ قالغان. ئەنئەنىۋىي ھەمىيەتچىلىك ھالەتتە تەكشۈرۈلۈپ ئۇلارنى سۈپەتلەشتۈرۈش رولىنى ئويناپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: كۆمۈشتەك چاچلىرى.

تەكشۈرۈلۈپ ئۇلارنىڭ ئارقىسىغا قوشۇلۇپ كېلىپ رەۋىشلىك رولىنى ئويناپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ئۇ يىغلىغاندەك كۆرۈنەتتى.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار سان جەھەتتىن زور پەرقلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى دەۋردىكى رەۋىشلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى ۋە رولى جەھەتتىن چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان. لېكىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ۋاقىت رەۋىش ۋە ئورۇن رەۋىشلەر ئىسىملارنىڭ شەخس-سان كېلىش كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنەلەيدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورۇن-ۋاقىت رەۋىشلىرى ئىچىدە ئاز بىر قىسمى سان-شەخس كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنەلەيدۇ. مەسىلەن: (كىچەلەردىن سولغا) غا ئوخشاش.

دېمەك، تىل ئالاقىلىشىش قورالى بولغاچقا، ئۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ، جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. تىلنىڭ جازىسى بولغان گىرامماتىكا گەرچە لېكسىكىدەك تېز ئۆزگىرىش ياسىشىمۇ، ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىگە خاس ئۆزگىرىشلەردە بولۇپ، بەزى شەكىللەر چۈشۈپ قالىدۇ، بەزى شەكىللەر ساقلىنىپ قالىدۇ، بەزى شەكىللەر ئۆزىنىڭ ئەسلى رولىنى يوقىتىپ جۈملىدە يېڭى ۋەزىپە ئۆتەيدۇ.

يۇقىرىدىكى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، تىل ئۆزۈلۈكىسىز ئۆزگىرىپ، تۇرىدۇ، تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. فونېتىكا جەھەتتىكى ئۆزگىرىش چوڭراق، لېكسىكا ۋە گىرامماتىكا جەھەتتىن ئۆزگىرىش كىچىكرەك بولىدۇ، تىل ھامان تار دائىرىدىن كەڭ دائىرىگە قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ.

(ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ داشۇ جۇڭگو تىل فاكۇلتېتى) مەسئۇل مۇھەررىر: رەشىد مامۇت

ئۇيغۇرلاردا ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى

ئەنەيتۇللا قۇربان

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ تارىخى خېلى ئۇزۇن، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى، ئىستېتىك قىممىتى ۋە ئىلمىي قىممىتى زور.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم-پەن ھەم بەدىئىي ئەدەبىيات ساھەسىدە ئەقلىيەچىلىك بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىپ كەلگەن مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، ئالىم، ئەدىب، تۆھپىكارلىرى ئۆتكەن. ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بىر قەدەر بۇرۇنقى بىلىقۇچلىرىدىكى داخان، پىرىخون، سالىھىچى دانىشمەنلەر، ھېكەملەر جەمئىيەت تەشكىللەش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا كىشىلەرنى يېتەكلىگەن بولسا، كېيىنكى دەۋرلەردە، جەمئىيەتنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم ئالىم، پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇر، ئەدىبلەر يېتىشىپ چىقتى، تەبىئەت ئۆزگىرىشلىرى، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتلەر ھەققىدە بىر قەدەر چوڭقۇر مەنىلىك، ئىلمىيلىك دەرىجىسى يۇقىرى قاراشلارنى ئەقلىيە سۆزى شەكلىدە ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىر تەرەپتىن كىشىلەرنى ئاڭ جەھەتتە يېتەكلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، يازما ئەدەبىياتتا يېڭى بىر فورمىنىڭ ئىللىنىشىنى سالىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەقلىيە سۆزلىرى دەسلەپكى مەزگىللىرىدىلا شەكىللەنگەن بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، بىرىنچى، ئەقلىيە سۆزلىرى قۇرۇلمىسى ۋە مەنى جەھەتتىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئانا ژانىرلارنىڭ بىرىسى؛ ئىككىنچى، ئۇنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئۇزۇن، قېلىپلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى، تارقىلىشى كەڭ، يېقىشلىق ژانىر؛ ئۈچىنچى، كىشىلەرنىڭ تەپەككۇر ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش، كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىگە مەنئۇي يۆلەك ھەم ئىشەنچ تېپىشتىكى ئەڭ ئۈنۈملۈك ۋاسىتە ۋە ئېھتىياجلىق قورال؛ تۆتىنچى، ماقال-ئەسەل، ئىدىيە، رۇبائىلارنىڭ پىكىر-مەنى جەھەتتىكى ئىللىنىشى ئەقلىيە سۆزلىرى بېسەك، ئەقلىيە سۆزلىرى بۇنىڭدىمۇ ئىلگىرىكى ئۆگۈت-نەسەت، ئالدى قاراش-چۈشەنچىلەر ۋە بىۋاسىتەمچى-تۇيۇق دەرىجىسىدىكى پىكىرلەردىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يۈزىرىگە قارىغاندا، نەرسى ئىسەرلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن. (بۇ ھەقتە تالاش-تارتىش بار. مېنىڭ قارىشىم شۇنداق) نەرسى ئىسەرلەرنىڭ مۇھىم تەركىبى بولغان ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەتكە قەدەم قويغان دەۋرى ۋە نەرسى ئىسەرلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، شۇنداقلا، ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى، كىشىلىك تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشىنىش، بىلىش ھەم ئۇنى ئىپادىلەش دەۋرى بىلەن باغلىنىدۇ.

ماركىس، ئېنگېلسلار ئۆزلىرىنىڭ «نېمىس ئىدېئولوگىيىسى» ناملىق ئەسىرىدە، ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىدىيە، نۇقتىئىنەزەر ۋە ئاڭ ئۆزگىرىشىنى شەكىللەندۈرىدىغانلىقىنى، ماددىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ مەنئۇي پائالىيەتلەرنى، تەپەككۇر جەريانىنى ھاسىل قىلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئەقلىيە سۆزلىرى ماددىي مۇناسىۋەت جەريانىدا تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە كىشىلىك دۇنيانى بىلىشنىڭ دەسلەپكى تۈۋەن بىلىقۇچىدا، ھاسىل بولغان. كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىدىكى بىلىش بىلىقۇچى، بىلىش بىلىقۇچى تونۇش ئىللىنىشىدا شەكىللەنگەن. ئۇنداقتا، ئەقلىيە سۆزلىرى قانچان، قانداق كېلىپ چىققان؟ بۇ ھەقتە تارىخىي كىتابلاردا ۋە باشقا ھەر خىل ماتېرىياللاردا ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي گەۋدىسى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزدا خېلى ئۇزۇن دەۋرلەردىن بۇيان مەۋجۇت، كىشىلەر مەدەنىيەتكە قەدەم قويۇش بىلەنلا تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە كىشىلىك دۇنياسىدىكى

سان-ساناقسىز ئويپىكتلارغا سۇئال نەزەرىنى تىكىپ، ئۇلاردىن ئەقلىي خۇلاسى چىقىرىشقا ئۇرۇنغانىدى. بۇنداق ئۇرۇنۇش كېيىنكى چاغلاردا ئۇلارنى نۇرغۇنلىغان ئەمەلىي بىلىم ۋە ئەقىل بىلەن تەمىن ئەتتى. كېيىنكى چاغلاردا، بۇ كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ بىلىش سەمەرىلىرىنى باشقىلارغا نامايەن قىلىپ، ئويپىكتلار ھەققىدىكى بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتتى. مۇشۇنداق تارقىلىش تىل ۋاسىتىسى بىلەن، يەنى ئوبرازلىق تىل بىلەن بولاتتى. ئەقلىيە سۆزلىرى ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى بۇ ھالىتىنى مانا مۇشۇنداق باشلىغان بولۇشى مۇمكىن.

دېمەك، ئەڭ دەسلەپ ئەقلىيە سۆزلىرى كىشىلەرنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە كىشىلىك تۇرمۇش ھەققىدىكى دەسلەپكى چۈشەنچىلىرىنىڭ يىغىنچاق ئىنكىلى بولغان بولسا، كېيىنچە ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ بۇ خىل ھالىتى تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ، مەسىللەر ھەققىدىكى دەسلەپكى چۈشىنىش باسقۇچىدىن مەسىللەرنىڭ ماھىيىتىنى تونۇپ يېتىشكە، شۇ ئارقىلىق كىشىلەرگە ئەقىل ئۆگىتىپ ھەم ئەخلاىي جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىشكە قاراپ راۋاجلاندى. بۇ خىل راۋاجلىنىش يالغۇز مەزمۇن جەھەتتىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى شەكىل جەھەتتىمۇ پىششىقلىنىش، قېلىپلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ تەربىيىۋىي ئەھمىيىتى تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ، ئوبرازچانلىقى ھەم ئاھاڭدارلىقى ئۈزلۈكسىز ھالدا كۈچەيدى.

ئەڭ بۇرۇنقى ئەقلىيە سۆزلىرى كىشىلەرگە مەسىللەرنىڭ ماھىيىتىنى ئوبرازلىق تىللار بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىگەن ۋە چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان بولسىمۇ، ئاندىن بىر نەچچە جۈملە ئارقىلىق تەبىئەت ھادىسىلىرى، جەمئىيەت ۋەقەلىرى ئۈستىدىن يۈزەكى چۈشەنچە ۋە خۇلاسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنىڭ بىلەن، ئەقلىيە سۆزلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى مۇھىم بىر زانىرغا ئايلىنىپ، خەلق ئاممىسىغا ئەقىل ۋە كۈچ-قۇۋۋەت بېقىشلىدى.

ئەقلىيە سۆزلىرى ئىنسانىيەت مەدەنىيەتكە قەدەم قويغان دەۋرلەردە شەكىللىنىشكە باشلىغان بولسا، يېزىق شەكىللىنىشىگە بولغان ئارىلىقتا، خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا تارقىلىپ، خەلق تىلىدا خاتىرىلىنىپ باردى. شۇنداقلا ئۇ، تەدرىجىي ھالدا مەزمۇن جەھەتتە خىلمۇ-خىللىشىپ ھەمدە چوڭقۇرلىشىپ، شەكىل جەھەتتە تاكىمۇللىشىشقا قاراپ يۈزلەندى.

قاراىي ئۆز دەۋرىدە ئىلغار ئىجتىمائىي، سىياسىي قاراشلارنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ قالماستىن، بەلكى پەلسەپىۋىلىكى كۈچلۈك، تەربىيىۋىي ئەھمىيىتى زور ئىنتايىن يىغىنچاق ئەقلىيە سۆزلىرىنىمۇ يارىتىپ، كىشىلەرنى نۇرغۇن تۇرمۇش بىلىملىرى ۋە تەبىئەت، جەمئىيەتتىكى تەلىماتلارنىڭ سىرىنى ئېچىشتىكى بىلىم بىلەنمۇ تەمىنلىگەن. ئۇ «بەختكە ئېرىشىش يوللىرى ھەققىدە رسالە»، «بەختكە ئېرىشىش ھەققىدە كىتاب» دېگەن كىتابلارنى يېزىپ چىقتى. مانا شۇنداق ئەسەرلەردە ئۇ «بەخت يولى بىلىمدۇر» دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇنلىغان مەشھۇر ئەقلىيە سۆزلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، خەلققە بەختكە ئېرىشىشنىڭ يوللىرىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بەردى. قاراينىڭ يەنە نۇرغۇنلىغان ئەقلىيە سۆزلىرى بولۇشى مۇمكىن، ئەلۋەتتە. ئەمما بىزنىڭ قولىمىزدا بۇ ھەقتە ئەمەلىي ماتېرىياللار بولمىغاچقا، كۆپ توختىلىشقا ئامالسىز قالدۇق. مىلادى 9-ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىساد ۋە سىياسىي ھاياتىدا كۆرۈنەرلىك بۇرۇلۇش پەيدا بولدى. ئېتىقاد ۋە سىياسىي تەرەققىيات بىر مەزگىل بۆھران ئىچىدە قالغان ئۇيغۇر يازما مەدەنىيەت تارىخىنى يېڭى بىلىشچىقا ئېلىپ كىردى.

ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيات تارىخىدا بىر قەدەر سىستېمىلاشقان ۋە مۇكەممەللەشكەن دۇنياۋىي ئەدەبىيات دەۋرى باشلىنىپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇلەقايىق» قاتارلىق بىر-بىرىگە گەرەلەشكەن قىممەتلىك ئەسەرلەر يارىتىلىپ، شەرق مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە قوشۇلدى. مەھبۇد قەشقەرى كىتابىنى قانداق يازغانلىقىنى، يېزىشتا قانداق ئۇسۇل قوللانغانلىقىنى ۋە نېمىلەرگە دېققەت قىلغانلىقىنى كىتابىنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق ئىزاھلىغان: «بۇ كىتابنى ھىكمەت، قاپىيە، ماقال-تەمسىل، شېئىر، رەجەز، نەسىر كەبى نەرسىلەر بىلەن يېزىپ بوغۇم، ھەرپ نەرتۈي بىلەن تۈزدۈم.....» بۇ كىتابتا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قاراشلىرىنى، بىلىملىرىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن سۆزلىگەن شېئىر-ئۆرنەكلىرىنى توپلىدىم، قايغۇلۇق، خۇشاللىق كۈنلىرىدە يۈكسەك چۈشەنچىلەر بىلەن سۆزلىگەن

ماقال-تەمسەللەرنىمۇ ئالدىم، ئۇلارنى دەسلەپ سۆزلىگەنلەر كېيىنكىلەرگە، بۇلار تېخىمۇ كېيىنكىلەرگە بىلدۈرۈشكەندى.
«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ھىكمەتلىك سۆزلەر ۋە ماقال-تەمسەللەر مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلىقى، شەكلىنىڭ
پىششىقلىقىغا ئىنتايىن بەلەن ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر.

مەسىلەن: 1. تۆگىنىڭ يۈكى ئۇزۇق-تۆلۈك بولسۇ، ئاچ ئادىمگە ئاز كۆرىنىدۇ.

2. ھورۇنغا بۇلۇتمۇ يۈك بولىدۇ.

3. ياقىدىكىنى يالايمەن دەپ، قولۇڭدىكىدىن ئايرىلىپ قالما.

4. دۈشمەننى كىچىك كۆرسەڭ پېشىڭغا چىقىدۇ.

5. بەلكە بولسا يولدا ئاداشمايدۇ، بىلىم بولسا سۆزدە يېڭىلمەيدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇشۇ خىلدىكى ماقال-تەمسەللەر ۋە ھىكمەتلىك سۆزلەردىن 300 گە يېقىن بېرىلگەن.
باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان شېئىر-قوشاقلار (بۇلارنىڭ ئىچىدە خەلق قوشاقلرى، ئاپتورلار شېئىرلىرىدىن پارچە ھەم ئايرىم
رۇبائىيلار بار) بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەئىشى شەكلى بىر قەدەر مۇكەممەل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىدىيىۋىي
مەزمۇنىمۇ چوڭقۇر ھەم كەڭ دائىرىلىك، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ تەربىيىۋى ئەھمىيىتىمۇ خېلى زور.

ئەقلىيە سۆزلىرى ئۆز نۆۋىتىدە بۈيۈك ئالىم مەھمۇد قەشقىرىنىڭ زامانىدىشى بولغان يۈسۈپ خلىس ھاجىپنىڭ
ئىجادىيىتىدىمۇ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» (بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم) داستانىدا تەرەققىياتلارغا ۋە مەزمۇن،
شەكىل جەھەتتىكى يۈكسىلىشىگە ئېرىشتى.

ئاپتور ئۆز داستانىدا، «ھىكمەتلىك، ياخشىلىق قىلىش پەزىلەتنىڭ ئىشى»، «گۈزەللىك ئىش-ھەرىكەتنىڭ
توغرا-تۈزلىكىدە»، «ياخشىنىڭ نامى قالدۇ، ياماننىڭ نامى سېسىدۇ»، «ئەل نەزىرى-خانلىق سەلتەنەتنىڭ ئىلماسى»
قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئىجابىي ھالدا ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنى گۈزەللىككە، قاندىمە تۈزۈمگە ئۆتكۈزىتىش
ھەمدە كىشىلەرنى بىر-بىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ، ئۆملۈكتە ئىش ئېلىپ بېرىشقا يېتەكلىدى. بۇنداق ئەقلىيە سۆزلىرى
يەنىمۇ چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۆزىگە چوڭقۇر بىلىمنى مۇجەسسەملەشكەن گۈزەللىك
ھەققىدىكى يېقىنچاق ئىلىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل مەشھۇر سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى
«ياخشىلىقتىن نام قالدۇ، يامانلىقتىن داغ» دېگەندەك ماقاللار ئۈچۈن تۇپراق بولغان.

ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ تارىختىكى تەرەققىياتى بولۇپمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى يۈكسىلىش جەريانى سىستېمىلىق ھەم
ۋارىسچانلىق ئىلماسىدا بولغان، يۈسۈپ خلىس ھاجىپ دەۋرىدە كالمەتكە يەتكەن ئەقلىيە سۆزلىرى ئۇندىن كېيىنكى
ئىمىزەت يۈكەنكى ئىجادىيىتىگە ئىجابىي ھالدا تەسىر قىلماي قالمايدى. بۇنى ئۇنىڭ «ئەتىبەتۈلھەقايىق» (ھەقىقەتلەر
ئىشىكى) تىن ئوچۇق كۆرەلەيمىز.

«ئەتىبەتۈلھەقايىق» ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان يەنە بىر مۇھىم يازما
يادىكارلىق ھەم ئەدەبىي نامايەندە بولۇپ، بۇنىڭدا ئىلىم-مەرىپەتكە، ھەقىقەتپەرۋەرلىككە، مەرتلىك، ئادىللىق، كەمتەرلىك
قاتارلىق ئېسىل خىسلىتلەرگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇلغان. نادانلىق، جاھىللىق، خەمسىلىك، تاماخورلۇق، ئىچكۈزلۈك،
مەدەنلىق قاتارلىق ئىللەتلەرگە قاتتىق رەددىيە بېرىلگەن. بۇ ئەسەرنى بىر گۈزەل ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ بۇلىقى دېيىش
بىلەن بىللە، شۇ خىل ئەقلىيە سۆزلىرىنى كېيىنكى دەۋرلەرگە يەتكۈزۈپ بەرگەن «ئالتۇن كۆۋرۈك» دەپمۇ ئاتاشقا
بولىدۇ.

15-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆزىگە خىلى ئۇسلۇپ بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى يەنە
بىر قەدەر ئىلگىرى سۈرگەن ۋە تاكىمۇلاشتۇرغان ئەدىب ئەلشىر ناۋائى ئىدى. ئەلشىر ناۋائى تۆمۈرنى ئەدەبىي ئىجادىيەت
بىلەن ئۆتكۈزۈپ، شېئىرىيەتتە ئالەمشۇمۇل نەتىجىلەرنى يارىتىپلا قالماستىن، بەلكى تەربىيىۋىي ئەھمىيىتى ۋە
پەلسەپىۋىلىكى كۈچلۈك بولغان ھىكمەتلىك سۆزلەرنى كۆپلەپ ئىجاد قىلىپ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرى زانىرىنى
يەنىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا پەلسەپەگە يەتكۈزدى. ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك ھىكمەتلىك سۆزلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ
بېرىدۇ.

① ياخشى خۇلۇقلۇق كىشىلەر بەخت خەزىنىسىگە يېتىشىدۇ.

② ئىنساننىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى-ئانا-ئانىسىنى ھۆرمەت قىلىشتۇر.

③ بۇ دۇنيادا مەڭگۈ ياشاش مۇمكىن ئەمەس، ئەمما ياخشى نام قالدۇرۇش ئۇلۇغ سائادەتتۇر.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ناۋائى ئىجادىيىتىدىكى ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنى چوڭقۇر بولۇپ، ئۇلاردا ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، گۈزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇك، بىلىملىك بىلەن نادانلىق، چىنلىق بىلەن ساختىلىق، قەيسەرلىك بىلەن قورقۇنچاقلىق، مەرتلىك بىلەن پىخسىقلىق ھەم نامەرتلىك، ئەخلاقلىق بىلەن پەسكەشلىك روشەن سېلىشتۇرما قىلىنىپ، ئىجادىي جەھەتتىن كىشىلەرگە چوڭقۇر تۇرمۇش بىلىمىنى ئۆگەتكەن ۋە روھ جەھەتتە تەربىيىلىگەن.

ناۋائىدىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى شېئىر شەكىللىرى بىلەن مەزمۇن ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەن، ئوقۇتۇش مەزمۇنلىرىدا ھەم ئادەتتىكى نۇتۇق جەريانىدا ئىپادىلىنىپ كەلگەن ئەقلىيە سۆزلىرى تۇرمۇش قارشى، ئەخلاق چۈشەنچىسى، پەندى-نەسەت تۈسىدە گەۋدىلىنىپ كەلگەن بولسا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى بىلىقۇچلىرىدا ۋە كېيىنكى تەرەققىيات جەريانىدا، يازغۇچى-شائىرلارنىڭ ھايات پائالىيىتى، ئىجادىيىتى، پەلسەپىۋى قارشى ھەم ئىلمىي ئەمگەكلىرىدە دېموكراتىيە، ئىلىپ-پەن، مەرىپەتپەرۋەرلىك تېمىسى ۋە ئىدىيىۋىي قاتلىمىنى ھاسىل قىلىپ، ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي ئېڭى ھەم ئىدىئولوگىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتتى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىلىمىن باشقا ئەدەبىي ئىسەرلەر ئىچىدە مەۋجۇت بولۇش شەكلىدە بولدى. مەسىلەن: ئابدۇقادىر داموللىنىڭ «ئالىمغا نەسەت» ناملىق ئىسىرىدە پىكىر، ھېسسىيات، ئىدىيە-ئەقلىيە سۆزلەرگە تايىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. «ئەگەر ئاتىسى بىلىملىك، قەلبىيەتلىك بولسا، پەرزەنتىنى ياخشى ئەخلاق بىلەن تەربىيىلەيدۇ» دېگەندەك ئەقلىيە سۆزلەر ئىسەرنىڭ بىر پۈتۈن پىكىر قاتلىمىنى ھاسىل قىلغان.

بۇلاردىن باشقا ئابدۇللا ھاپىزنىڭ «ياخشى» ناملىق شېئىرى، نىياز باقىنىڭ «ئۆلۈم» ناملىق شېئىرى، نىشېھىتىنىڭ «بىلىم ئىشقىدا» ناملىق شېئىرى، ئەنۋەر نىسەرنىڭ «ئاخىرقى مۆز» ناملىق شېئىرى، ئىمىر ھۆسسىيىن قازىنىڭ «مەنزىل» قاتارلىقلارمۇ ئەقلىيە سۆزلىرى بىلەن شېئىرىيەت شەكىلىنىڭ ئورگانىك كىرىشىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بۇ خىل ئەدەبىي ھادىسە بىر قەدەر گەۋدىلىك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى، بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىنكى تەرەققىيات بىلىقۇچلىرىدا ئەقلىيە سۆزلىرى كۆپ خىل تۈرلەر بويىچە يۈكەلدى ۋە مۇكەممەللەشتى. ئەقلىيە سۆزلىرىنى ھازىرقى ۋاقىتتا كىشىلەر ھېكمەتلىك سۆزلەر، مەشھۇر سۆزلەر، تەپەككۈر جەۋھەرلىرى، تەپەككۈر ئۇچقۇنلىرى دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتايدۇ. يەنە بەزىدە ئومۇملاشتۇرۇپ ئەقلىيە سۆزلىرى دېگەن ئورتاق نامغا قوللىنىدۇ. بۇنداق بولۇشى ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك ئوخشاشلىقنىڭ بولغانلىقىدىن ھەمدە ئۆزىگە خىس مەزمۇن، شەكىل، قارائىلىق، ئىجتىمائىي ئۈنۈم، ئىستېتىك ئۈنۈم جەھەتتىكى پەرقكە ئىگە بولغانلىقىدىن بولغان.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئەقلىيە سۆزلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغان، خاسلىققا ئىگە ئەدەبىي شەكىل. ئۇنىڭ كېڭىيىشى تېز، ئومۇملىشىشى كۈچلۈك، پەلسەپىۋىي قوزغىتىش كۈچى گەۋدىلىك، پىكىر قىلىش يوللىرىنى ئېچىش، تەپەككۈرنى يېتەكلەش خۇسۇسىيىتى روشەن. شۇنداقلا ئۇ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇش، تەرەققىي قىلىش ھەمدە باشقا ژانىرلار بىلەن مەنە جەھەتتە سىڭىشىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئۇنى يەنە ئاتىلىشى، مەنە قاتلىمى، قۇرۇلما جەھەتتە تەدرىجىي مۇكەممەللىشىشى ھەمدە باشقا ژانىرلارنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىللىس سېلىشى جەھەتتىن «ئانا ژانىر» دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ توغرىلىق چوڭقۇر ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

(ئاپتونىڭ خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ داشۆ ئەدەبىيات فاكولتېتى)

مەسئۇل مۇھەررىر: دىلارا خەمەت

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى رولى توغرىسىدا

بۇھەيرە ئابلەت

بىز تىلغا ئېلىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئومۇمەن، ئەينى دەۋردە تۈركىي خەلقلەرنى جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن تىل بولۇپ، ئۇ يازما يادىكارلىقلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان تىللارنىڭ بىرىدۇر. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يازما يادىكارلىقى دېگەنسىزە، ئىلىسەن ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق قالدۇرغاندىن تارتىپ، ئۇيغۇرلار ياشىغان كەڭ رايونلاردا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقچە بولغان ئارىلىقتىكى يازما يادىكارلىقلار كۆزدە تۇتىلىدۇ. ئەينى دەۋردە، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ھەر قايسى دەۋرلەردە ئىشلىتىلگەن يېزىقلار ئارقىلىق ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەن، شۇنداقلا ئۇ يېزىقلار ئارقىلىق دۇنياغا مەشھۇر بولغان يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە تۆھپىسى تۆھپىلەرنى قوشقان.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر مەنە ۋە گرامماتىكا ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئون ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئۇلار: ئىسىم؛ سۈپەت؛ سان؛ مىقتار؛ ئالمىش؛ رەتتە؛ يېشىل؛ ياردەمچى يېشىل؛ تىرىكەلمە (ئارقا ياردەمچى)؛ باغلىغۇچى؛ يۈكلىمە ۋە ئۈندەشتىن ئىبارەت. بۇ تۈر جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەزمۇن ئىپادىلەيدىغان شەكىللىرى جەھەتتىن مۇئەييەن پەرقلەرگە ۋە ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە.

مەن بۇ ماقالىدە ئىسىم (ئىسىملاردا سان، ئىسىملاردا شەخس، ئىسىملاردا كېلىش)، سان (سانلارنىڭ تۈزۈلۈشى، سانلارنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشى)، مىقتار (مىقتارلارنىڭ تۈرى، ئېھتىراق تۈلچىمىنى ئىپادىلەيدىغان مىقتارلار)، قاتارلىق مەزمۇنلار ئۈستىدە توختالماقچىمەن.

1. ئىسىم

ئىسىم — شەيئەلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈملىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسى ۋە گرامماتىكا ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى، ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ۋە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسىدىن ئىبارەت مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمدى بۇ مەزمۇنلار ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

(1) ئىسىملاردا سان

ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى-ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئەنىڭ سان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكا كاتېگورىيە.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۈملىگە كىرگەندە، زۆرۈرىيەتكە قاراپ بىرلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان بىرلىك شەكىلدە كېلىدۇ ياكى كۆپلۈك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان كۆپلۈك شەكىلدە كېلىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى بىلەن كۆپلۈك شەكلى شۇ ئىسىمغا «لار-لەر»

قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇش-قوشۇلماسلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ئىسىملارغا «لار-لەر» قوشۇمچىسى قوشۇلمىغىنى بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. «لار-لەر» قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار كۆپلۈك ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

سان جەھەتتىن بىرلىكنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار تۆۋەندىكىچە:
ئىب (تۈن) ئۆي، تۆرۈ (ئىككى) قانۇن، بۇيان (تۈر) ساۋاپ
سان جەھەتتىن كۆپلۈكنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار:

بودۇن - لار (تۈن) خەتلەر، ساب - لار (كت) سۆزلەر
قۇنچۇلۇي-لار (ئىككى) مەلىكلەر، چەرىك - لەر (ئوغ) لەشكەرلەر
(2) ئىسىملاردا شەخىس

ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى-ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ مەلۇم بىر شەيئىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىك شەكىللەرنىڭ بىرى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ كاتېگورىيە-ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان تەۋەلىك شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاشلا تەۋەلىكچى شەخىسكە مۇۋاپىق ھالدا I شەخىس، II شەخىس ۋە III شەخىس ئىبارەت ئۈچ شەخىسكە بۆلىنىدۇ. I شەخىس سان جەھەتتىن يەرلىنىپ بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلىنىدۇ. I شەخىس بىرلىك شەكلى:

م - ئىب، ئىب، ئىب، ئۆم، ئۆم.
I شەخىس كۆپلۈك شەكلى:
ئىمىز، ئىمىز، مىز، ئۆمۈز، ئۆمۈز.

II شەخىسنىمۇ بىرلىك ۋە كۆپلۈك بولۇپ، I شەخىس بىرلىك شەكلى ئىككى خىل شەكىل بويىچە ئىپادىلىنىدۇ. سان جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ. I شەخىس كۆپلۈك شەكلى بىرلا خىل شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

I شەخىس بىرلىك شەكلى
بىرىنچى خىلى: لى، ئېگ، ئىگ، ئۆگ، ئۆگ.
ئىككىنچى خىلى: ئۆگ، ئۆگ، ئۆگ، گى، غ.

II شەخىس كۆپلۈك شەكلى: ئېگىز، ئىگىز، ئۆگۈز، ئۆگۈز، گىز، گىز.
III شەخىسنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈكى بىرلا خىل شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. سان جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ. III شەخىس بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلى: (ئوخشاش)

سى، سى، ئى، ئى دىن ئىبارەت.
تۆۋەندە بۇ ئۈچ شەخىس قوشۇمچىلىرىنىڭ ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ كېلىشىنى كۆرۈپ باقايلى. مەسىلەن:
قورقۇنچ-ئۆم (ئال) غېمىم، ئىندىشىم
كۆسۈش-ئۆمۈز (ئال) ئۆمىدىمىز، ئارزۇيىمىز
ئات-ئىم (ئىك) نامىم، ئىچى-مىز (كت) تاغىمىز، ئاكىمىز

قالغۇنىمىز (تۈن) دادىمىز، ئاتىمىز، قان-ئىك (تۈن) ئاتاڭ، بۇلغۇ-ئۇغ (كت) غېمىڭ، ئوغل-ئۇلغ (ئىك) ئوغۇلۇڭ، ئىدگۈڭ (م)س ياخشىلىقىڭ، ئىنى-گىز (ئىك) ئىنىڭىز، ئىش-ئىگىز (ئىك) دوستىڭىز، كۆڭۈل-ئۆگۈز (س)م كۆڭلىڭىز ئاغى-سى (ماي) بايلىقى، قۇتتى (ق ب) بەختى

(3) ئىسىملاردا كېلىش

(1) كېلىش-ئىسىمنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان سىنتاكسىلىق مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىمنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكىمىسىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان گرامماتىك شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان كېلىش شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش شەكىللىرى سەككىز تۈرلۈك بولۇپ، ئۇلار باش كېلىش؛ ئىككىلىك كېلىش؛ بېرىش كېلىش؛ بۆلىش

كېلىش؛ چۈشۈم كېلىش؛ ئورۇن (ئورۇن-چىقىش كېلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) كېلىش؛ چىقىش كېلىش ۋە ۋاستە كېلىشتىن ئىبارەت .

(2) ئىسىمنىڭ كېلىش شەكلى ھەر دائىم ئىسىمنىڭ سان شەكلى ئىلىسىدا ياكى سان شەكلى بىلەن تەۋەلىك شەكلى ئىلىسىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

سزىلەر لۇۋلار قانى قۇنچىلۇيىمۇ؟ (ئىككى 43)

(سەلەر ئەۋدەھارلار خاننىڭ مەلىكىلىرىمۇ!)

شاغام ياڭاقلار-ئى-غا..... (ئوغ، 320) (سۈرىيە تەرمپەرگە....)

(3) ئىسىمنىڭ ھەر قايسى كېلىش شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە. (بۇنىڭدا ئىلىسەن، كېلىشنىڭ شەكلى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى تونۇشتۇرىلىدۇ. جۈملىدىكى رولى تونۇشتۇرۇلمايدۇ).

باش كېلىش

باش كېلىش: شەكلى ۋە جۈملىدىكى رولى جەھەتتە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن:

قاتۇن يوق بولمىش ئەردى. (تۇن 31) (خوتۇن قازا قىپتۇ.)

بىر ئالتۇن يا كۆردى. (ئوغ 31) (بىر ئالتۇن يا كۆردى.)

كىشىدە تالۇسى ئۇۋۇتلۇغ كىشى (ق ب 2201)

(كىشىلەرنىڭ سەرخىلى تۇياتلىق كىشى.)

قاڭم قۇتى مەنى سەۋەرمۇسز؟ (ئىك 6)

(دادام ئالىلىرى مېنى ياخشى كۆرەلمىۋ!)

ئىككىلىك كېلىش

ئىككىلىك كېلىشنىڭ قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكى ئىككى يۈرۈشتىن ئىبارەت.

بىرىنچى: ئېك، ئىك، ئۆك، ئۇك، ئىن، ئان، ئىن، ئىك، ئېر.

ئىككىنچى: ناك، نەك، نېك، نىك، نۆك، نۇك. مەسىلەن:

بايرىقۇ-نۆك (كت) بايرىقۇنىڭ، قاغان-ئىك (تۇن) شاھنىڭ، خاننىڭ

بەگ-ئىك (كت) بەگنىڭ، بودۇن-ئىك (كت) خەلقنىڭ، تۈلكۈ-نۆك (ئال) تۈلكىنىڭ،

مونچوق-ئۆك (ئىق) مونچاقنىڭ، ياغ-ئىن (موچ) دۈشمەننىڭ،

ئەرم-نىك (ئىككى) ئەرنىڭ

بۇنىڭ قوشۇمچىلىرى مۇرەككەپ بولۇپ، ھازىر كۆپ قىسىم ئىستىمالدىن چۈشۈپ قالغان. ساقلىنىپ قالغانلىرى

پەقەت «نىك» لا بولۇپ، «نۆك»، «ئۆك»، شەكىللىرىنى جانلىق تىلدا ئاندا-ساندا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. جۈملىدىكى رولى

ئىلىسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن:

ئىلتە قازغانچىم سىزنىڭ ئەرمەزمۇ؟ (ئىككى 16)

(ئەلدە تاپقىنىم سىزنىڭ ئەمەسمۇ!)

بۇ نىشان بىن تانۇق تەمۈرنۆك ئول (ئىق 9)

(بۇ بەلگە مەنىكى گۇۋاھچى تۆمۈرنىڭدۇر.)

يۇلا يالنى (چىلىس) (چىراغ يورۇقى)

بېرىش كېلىش

بېرىش كېلىشنىڭ قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكى ئۈچ يۈرۈشتىن ئىبارەت.

بىرىنچى: گا، گە، گە، كە.

ئىككىنچى: ئا، ئە، يا، يە.

ئۈچىنچى: ئا، ئە، نا، نە.

يۇقىرىدىكى قوشۇمچىلاردىن بىرىنچى خىل شەكلى، ئاساسەن سۆز يىلتىزىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنىغا قاراپ قوشۇلغان بولۇپ، ئەڭ كۆپ قوللىنىلغان قوشۇمچىلارنىڭ بىرىدۇر. مەسىلەن: ئالداقا (ئىككى) خەتەرگە، سۈكە (تۈن) قوشۇنغا، ئىككىنچى خىل قوشۇمچىلار: تۈرك-رۈننىڭ يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا كەينىلىك ئىپادىلەنگەن بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: قوشۇمچىلاردىن «ئائە» ئىسمىنىڭ تەۋەلىك I، II شەخس قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن ئۆلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ياشى-ئىم-ئا (تۈن) پېشىغا، ئىدى-م-ئە (بىل) ئىككىگە ئوغۇل-ئۇلغا (بىل) ئوغۇلغا، ئىدى-ئە (كت) ئۆيۈگە قوشۇمچىلاردىن «يا، يە» نىسبەتەن ئاز قوللىنىلغان بولۇپ، كۆپىنچە تەرەپنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن كېيىن قوللىنىلغان. مەسىلەن:

قۇرى-يا (تۈن) غەربكە، بەرى-يە (كت) جەنۇبقا، ئۈچىنچى خىل قوشۇمچىلار: «ئا، ئە، نا، نە، ئىسىمنىڭ تەۋەلىك II شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن قوشۇلغان. مەسىلەن: باتىق-ئى-ئا (ئوغ) غەربكە، كۈن-ئى-ئە (ئىككى) كۈنگە، دوست-ئى-ئا (ق ب) دوستغا، ئۈچ-ئى-ئا (ق ب) ئۈچىغا

يۆنىلىش كېلىش

يۆنىلىش كېلىشنىڭ قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت. غارۇ، گەرۇ، قارۇ، كەرۇ، رار، رەر، رۈ، رۈ، رۈ، گارۇ، گەرۇ، گارۇ، گەرۇ، يۇقىرىقى قوشۇمچىلاردىن «غارۇ، گەرۇ، قارۇ، كەرۇ، رار، رەر» لەر سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە قاراپ سۆز يىلتىزغا قوشۇلغان. مەسىلەن: تابغاچ-غارۇ (تۈن) جۇڭگوغا، تابغاچقا، ئىل-گەرۇ (كت) ئالدىغا، ئىش-را (بىل) سىرتقا، كىس-رە (بىل) كەينىگە قوشۇمچىلاردىن «رۇ، رۈ» ئىسمىنىڭ تەۋەلىك I شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن قوشۇلغان. مەسىلەن: ئىب-ئىم-رۇ (موچ) ئۆيۈگە قوشۇمچىلاردىن «گارۇ، گەرۇ، گارۇ» ئىسمىنىڭ تەۋەلىك II شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن قوشۇلغان. مەسىلەن:

سۈب-ئى-گارۇ (كت) سۈيگە، يىر-ئى-گەرۇ (موچ) يىرىگە چۈشۈم كېلىش چۈشۈم كېلىشنىڭ قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكى ئۈچ يۈرۈشتىن ئىبارەت. بىرىنچى: ئىگە، ئېخ، ئۈگە، ئۇغ، گە، كە، غ. ئىككىنچى: ئېن، ئىن، ن. ئۈچىنچى: نې، نى.

بۇ قوشۇمچىلاردىن بىرىنچى خىلى: سۆز ئۆزىكى ۋە ئىسمىنىڭ كۆپلۈك شەكلىدىن كېيىن قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: تىنلىغ-لار-ئىغ (ئىككى) جانلىقلارنى، يەر-ئىك (ئىككى) يەرنى، يول-ئۇغ (م.س) يولنى، سۆز-ئۈگ (ئىككى) سۆزنى، تەڭرى-گ (تۈن) تەڭرىنى، ئىككىنچى خىلى: سۆزلەرگە ئىسمىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: سابد-ئىم-ئىن (سام) سۆزۈمنى، تۆرۈ-گ-ئىن (موچ) قاتۇنىڭنى،

قىزىقىن (تۇن) قىزىنى، تەرى-سىن (ئىككى) تېرىسىنى
ئۈچىنچى خىلى: سۆز ئۆزىگە ۋە ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسىدىن كېيىن قوشۇلغان شۇنداقلا كېيىنرەك
يېزىلغان يازما يادىكارلىقلاردىن ئوغۇز نامدا ئىسىمنىڭ تەۋەلىك I شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن قوشۇلۇشقا باشلىغان.

مەسىلەن: بۇغۇنى (ئوغ) بۇغۇنى، سىز-لەرنى (چلى) سىلەرنى،
دوستلار-ئۇپنى (ئوغ) دوستلىرىنى، دۈشمەنلەرنى دۈشمەن-لەرنى (ئوغ)

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، بۇ قوشۇمچىلاردىن «-نى» ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بۇ قوشۇمچە ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق چۈشۈم كېلىش ئۇقۇملىرىنى بىسالل ئىپادىلىمەكتە. ئۇندىن باشقا، «ئىن-، ئۇن-، ئۇن-،
» قوشۇمچىلىرىنى زامانىمىزنىڭ پىشۋالىرى، كامالەتكە يەتكەن ئالىملىرىمىزدىن سەپىدىن ئەزىزى، مەرھۇم ئابدۇرېھىم
ئۆتكۈز.... قاتارلىقلارنىڭ داستانلىرىدا ئۇچرىتىشقا بولىدۇ.

ئورۇن كېلىش (ئورۇن چىقىش كېلىش)
ئورۇن كېلىش، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا چىقىش كېلىش بىلەن ئارىلاش قوللىنىلغانلىقتىن ئورۇن-چىقىش كېلىش
دەپمۇ ئاتالغان.

ئورۇن كېلىشنىڭ قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىچە: دا، تا، دە، تە،
ئۇلۇس-تا (كت) يۇرتتا، ئۆد-تە (ئال) زاماندا، ۋاقىتتا

چىقىش كېلىش

چىقىش كېلىشنىڭ قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىچە:

دېن-، تېن-، دىن-، تىن-، دۈن-، تۈن-، دۈن-، تۈن-، دان-، تان-، دىن-، تىن-، شىن-، شىن-،
بۇ قوشۇمچىلاردىن كۆپرەك ئىشلىتىلگەنلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

دېن-، تېن-، دىن-، تىن-، دۈن-، تۈن-، دان-، تان-، دىن-، تىن-،
تاش-دىن (ئىككى) سىرتىن، ئوغۇز-دان (تۇن) ئوغۇزدىن،

كۆز-دىن (ئوغ) كۆزدىن، قان-تان (كت) خاندىن،
ئۆلك-تۈن (ئىككى) شەرقتىن، كۈن-دۈن (ئوغ) كۈن چىقىشتىن،

يەر-تىن (چلى) يەردىن.

ۋاستە كېلىش

ۋاستە كېلىشنىڭ قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

ئېن-، ئىن-، ئۇن-، ئۇن-، ئۇن-، ئۇن-، ئىن-، ن-،
ئالاق-ئىن (ئال) پۈتى بىلەن،

بىلىگەن (ق ب) بىلىم بىلەن، ئوق-ئۇن (كت) ئوق بىلەن،
كۆدۈك-ئۇن (سام) ئىش بىلەن، بۇ قوشۇمچىلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان
بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، ئارقا ياردىمچىلەردىن «بىلەن»، «ئارقىلىق»، «توغرىلىق» قاتارلىقلار ئارقىلىق ئىپادىلەنمەكتە.

2. سان

1. سان-شەيىلەرنىڭ ھېسابىنى، رەت تەرتىپىنى ياكى نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈملىرى.

2. سانلارنىڭ تۈزۈلۈشى

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار تۈزۈلۈشىگە قاراپ، ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ ساندىن ئىبارەت ئىككى
تۈرگە بۆلىنىدۇ.

ئاددىي سانلار: ئاددىي سانلار بىر لا سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئاددىي سانلارنىڭ شەكىللىرى تۆۋەندىكىدەك

بولدۇ:

1) بىردىن ئونغىچە بولغانلىرى (قىسمەن فونېتىك تۈزگۈنلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاش. مەسىلەن:

بىر (بىر)؛ ئەكى (ئىككى)؛ ئۈچ (ئۈچ)؛ تۆت (تۆت)؛ بىش (بىش)؛ ئالتە (ئالتە)؛ يېتى (يەتتە)؛ سىكز (سەككىز)؛ توغۇز (توغۇز)

2) ئاددىي ساننىڭ ئاخىرى «نۆل» بىلەن ئاخىرلاشقان ئىككى ياكى ئۈچتىن ئارتۇق سانلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاددىي سانلار بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن، فونېتىكا جەھەتتىكى قىسمەن ئوخشىمىلىقى ۋە رەت تەرتىپى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاخىرى «نۆل» بىلەن ئاخىرلاشقان ئاددىي سانلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

20 يىگىرمى؛ 30 ئونئۈز؛ 40 قىرغى؛ 50 ئەلىك؛ 60 ئالتىمىش؛ 70 يېتتىمىش؛ 80 سېككىز ئون~سېككىمىن؛ 90 توغۇز ئون~توغۇز ئون~توقسان؛ 100 يۈز~بىرىۈز؛ 1000 بىك~بىر بىك~مىك؛ 10000 تۈمەن~بىرتۈمەن~بەن؛

«سەككىمىن، توقسان، سەككىز ئون، توغۇز ئون دىن ئىبارەت ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن سانلارنىڭ شەكلى مەلۇم بولسىمۇ، لېكىن، مەنە جەھەتتىن يەنىلا «90 ۋە 80» نى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. «يۈز»، «مىك»، «تۈمەن»، «مىليارد» لارنىڭ ئالدىغا بەزىدە «بىر» سۆزى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. بىراق، «بىر» سۆزى بۇ سانلارنىڭ مەنىسىگە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. شۇڭا ئۇلار يەنىلا ئاددىي سان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مۇرەككەپ سانلار: مۇرەككەپ سانلار، ئاددىي سانلارنىڭ مەلۇم مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. ئىككى ياكى ئۈچتىن ئارتۇق خانىلىق مۇرەككەپ سانلار تۆۋەندىكىدەك يوللار بىلەن بىرىكىدۇ.

- پايدىلانغان ماتېرىياللار:
- 1. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»
- 2. «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى»
- 3. سوۋېت تىلشۇناسى سىراك: «قەدىمكى ئۆزبېك تىلى گرامماتىكىسى»
- 4. خەمەت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى»
- 5. كۈللېكتىپ تۈزگەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىملا قاتنىدىسى»
- 6. ئىسرائىل يۈسۈپ، ئابدۇقېيىم خوجا: «مايتىرى سىمىت توپلىمى»
- 7. تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسرائىل يۈسۈپ: «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن ئاللانلار»
- 8. تۈركىيە تىلشۇناسى سائىد چاغىتاي: «تۈرك لىمبىلەرى»
- 9. رازاق مەنتىياز: «ئۇيغۇر تىلى ئىلىلىرى»
- 10. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» 1-2-3-قىسىم
- 11. سوۋېت ئالىمى ن.ئا. بىسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار»

قىسقارغان شەكىللەر:

«تۈنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» (تۈن)، «كۈلتىكىن مەڭگۈ تېشى» (كەت)، «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» (بىل)، «مويۇنچىۈر مەڭگۈ تېشى» (مۈچ)، «ئوغۇزنامە» (ئوغ)، «ئالتۇن يارۇق» (ئال)، «ئىككى تېكىنىڭ ھېكايىسى» (ئىككى)، «چاشتانى ئىلىگ بەگنىڭ ھېكايىسى» (چاش)، «مايتىرى سىمىت» (مىس)، «شۈمزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (سام)، «نېستۇرىيان دىنى يادىكارلىقى» (نېس)، «ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۈججەت» (ئىق)، «قۇتادغۇبىلىك» (ق ب)، «دىۋان لۇغەت تۈرك» (دل)، «تۈرپان تېكىستلىرى» (تۈر)، «تىبابەتچىلىككە ئائىت يادىكارلىق» (تىب) (ئاپتونونىڭ خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ داشۇ ئىدىيەلىك فاكۇلتېتى)

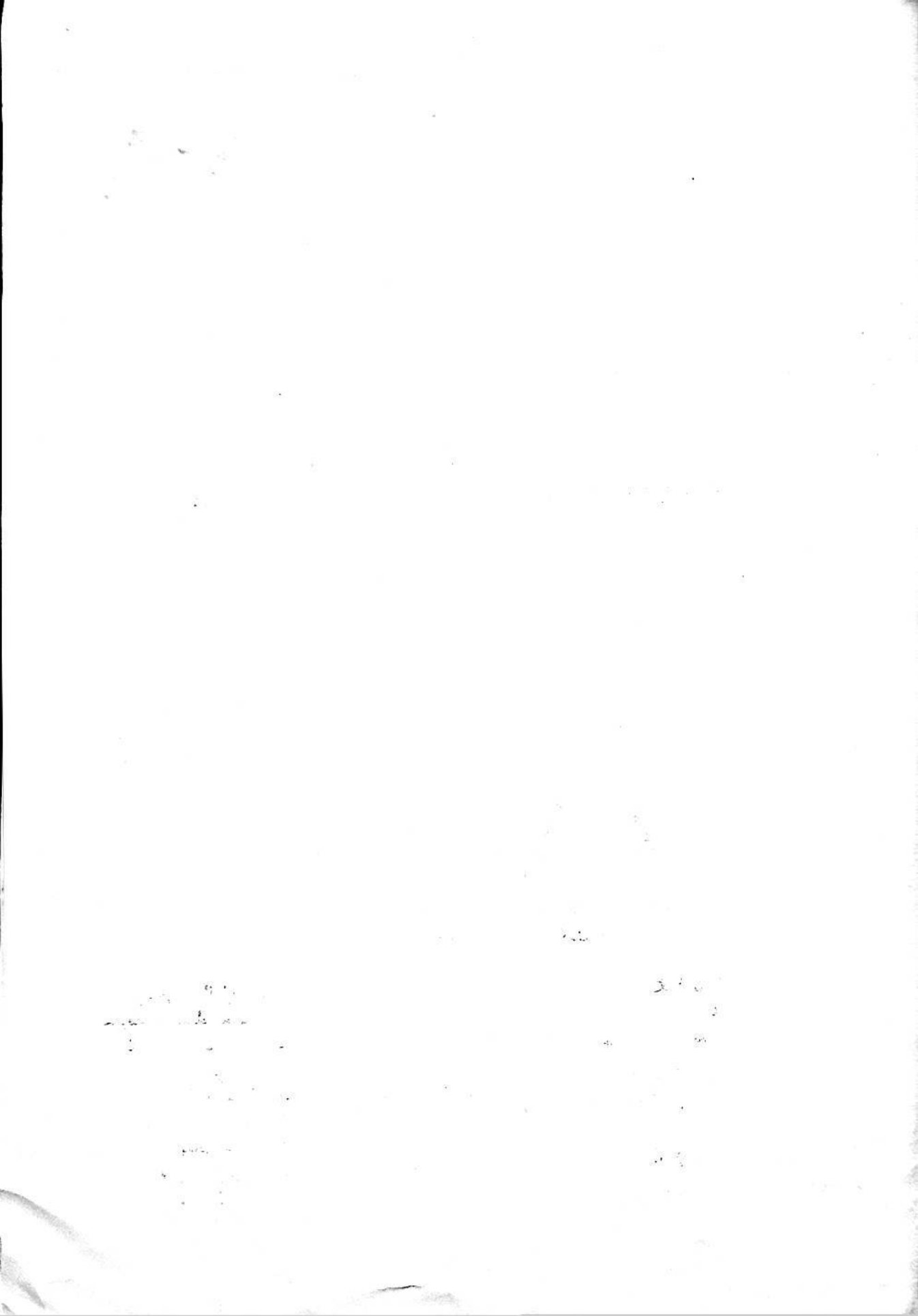
مەسئۇل مۇھەررىر: رەشىدە مامۇت

主要目录

在改革开放中发展的吐鲁番市牧场.....	司·铁木尔
在社会主义市场经济条件下,必须把精神文明建设放在突出位置	阿·托乎提
跨世纪时代的少数民族地区社会经济发展.....	穆·买买提
试论在我区发展旅游业的必要性.....	古·买买提
试论行事诉讼在社会主义市场经济中的作用.....	皮·帕塔尔
柔然汗国的兴亡.....	薛宗正
西域袄教考述.....	高永久
阿勒泰岩画考.....	王明哲
交河古城沟北一号台地墓葬所反映的车师文化.....	羊毅勇
萨满教的起源与西伯利亚的岩画.....	[匈]米哈伊·霍珀尔
关于“香妃”研究.....	赵鑫虎
清代以来和田地区的人口情况	努·莫明
浅谈乌什在丝绸之路上的重要地位.....	艾·托乎提
试论突厥汗国的法律与制度	阿·亚森
西辽汗国时期的社会经济	魏良弢
浅谈汉唐时期的龟兹城.....	艾·苏来曼
浅谈现代维吾尔文学的形成.....	依·艾合买德
古今维吾尔语副词的区别.....	迪·买买提明
试论和田的古代文明.....	托·吐尔逊
试论古代维吾尔语的词语分类.....	布·阿布来提

顾问:阿不都秀库尔·吐尔地

主编:阿不来提·努尔东

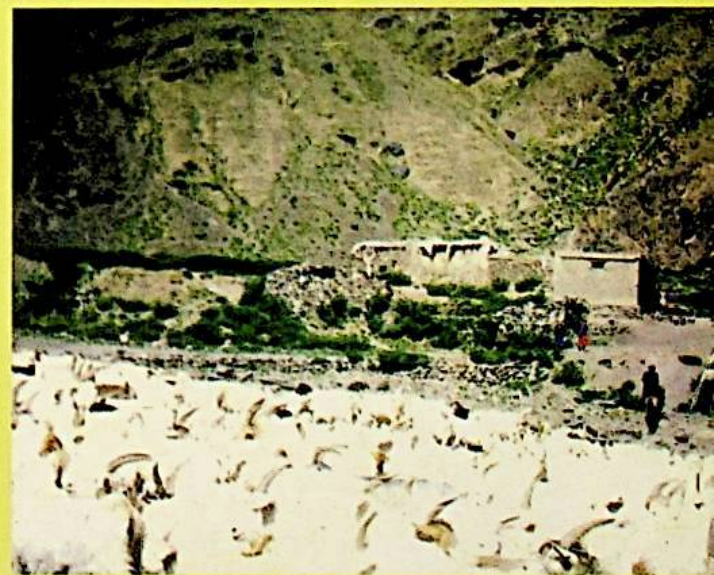
تۇرپان شەھەرلىك چارۋىچىلىق مەيدانىغا دائىر كۆرۈنۈشلەر

نەسىللىك قوچقارلارنى كۆزدىن كەچۈرۈش

چارۋىچىلىق مەيدان باشلىقى خوجامنىياز

مەيداننىڭ قوي-ئۆچكىلىرى

《新疆社会科学》(维吾尔文)
 新疆维吾尔自治区社会科学院主办
 《新疆社会科学》维文编辑部编辑出版
 (乌鲁木齐市北京路16号)
 邮编: 830011 电话: 3837937
 全国各地邮局订阅零售
 广告经营许可证、工商广告第0100563
 国际标准刊号: ISSN1002-9052
 国内代号: 58-81
 国内统一刊号: CN65-1038/C
 定价: 2.50元

بىلقۇرغۇچى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى
 نەشر قىلغۇچى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر زۇرنالىرى نەشرىياتى ئۇيغۇر نەشر بۆلۈمى
 ئادرېسى : تۇرۇمچى بېيجىڭ جەنۇبىي كوچىسى 16-قورۇ
 تېلېفون نومۇرى : 3837937 پوچتا نومۇرى: 830011
 تېكىستى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلىم-پەن ئىنستىتۇتىدا بېسىلدى
 مۇقاۋىسى «شىنجاڭ گېزىتى» بىلىم زامانىۋىتىدا بېسىلدى
 تۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
 ئېلان تىجارىتى گۇۋاھنامىسى-نومۇرى : 0100563
 خەلقئارا ئورتاق نومۇرى: ISSN1002-9052
 دۆلەت ئىچىدىكى بىرتۇتلىق نومۇرى : CN65-1038/C
 زۇرنال ۋە كالىت نومۇرى : 58-81
 باھالى 2.50 يۈەن